वपनम्। वास्तुमध्ये हस्तमात्रखाते चतुरङ्गुलगर्त्ते चन्दनाद्यैर्लिप्ते विष्णुं ध्यात्वार्घदानम्।

भूतानि राक्षसाश्चैव येऽत्र तिष्ठन्ति केचन।

सर्व्वे ते व्यपगच्छन्तु (१)वास्तुं गृह्णाम्यहं हरेः॥

इति मन्त्रे कर्करीजलेन गर्त्तपूरणम्। तत्र(२) रक्तपुष्पावलन्यास.। दक्षिणावर्त्तं शुभम्। बीजैर्द्धङ्गिर्गर्त्तपूरणम्। ततः पादमस्कारः स्मार्त्तेन विधिना। शिलाचतुष्टयस्येष्टकाचतुष्टयस्य वास्तेण चालनम। पुनर्वक्ष्यमाणनन्दादिमन्त्रैः चालनम्। शितनण्डुलेषु स्थापनम्। नन्दायै नमः। भद्रायै नमः। जयायै नमः। पूर्णायै नम.। इत्येतैर्मन्त्रैर्गन्धाद्यैः पूजा। कोणेषु स्थानचतुष्टयम। तत्र स्थाने मन्त्र.।

नन्दे नन्दिनि पुण्ये त्वं स्थापयाम्यहम्।

अस्मिन् सन्तिष्ठ यावदाचन्द्रतारकम्॥

आयुष्कामं श्रियं मन्ये ददासि सर्व्वदा नृणाम्।

अस्मिन् रक्षा सदा कार्य्या (३)प्रस्तावे त्वं सर्व्वदा॥

इतीशाने।

भद्रे त्वं सर्व्वदा भद्र पुमां कुरु शुभावहा.।

आयुष्कामप्रदे देवि श्रीप्रदा सर्व्वदा भव॥

इत्याग्नेय्याम्।

(१) वास्तुमृषामह। (२) सुत्त।

(३) प्रासादे।

जये त्वं सर्व्वदा भद्रे! सन्निह स्थापिता मया ।
(१)नित्यं जया-वहा देवि स्थास्यामि शीघ्रतो भव ॥

इति नैर्ऋत्याम् ।

पूर्णे त्वं हि महावीर्य्ये सर्व्व(२)समोहलक्षणे ।
सर्व्वं सम्पूर्णमेवात्र प्रासादे कुरु सर्व्वदा ॥

इति वायव्ये ।

एवं पाद्यं संस्कृत्य तदुपरि प्रासादघटनामत्स्यपुराणाद्येयाद्यनुसारेण । ततो यथोक्तदिने नरसिंहपुराणोक्तविधिना प्रतिष्ठा । स्वस्तिवाचनसङ्कल्पः ।

पुत्रपौत्रादिकामो मोक्षकामो वा नरसिंहप्रासादप्रतिष्ठामहं करिष्य आचार्य्यकर्म इति। आचार्य्यब्रह्मावरणम्। पुरुषसूक्तपूजाजापककरणं, प्रासादाग्रे चतुर्द्वारमण्डपकरणं, मध्ये अष्टदलपद्मलिखनम्। घटोदकैः प्रतिमास्थापनम् । मण्डपे प्रवेशन तत्रोत्तरभागे पञ्चगव्येन स्नाप्य उष्णोदकेन स्नपनं। ततः शीतोदकेन हरिद्राकुङ्कुमादियुक्तचन्दनैरुपलेपनम् । वस्त्रमाल्यैरलङ्कृत्य वैष्णवब्राह्मणैः प्रार्थनम् । नद्यां ह्रदे वा नीत्वा प्रवेश्य त्रिरात्रमधिवासनम् । सद्योऽधिवासो वा । तत्र उत्थाप्य पूर्व्ववत् स्नापयित्वा मण्डपे नयनम् । विष्णुमन्त्रैः स्नपनम् । वस्त्रमाल्यरत्नाद्यैरलङ्करणम् । ब्राह्मणभोजनम् । पुष्पाक्षतमिश्रान्नेन दशदिक्षु बलिरिन्द्रः प्रीयतामित्यादिमन्त्रैः । एवं मध्यरात्रे तत्रोपरि । उदिते वा । मातृभ्यो नमः । विघ्नेशाय

---

(१) नित्यं जया जयादेवी । (२) सन्दोह ।

नमः। इति उदिते वलिः। प्रभाते पुरुषसूक्तजापकस्य पुरुषसूक्तजपः। आचार्य्यकर्म। ततः पुष्पोदकेन प्रासादप्रोक्षणम्। पञ्चगव्यकषायोदकाभ्यां अौमन्त्रेण पिण्डिकाक्षालनम्। प्रासादे प्रवेश्य देवमानुषभागयोः किञ्चिद्दीशानिमाश्रित्य पिण्डिकास्थापनम्। उपोषितो यजमानो द्विजैः सह "उत्तिष्ठ ब्राह्मणस्य त" इति प्रतिमामुत्थाप्य प्रासादद्वारेण प्रवेशपार्श्वे स्थापयित्वार्घ-पाद्य-मधुपर्कादिभिरभ्यर्च्य मन्त्रेणाच्छादयेत्। आचार्य्यः पिण्डिकागर्त्ते सुवर्णं किञ्चित् दत्त्वा वस्त्रेण गर्त्तमाच्छाद्य पञ्चघोषवाद्यब्रह्मघोषादिषु क्रियमाणेषु ध्रुवसूक्तेन पिण्डिकागर्त्ते देवं स्थापयेत्। "ध्रुवाद्यौ ध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्वमिदं जगत्"। इति मन्त्रः। विष्णुसूक्तेन कुशवारिणा प्रतिमाप्रोक्षणम्। तदग्रेऽग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्य्य देवस्य जातकर्माद्यर्थं चतस्रः चतस्र आहुतीर्विष्णुगायत्र्या हुत्वा ऐन्द्र्यां त्रातारमिन्द्रमिति याम्यां परेऽपि वासमिति वायव्यामिमं मे वरुण इति यत्ते सोमेति सौम्यां आज्यं चरुं च हुत्वा परो मात्रा तन्वेति सूक्ताभ्यां सर्व्वत्राहुतीर्हुत्वा जप च कुर्य्यात्। यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद् वा न्यूनमिहाकरम् अग्निः स्विष्टकृत् विद्यात्। सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु। इति स्विष्टकृत्। वस्त्रे द्वे कुण्डले द्वे अङ्गुरीयकं गां काञ्चनं दक्षिणां दद्यात्। तूर्य्यवाद्यवेदध्वनिदीपपताकाछत्रचामरादिषु सत्सु कलशाष्टसहस्रेणाष्टशतेनैकविंशेन वा देवस्य स्नपनम्। ब्राह्मणभोजनं ब्रह्मजापकदक्षिणा च मत्स्यपुराणोक्तविधिना प्रतिष्ठा। प्रासादस्य प्राच्यामुदीच्यां वा दशहस्तचतुर्हस्तावरवेदिकमण्डप-

करणम्। पूर्व्वादिद्वारेषु प्लक्षोदुम्बराश्वत्थवटक्षतानि भूपञ्चैकहस्तानि चतुर्हस्तोच्छ्रितानि द्वाराणि। उपरि पताकादिपुष्पमालाशोभा। द्वारेष्वष्टौकलशा वस्त्रयुग्माच्छन्नाश्चन्दनोदकपूर्णाः काञ्चनचूतपल्लवादिगर्भाः अष्टदिचु अष्टौ ध्वजाः। त्रातारमिन्द्रं। त्वन्नोऽग्ने। सुयावोदेवाः। असुन्वन्तं तत्त्वया[१]। आनोनियुभिः। वयं सोम। तमीशानम्। आब्रह्मन् नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति मन्त्रैस्तत्र लोकपालपूजा। तेभ्यो मासभक्तबलिं च दद्यात्। मण्डपोत्तरे चतुर्भागेन-स्नानमण्डपः तत्र कुशास्तरणे प्रतिमास्थापनम्। स्वामिनः शिल्पिपूजा। क्षमध्वमिति वचनम्। आचार्य्याय गोदक्षिणादानम्।

"नमो भगवते तुभ्यं शिवाय हरये नमः।

हिरण्यरेतसोविष्णोर्विश्वरूपाय ते नमः" ॥

इत्यामन्त्र्य काञ्चनेन नेत्रज्योतिःप्रकल्पनम्।

समुद्रज्येष्ठेति पञ्चगव्येन स्नानम्। या आपो देव्या इति कषायेण [२]या सा त्वय्येति मृत्तिकोदकेन। आपो हिष्ठेति भस्मोदकेन एवं शुद्धिं कृत्वा संस्नाप्य गन्धादिभिः पूजा। वस्त्रयुग्मदानम् तेषु ब्राह्मणस्य त इत्युपस्थाप्य रथे तिष्ठेति शिल्पिभिः सह रथे करणम्। आकृष्णेनेति मण्डपे प्रवेशः। शय्यायां कुशपुष्पाण्यास्तीर्य्य प्राङ्मुखे स्थापनम्। आपो देवा आपो अस्मानिति मन्त्राभ्यां वस्त्रकाञ्चनादियुते निद्राकलशस्य शिरःप्रदेशे स्थापनम्। दुकूलपट्टाच्छादनेनोपधानस्य शिरसि दानम्। मधुसर्पिभ्यामञ्जनम्। सिद्धार्थे सयुज्य

---

(१) असुन्वन्तं तत्त्वायामि। (२) यासा राजे।

शर्वः पशुपति-उग्र रुद्रभव-ईशानमहादेव इति मूर्त्तिभ्यो वैदिकैर्मन्त्रैर्यथास्वं होममाचरेत् । हस्तमात्रेषु कुण्डेषु मूर्त्तिगाः सर्व्वतो दिशः । तथा शान्तिघटान् कुर्य्यात् । सर्व्वकुण्डेषु तेषु होमसंपातानयनम् । शतान्ते वा सहस्रान्ते हुत्वा पूर्णाहुतिर्भवेत् ।

"समपादस्तयो न्यस्तः समार्द्धमभिनिक्षिपेत् ।

मूलमध्योत्तमाङ्गेषु देवस्य च शिरःस्थिते" ॥

पूजा च सम्यक् कार्य्या । सर्व्वेभ्यो वस्त्रादिदानम् । हेमांगुरीयकदानं ब्राह्मणभोजनं नृत्यगीतादि । एवं प्रतिमायाः त्रिरात्रमेकरात्र वाधिवासं क्वचित् सद्योऽधिवासनम् । पुण्योदकेन प्रासादप्रोक्षणम् । मन्त्रेण तेन प्रासादमध्ये किञ्चिदीशा[१]नमाश्रित्य कूर्म्मशिला । तदुपरि तदुपमाना[२] ब्रह्मशिला स्थाप्या । ततो देवता-भार्य्याश्रयमन्त्रेण पञ्चगव्येन पिण्डिकाक्षालनम् । ततः कषायोदकेन प्रासादस्य मध्ये ब्रह्मभागः । तत्परितः देवभागः तत्परितो मनुष्यभागः । तत्परितः ईशानभागः । एवं ज्ञात्वा ब्रह्मभागात् किञ्चिदाश्रित्य देवमानुषभागयोः पिण्डिका स्थाप्या । मध्यात् किञ्चिदैशानीं दिशमाश्रित्य । उत्तिष्ठ ब्राह्मणस्य त इति देवोत्थापनं प्रासादमध्ये नयनम् । पीठे स्थापयित्वा पाद्यमधुपर्कादिदानं सर्व्वबीजानि सर्व्वधातूनि सर्व्वरत्नानि सर्वौषधीः स्वलोकपालानामोंकारपूर्व्वं न्यासः । सर्व्वबीजाभावे

---

(१) किञ्चिदिशानौ । (२) तदुनमाना ।

यवाः सर्व्वरत्नाभावे मुक्ताः हरितालम्। सर्व्वधात्वभावे सुवर्णं। सर्व्वौषध्यभावे सहदेवाः एषामष्टदिक्षु प्रत्यावरणे न्यासः ततः स्वस्वदिशि तल्लोकपालमन्त्रः।

"इन्द्रस्तु सर्वदा दीप्तः सर्वदेवाधिपो महान्।
वज्रहस्तो महासत्त्वस्तस्मै नित्यं नमो नमः॥
अरुणः पुरुषो दीप्तः सर्वदेवमयोऽव्ययः।
धूमकेतुरनाध्यक्षस्तस्मै नित्यं नमो नमः॥
यमश्चोत्पलवर्णाभः किरीटी दण्डधृक् सदा।
सर्वसाची विशुद्धात्मा तस्मै नित्यं नमो नमः॥
नैर्ऋतस्तु महान् कृष्णः सर्वरक्षोऽधिपो महान्।
खड्गहस्तो महासत्त्वस्तस्मै नित्यं नमो नमः॥
वरुणः पुरुषो दीप्तः सर्वदेवमयोऽव्ययः।
शवलो विष्णुपुरुषो वरुणो निम्नगाधिपः।
पाशहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः॥
एतयष्टिसमायुक्तः पवनो मृगवाहनः।
दाध्यचश्च[1] चतुर्वक्त्रस्तस्मै नित्यं नमो नमः॥
गौरी यस्तु पुमान् सौम्यः सर्वौषधिसमन्वितः।
कुवेरोऽथ महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः॥
ईशानः पुरुषः शुक्लः सर्वविद्याधरो महान्।
शुक्लहस्तो विरूपाक्षस्तस्मै नित्यं नमो नमः॥

(१) होमाध्यक्ष।

पद्मयोनिश्चतुर्मूर्त्तिर्देवानाञ्च पितामहः ।
यज्ञाध्यक्षश्चतुर्वक्त्रस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
पुष्पवत् धारयेत् मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः" ॥

एतन्न्यासानन्तरं शुक्लवस्त्रेण गर्त्ताच्छादनं तत्र शुभक्षणे ध्रुवा द्यौरिति मन्त्रेण गर्त्तोपरि स्थापनम् । स्थिरीकरणं देवस्य मस्तके हस्तं दत्त्वा निरञ्जनानन्यब्रह्मत्वेन देवस्य मूर्त्त्यभिन्नत्वेन ध्यात्वा स्वस्य देवेनैक्यचिन्तनम् । देवव्रतसामरुद्रसूक्तपठनम् ।

"अतसीपुष्पसङ्काश शङ्खचक्रगदाधरम् ।
संस्थापयामि देवेशं देवो भूत्वा जनार्दनम्" ॥

इत्युक्त्वा वैष्णववेदमततान्त्रिकस्मार्त्तमन्त्राणां च जपः । स्थापितस्य देवस्य पार्श्वस्थितानां परिचराणां स्मरणम्[१] । ततः पूजा ।

आगच्छ भवन्ननुग्रहाय शिवो भव शाश्वतो भव पूजां [२]गृहाण ।

ॐ नम इत्यावाहनं । स्वागतं भगवतः सोमाय [३]सशीलाय सपरिवाराय प्रतिष्ठतात् भगवन् मन्त्रपूर्वमिममर्घं पाद्यमाचमनीयमासनं ब्रह्मणा[४]विहितं नमो नमः । स्वाहा यज्ञोपवीतादीनामुपलक्षणात् गन्धादितास्बूलान्तसमर्पणं च । गुणा हि मद्यदोषैर्दधिक्षीरमधु[५]शर्करापुष्पगन्धोदकैः । यत् जाग्रतः । ततो विराट् सहस्रशीर्षा अभिता शूरपुरुष एवेदम् । त्रिपादूर्द्ध्वं येनेदं

(१) सौकर्यं । (२) प्रतिष्ठस्व । (३) सगणाय ।
(४) ब्रह्मणाभिहितं । (५) घृत ।

भूतम् इत्येतैः स्नपनं। ततः कृत्वा सुप्रेद्दर्भमूले मध्ये शिरस्यपि। प्रासादोपरि ध्वजारोपणम्। यथोक्तफलकामनया प्रासादोत्सर्गः। विष्णवे [१]इदं शैलमयमिष्टकामयं वा मेरुनामानं मन्दरनामानं प्रासादं ददानीति। ततो यजमानस्य सर्व्वालङ्काराद्यैराचार्य्य-ब्रह्ममूर्त्तिपानां पूजनम्। अन्येषां च ततस्तु मधुना प्रथमेऽहनि लेपयेत्। हरिद्रासिद्धार्थैन द्वितीये। चन्दनयवैस्तृतीये। मनःशिलाप्रियङ्गुभ्यां चतुर्थे। कृष्ण[२]तिलैः पञ्चमे। "घृतचन्दन-केशरै रोचनानागपुष्पैः। यत्र मद्योऽधिवासः स्यात् तत्र सर्व्वं निवेदयेत्"। सिकतासर्ज्जर-मतैलादिभिः स्वर्णसन्धाने देवस्य निश्चलीकरणम्। चलने महान् दोषः। [३]पुण्याहजयमङ्गल-करणं, त्रिपञ्चसप्त वा दिनानि स्यात् महोत्सवः। चतुर्थे ह्नि महास्नानम्।

"दध्यक्षतकुशाग्राणि क्षीरं दूर्वास्तथा मधु।

यवाः सिद्धार्थकास्त्वेवदष्टाङ्गं योषितैः सह"॥

इत्यर्घदानं कुम्भत्रये। गजाश्वरथवल्मीकवराहोद्धृतवेश्यागार-तीर्थह्रदस्नदां उद्धृतासीति मन्त्रेण प्रक्षेपः। शन्नोदेवीः आपो हिष्ठेति मन्त्रेण जलपूरणं। तैः स्नपनम्। गायत्र्या[४] गोमूत्रं, गन्धद्वारेति गोमयम्, आप्यायस्वेति पयः। तेजोऽसि इति घृतम्। देवस्य त्वेति कुशोदकं गृहीत्वा सर्व्वेषां पात्रे करणं। तेन

(१) इमं।
(२) कृष्णाजिनतिलैः।
(३) धन्नसत्त्रदानं।
(४) सावित्र्या।

स्नपनं। दधिक्राव्ण इति दध्ना[१]। आप्यायस्वेति क्षीरेण, तेजोऽसि इति घृतेन। मधुवातेति मधुना। सरस्वत्यै भेषज्येति पुष्पोदकेन। हिरण्यगर्भ[२]इति रत्नोदकेन। देवस्य त्वेति कुशोदकेन। [३]मञ्जुछाया त्रिफलोदकेन। सावित्र्या गन्धोदकेन स्नापयित्वा सहदेवा व्याघ्रबला अतिबला शङ्खपुष्पा वचासिंहसुवर्चला इति महौषधाष्टकम्। यवगोधूमनीवारतिलश्यामाकशालिप्रियङ्गुव्रीहीत्यष्टकम् दत्त्वा सुवर्णरूप्यकांस्यानाम् अभावे मृन्मयैः कुम्भैः सहस्रैः [४]पञ्चशतैर्वा षष्टिभिः पञ्चाशद्भिः[५] पञ्चदशभिर्वा स्नपनम्। कश्चित्पात्रे गोमयेन मृदा वा स्वस्तिकशङ्खोत्पलश्रीवत्सदर्पणनन्द्यावर्त्तानि कृत्वा पञ्चवर्णोदकपञ्चवर्णरजतदूर्वाक्षततिलैः कृत्वा तेन नीराजनम्[६]।

"देव[७]सूत्रसमायुक्ते यवदानसमन्विते।
सर्ववर्णप्रभेदे च वाससी तव निर्मिते" ॥

वस्त्रयुग्ममिदम्।

"शरीरं तेन जानामि चेष्टां नैव च नैव च।
मया निवेदितान् गन्धान् प्रतिगृह्य विलिप्यताम्" ॥

इति कर्पूरकुङ्कुमगन्धदानम्।

"त्वं चन्द्रसूर्य्यज्योतिश्च विद्युदग्निस्तथैव च।
त्वं सर्वज्योतिषां ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्" ॥

---

(१) केवल दध्ना।
(२) हिरण्येति।
(३) अयमाद्यो।
(४) अष्टशतैर्वा।
(५) त्रिंशद्भिर्वा।
(६) शङ्खोदकेनाघमर्षणम्।
(७) वेद—

इति दीपदानम्। महाभूषाय ते नम इति आभरणदानं। मधुघृतदधिकरकवस्तैश्चतुर्भिः कलशैरष्टभिर्वा देवस्य वेति स्नपनं[१] नवग्रहाभिषेकमन्त्रै[२]र्यजमानाभिषेचनम्। यजमानस्य महोपचारेण देवपूजनम्। वस्त्रालङ्कारयज्ञभाण्डमण्डपादीनि आचार्य्याय दानम्। सर्व्वोपायेन आचार्य्यस्य प्रसादनं गृहस्थविप्र एव आचार्य्यः।

पावपिण्डिनि कृते कुलचयम्। स्मार्त्तमते प्रासादध्वजप्रतिष्ठादेरभावाद्ध्वजारोपणं कृत्वा प्रासादोत्सर्ग एव तत् फलार्थः। प्रासादप्रासादगुणाधिक्यादुत्सर्ग एव विशेषः। इति स्मार्त्तदेवप्रतिष्ठा, पंचरात्रानुसारेण प्रतिष्ठा प्रतिष्ठादीपेऽस्मत्कृते विस्तरेणोक्ता। देवगृहप्रसङ्गात् मनुष्यगृहकरणविधिरुच्यते। पुण्याहे मातृकापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्तम्भस्थापनावटेषु चतुर्षु प्रत्येकमाग्नेयकोणादारभ्यमच्युताय भौमाय स्वाहेत्येका[३]हुतिर्होमः। होमक्रमेण प्रत्यवटं शिलास्थापनम्। तदुपरि स्तम्भोच्छ्रयणमाग्नेयादिक्रमेण। तत्र मन्त्रः।

"इमामुच्छ्रयामि भुवनस्य नाभिं,
वसोर्द्धारां प्रतरणीं वसूनाम्।
इहैव ध्रुवां निमिनोमिशालां,
क्षेमे तिष्ठतु घृतमुक्षमाणाः॥
अश्वावतीगोमतीसूनृताव,
त्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय"॥

(१) आथर्वणैर्नवग्रहैर्होमः।
(२) अभिषेकमन्त्रैर्यजमानाभिषेचनं। (३) एकैकाहुति।

आत्वा शिशुराक्रन्दत्वा गावो धेनवो वाश्यमानाः।

आत्वा कुमारस्तरुण [१]आवत्सोजपदैः मह। [२]आत्वाप्रसृतः कुम्भ आदध्नः कलशैरुपचेमस्य पत्नी बृहतीसु वामारयिनो धेहि सुभगेसुवीर्य्यं अश्वावत्गोमद्यजस्वराणं इव। अभिन्नः पूजितारं यिरिदमनश्येयोऽवमानः। इति चतुर्षु [३]हस्तेषु मन्त्रावृत्तिर्धवलगृहेष्वनेनैव मन्त्रेण शिलाचतुष्टयस्थापनम्। अथार्द्धनिष्पन्नशालाकर्म। गृहमध्ये आवसथ्याग्निस्थापनम्। [४]ब्रह्मवरम्। ब्रह्मोपवेशनम्। अग्नेरुत्तरे जलपूर्णताम्रपात्रस्थापनम्। [५]परिस्तरणम्। पात्रासादनम्। [६]प्रोक्षणासंस्कारपात्रप्रोक्षणाज्यनिर्वज्याधिश्रयणं च ह्यधिश्रयणं स्रुवसम्मार्जनाज्योदासनप्रोक्षण्युत्पवनान्ते गृहात् [७]वहिर्गमनम्। ब्रह्मन् प्रवेशामीति प्रश्नः। प्रविशेति ब्रह्मानुज्ञातस्य प्रवेशः। ऋतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्ये। इति मन्त्रेण प्रवेशः, उपविश्य औपयमनकुशादानसमिधादान पर्य्युक्षणानि।

अथ होमः। आज्येन षडाहुतयः। इह रति विहरमध्यमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा। इदं अग्नये। उपसृजं धरुणमात्रे धरुणो मातरं धयताराय स्फोषमस्मासु दधरत् स्वाहा। इदमग्नये।

वास्तोष्पते प्रतिजानाह्यस्मांत्वां वेशो अनमीवो भवानः। यत्ते महे प्रतितन्नो जुषस्व शन्नोभव द्विपदेमं चतुष्पदे स्वाहा।

---

(१) आवत्सोर्भपदैः मह। (२) आत्वा। (३) स्तम्भेषु।
(४) निरग्नेलौकिकाग्निस्थापनं। (५) ततः प्रणीताप्रणयनं।
(६) प्रोक्षण्याज्यचर्वाज्याधिश्रयणं। (७) गृहाभिमुखस्य प्रश्नः।

इदं वास्तोष्पतये। वास्तोष्पते प्रतिरणेन एधि चायस्फा गोगोभि- रश्वेभिरेधि[१]। अजरास्ते राचेम पितेव पुत्रान् जुषस्व गत्नो भव द्विपदेसं चतुष्पदे स्वाहा। इदं वास्तोष्पतये वास्तोष्पतेशग्मयट् संसजाते महामहिरएसयागातु मया।

पाहि चेड़पयोगे च रन्नो यूयं पातस्वस्तिभिः। सदा नः स्वाहा। इदं वास्तोष्पतये। अमीवहा वास्तोष्पते विश्वरूपाणा विशत् सखासुचेव एधिनः स्वाहा। इदं वास्तोष्पतये। तत्र आघारावाज्यभागौ तत्र स्थालीपाकाङ्तयः। अग्निमिन्द्रं वृहस्पतिं विश्वेदेवापनुत्तये। सरस्वतीं वाच वाजिनं च वास्तुदत्तवाजिनः स्वाहा। इदमग्नये इन्द्राय वृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः सरस्वत्यै वाजिने।

"सर्पदेवजनाः सर्व्वान् हिमवन्तं सुदर्शनम्।
वसुंश्च रुद्रानादित्यानीशानं जगवै[२] सह॥
एतान् सर्व्वान् प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्तवाजिनः स्वाहा"[३]॥

इदं कर्त्रे विकर्त्रे विश्वकर्मणे ओषधीभ्यः वनस्पतिभ्यः।

"धातारं च विधातारं निधीनां च पतिं सह।
एतान् सर्व्वान् प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्तवाजिनः स्वाहा॥
इदं धात्रे विधात्रे च निधीनां पतये नमः।
श्योनं[४] शुभमापदं वास्तुदत्तं ब्रह्मप्रजापतिम्"॥

---

(१) रिन्दो। (२) जगदै।
(३) इदं सर्वदेवजनेभ्यो हिमवते सुदर्शनाय। (४) स्योनं।

सर्वाभ्य देवताः स्वाहा । इदं ब्रह्मप्रजापतिभ्यां सर्वाभ्य देवताभ्यः । स्थालीपाकेन स्विष्टकृत् । भूरादिप्राजापत्यान्तम् । प्राशनम् । मार्जनं, ब्रह्मणे दक्षिणादानम् । कांस्यपात्रे सम्भारः । सक्षीराण्यौदुम्बराणि । दूर्वा-गोमय-दधि-घृत-कुश-यवानां चतुःसम्भारैः वा सद्म(१)स्थानेषु प्रोक्षणम् । अथ गृहस्य पूर्व्वे सन्धौ स्पर्शनम् । पूर्व्वकोणे मन्त्रपाठः । श्रीश्च ताश्च पूर्व्वे सन्धौ गोपायताम्(२)। इति यशस्ता सन्धौ गोपायेन(३) तामिति । दक्षिणांशसन्धावभिन्नाग्रतियज्ञस्त्वादक्षिणा च दक्षिणसन्धौ गोपायेतामिति । अन्नं च त्वा ब्राह्मणश्च पश्चिमे सन्धौ गोपायेतामिति पश्चिमे सन्धौ । उर्ज्जस्वा सुनृता च मा उत्तरे सन्धौ गोपायेतामिति (४)उत्तरसन्धामदर्शनम् । केता च मासुकेता च पुरस्तात् गोपायेतामित्यग्निर्वैके तातौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पुरस्तात् गोपायेतामित्यनेन प्रत्युपस्थापनम् । गोपायमाना च वक्ष्यमाणा च दक्षिणतो गोपायेतामिह वै गोपायनम् । रात्रिं च रक्षणाते(५) प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु ते नो दक्षिणतो गोपायेतामित्यनेन मन्त्रेण वा व्युपस्थापनम् । इति गृहजाग्टविशपश्चात् गोपायेतामित्यन्नं वै दितिः प्राणोआश्च विम्नौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पश्चात् गोपायेतामित्यनेन प्रत्युपस्थापनम्।

---

(१) गर्त्तस्थानेषु ।
(२) गोपायनिति ।
(३) गोपायतामिति ।
(४) उत्तरसन्धावभिमर्शनं ।
(५) रक्षमाणाते प्रपद्ये ।

अश्मप्रस्थानवद्राणस्योत्तरतो गोपायेतामिति चन्द्रमादाय स्वप्नो वायुरनवद्राणस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मोत्तरतो गोपायेतामित्यनेन उदीच्युपस्थापनम्। ततः(१) पविचप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः। इत्यनिष्ठितकर्म। प्रवेशविधिः। सम्पूर्णे गृहकर्मणि ज्योतिःशास्त्रोक्तेऽहनि नववेश्मन इति वचनात् मत्पूजापूर्व्वकमाभ्युदयिकम्। उदकपात्रस्य धान्यस्य गृहे स्थापनं मङ्गलवाद्यब्रह्मघोषादिषु क्रियमाणेषु गृहं मङ्गल्यशोभितम् कृत्वा पूर्णकुम्भं दिजानग्रतः कृत्वा सुवेशपुत्रदारसहितः शालाद्वारेण प्रविशति गोष्ठदृत्तकरः प्रवेशमन्त्रः। "धर्मस्थूणा राज श्रीस्तूयमहोराचे द्वारफलके इन्द्रस्य गृहावसुमतो वरुणस्य नस्तानहं प्रपद्ये सहप्रजया सह पशुभिर्यन्मे किञ्चिदस्युपहूता सर्पगणः सखायः साधुसंहतः। तां त्वा शाले वीरा गृहा नः सन्तु सर्व्वतः"। इति प्रविश्य देवब्राह्मणपूजनम्। ब्राह्मणभोजनम्। यथोक्तरूपेण वास्तुपूजा च होमान्ता। प्रविष्टेऽपि विधानात्। तच गृहप्रवेशकाले च सर्व्वसम्पत्समृद्धये इति वचनात् त्र्यम्बकेन पायसचरुहोमपुष्ट्यर्थः। इति गृहप्रवेशविधिः।

अथ पूर्त्तं हयशीर्षे। अश्वमेधसहस्रं यः समाचरेत्। एकाहं स्थापयेत् तोयं तत्पुण्यमधिकं विदुः। सर्व्वकर्मसुसम्पूर्णं वैदूर्य्यमणितोरणम्।

"विमानं कामगं दिव्यं दिव्यस्त्रीगणशोभितम्।
सौवर्णं शक्रलोके तु प्राप्नुयात् कूपकृत्वरः॥

(१) अथ—

एवं वाप्यादिकर्तॄणां फलं स्यादुत्तरोत्तरम्।
वर्षाकाले जलं यस्य तडागे तिष्ठति द्विजाः॥
स स्वर्गलोकं संप्राप्य वर्षकोव्ययुतं वसेत्।
शरत्काले जलं यस्य जलाधारे तु तिष्ठति॥
न दुर्गतिमवाप्नोति पापकर्मापि यो नरः।
हेमन्ते यस्य पानीयं तडागे तिष्ठति द्विज।॥
शतमन्वन्तरं सोऽपि स्वर्गलोके महीयते॥
शिशिरे यस्य पानीयं तडागे स प्रतिष्ठति।
सप्तमन्वन्तरं यावत् चन्द्रलोके महीयते॥
वसन्ते यस्य सलिलं तडागे भुवि तिष्ठति।
ब्रह्मलोके स वसति यावदिन्द्राश्चतुर्दश॥
निदाघे यस्य सलिलं तडागे तिष्ठतेऽमलम्।
स ब्रह्मलोकमाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम्॥
तृषितं गोकुलं ग्रीष्मे तडागे यस्य तृप्यति।
न तस्य दुष्कृतं किञ्चित् दृष्ट पश्यसि सर्वदा॥
ब्राह्मणास्तृषितास्तोयं पिबन्ति यस्य निर्मलम्।
तडागे धर्मसमये स याति परमां गतिम्" ॥ श्रुतिः।

ख्यातायोदकं महाति। खात एकजलकरणं ख्यातेनेत्यर्थः।
महाभारते,

"कुर्यं सत्कारयेत् सर्वं यस्य याते जलाशयः।
तडागे यस्य यावन्तः पिबन्ति (१)तृषितं जलम्॥

(१) ष।

मृगपक्षिमनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
यत् पिबन्ति जले तत्र स्नान्ति वा विश्रमन्ति च ।
तडागकर्त्तुस्तत्सर्व्वं प्रेत्यानन्ताय कल्पते" ॥

तत्रैव,

"वर्षाकाले तडागे तु पानीयं यस्य तिष्ठति" ॥

तस्याग्निहोत्रफलं निदाघकाले जलस्थले वा जलपेयफलं

विष्णुधर्मोत्तरे,—

"ग्रस्तानां रोचनार्थाय नदीवन्धे तथा दृढे ।
अन्नदः प्राणदश्चैव पानदश्च सदा भवेत् ॥
भगीरथस्य लोकांस्तु समवाप्य न संशयः ।
पानीयशोधनं कृत्वा कूपे देवविनिर्मिते ।
पुरुषः फलमाप्नोति दशगोदानजं द्विजः" ॥
दारुपाषाणरचितं सुखसेव्यं जलाशयं ।
पुराणं मानवः कृत्वा [१]नाकलोके महीयते ।
प्रणालकरणात्तत्र तृप्तिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।
खवाङ्गखातं यः कुर्य्याद्राजसूयाश्वमेधभाक् ।

यमः,—

यस्य वप्रेऽप्य गौरेका पिबते सलिलं क्वचित् ।
तडागं [२]प्रथमं कृत्वा स्वर्गे [३]दशसुखान् वसेत् ।

---

(१) नागलोके । (२) तादृशं ।
(३) दशयुगान् ।

एवं वाप्यादिकर्तॄणां फलं स्यादुत्तरोत्तरम् ।
वर्षाकाले जलं यस्य तडागे तिष्ठति द्विजाः ॥
स स्वर्गलोकं संप्राप्य वर्षकोट्ययुतं वसेत् ।
शरत्काले जलं यस्य जलाधारे तु तिष्ठति ॥
न दुर्गतिमवाप्नोति पापकर्मापि यो नरः ।
हेमन्ते यस्य पानीयं तडागे तिष्ठति द्विज! ॥
शतमन्वन्तरं सोऽपि स्वर्गलोके महीयते ॥
शिशिरे यस्य पानीयं तडागे स प्रतिष्ठति ।
सप्तमन्वन्तरं यावत् चन्द्रलोके महीयते ॥
वसन्ते यस्य सलिलं तडागे भुवि तिष्ठति ।
ब्रह्मलोके स वसति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
निदाघे यस्य सलिलं तडागे तिष्ठतेऽमलम् ।
स ब्रह्मलोकमाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् ॥
तृषितं गोकुलं ग्रीष्मे तडागे यस्य तृप्यति ।
न तस्य दुष्कृतं किञ्चित् इह पश्यसि सर्व्वदा ॥
ब्राह्मणास्तृषितास्तोयं पिबन्ति यस्य निर्मलम् ।
तडागे घर्मसमये स याति परमां गतिम्" ॥ श्रुतिः ।

स्थालायोदकं गृह्णाति । स्थल एकजलकरणं ख्यातेनेत्यर्थः

महाभारते,

"कुलं सन्तारयेत् सर्व्वं यस्तु पाने जलाशयः ।
तडागे यस्य यावन्तः पिबन्ति [१]तृषितं जलम् ॥

---

(१) तृ ।

मृगपक्षिमनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
यत् पिबन्ति जले तत्र स्नान्ति वा विश्रमन्ति च ।
तडागकर्त्तुस्तत्सर्वं प्रेत्यानन्त्याय कल्पते" ॥

तत्रैव,

"वर्षाकाले तडागे तु पानीयं यस्य तिष्ठति" ॥

तस्याग्निहोत्रफलं निदाघकाले जलमले वा जलपेयफलं

विष्णुधर्मोत्तरे,—

"गम्यानां रोधनार्थाय नदीबन्धे तथा दृढे ।
अन्नदः प्राणदश्चैव पानदश्च सदा भवेत् ॥
भगीरथस्य लोकांस्तु समवाप्य न संशयः ।
पानीयशोधनं कृत्वा हृदे देवविनिर्मिते ।
पुरुषः फलमाप्नोति दशगोदानजं द्विजः" ॥
दारुपाषाणरचितं सुखपेयं जलाशयं ।
पुराणं भागवः कृत्वा (1)नाकलोके महीयते ।
प्रणालकरणाच्च तृप्तिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।
गवाऽऽपानं यः कुर्य्याद्राजसूयाश्वमेधभाक् ।

यमः,—

यस्य वप्रेऽस्य गौरेका पिबते सलिलं क्वचित् ।
तडागं (2)प्रथमं कृत्वा स्वर्गं (3)दशसुतान् वसेत् ।

---

(१) नाकपृष्ठे । (२) तादृशं ।
(३) दशयुतान् ।

विष्णुः,—

कूपकर्त्तुस्तज्जाते पानीये दुष्कृतं नश्यति ।

विष्णुपुराणे,—

सेतुबन्धकरा ये च तीर्थशौचकराश्च ये ।
तडागकूपकर्त्तारो [१]मुच्यन्ते[२]तिभयाकुले ॥
चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तश्चतुर्भिश्च करैर्द्धनुः ।
एकधन्वादिपञ्चान्तं कूपमानमुदाहृतम् ॥
शतधन्वन्तरा वापी पुष्करिण्यश्चतुर्गुणाः ।
सहस्रेण तडागः स्यादयुतेन तु सागरः ॥
त्रिगुणा दीर्घिका प्रोक्ता सहस्रपूर्वचतुर्गुणा ।

तथा,—

[३]शतत्रिराशिका जंघा कर्त्तव्या सुपरिचिता ।
तद्बाह्ये भित्तयः कार्य्या वर्त्तुलाः पर्व्वतोपमाः ॥

देवीपुराणे,—

वाजिमेधक्रतुर्यद्वत् सोपायं पुण्यदो भवेत् ।
वारिबन्धस्तथा तच्च पुण्यदो जायते नृणां ॥
[४]कुर्य्यात्तानि तडागानि यानि पापहराणि च ।
तेषु [५]वारिभये श्रेष्ठो देवश्रममन्वितः ॥

---

(१) मध्यते। (२) ऽतिभयावृते।
(३) शतव्यायामिका। (४) उद्यानानि।
(५) वारिभरे।

तथा,—

(१)वारिबन्धः शिवोपेतः शक्तिर्वैनायकैर्युतः ।

तथा,—

(२)कूले चारामभूषितं सर्वकामफलप्रदम् ।

बन्धने (३)वारिरक्षेण वारिबन्धः। पर्व्वतादिसमीपे (४)बन्धनं कृत्वा जलस्थापनम्। तच्च दीर्घिकापेक्षाया अधिकपरिमाणपर्य्यन्तम्। तस्य समन्तादारामदेवतायतनकरणमित्येवं रूपं एवं जलाशयं कृत्वा प्रतिष्ठायां कृतायां यथोक्तफलम्। अन्यथा जलपात्रकरणे जलदानोपकारफलम्।

यद्वा,— तडागे यस्य पानीयं तिष्ठतीत्यादिफलमपि स्यादेवानुत्सर्गेऽपीति वदन्ति। जलाशयं चिकीर्षोः शुभदिने जलाशयार्थं (५)भूपरिग्रहः।

"अत्र ये जन्तवः स्थूला ये च सूक्ष्मा जलाशये ।
मया संप्रार्थिताः सर्वे (६)इन्द्रोऽन्यत्र विराजते ॥
नमास्यष्टकुलादिभ्यो वीराणां पतये नमः ।
भूमया येऽत्र तिष्ठन्ति ये तिष्ठन्ति जलाशयाः ॥
जलाशयात् जलाधारादितोऽन्यत्र व्रजन्तु ते ।
नो यावत् साध्यते स्नातः पुण्यपल्लवबिन्दुभिः ॥
तावदन्यत्र तिष्ठन्ति प्रार्थितास्ते सुखासिनः(७)" ।

---

(१) वापि। (२) तथा कूपजलाराम।
(३) बन्धेन वारिरक्षणं वारिबन्धः। (४) सर्व्वत्र।
(५) भूमिपरिग्रहः। (६) इतोऽन्यत्र व्रजन्तु ते। (७) सुखार्थिनः।

इह भूपरिग्रहः तत्र स्वस्तिवाच्य संकल्प्य[१] आचार्य्यब्रह्मणोर्वरणं । आचार्य्यकर्म । अष्टदिक्षु [२]माषभक्तेन कूरभूतबलिः ।

वास्तुपूजा ।

द्वादशकोष्ठे मण्डले कृतकोणसूत्रे ईशकोणादिषु ।
शिखिपर्ज्जन्यजयन्तशक्रभास्करसत्यभृशान्तरीक्षाः ।

आग्नेयादिषु पूषवितथ [३]गृहक्षतयमगन्धर्व [४]भृंगराजमृगाः । नैर्ऋतकोणादिषु पितृदौवारिकसुग्रीवपुष्पदन्तवरुणासुरशोषरोगाः । वायुकोणादिषु [५]रोगाहि-मुख्यभल्लाटकसोम[६]सूर्य्यादितिदितयः इति वाह्ये द्वात्रिंशत् । अथ मध्ये । मध्यकोष्ठात् पूर्व्वपंक्तिद्वये [७]दशकोष्ठे अर्य्यमा । आग्नेये कोष्ठद्वये सविता । सावित्री । दक्षिणपङ्क्तिद्वये दशकोष्ठे विवस्वान् । नैर्ऋते कोणद्वये कोष्ठे इन्द्र इन्द्रजयः । पश्चिमदशकोष्ठे मित्रः । वायव्यकोणकोष्ठद्वये रुद्ररुद्रजयौ । उत्तरदशकोष्ठे धराधरः । ईशानकोणकोष्ठद्वये आप आपवत्सौ । मध्ये ब्रह्मा । ऐशाने चरकी । आग्नेये [८]विदारी । नैर्ऋते पूतना । वायव्ये पापराक्षसी । पूर्व्वे स्कन्दः । दक्षिणे अर्य्यमा । पश्चात् जृम्भकः । उत्तरे पिलिपिच्छः । कुशदध्यक्षतगन्धादिभिरेषां पूजा । दुग्धान्नेन बलिः । ऐशान्यां कुण्डे स्थण्डिले वाग्निसंस्कारः । शतुमन्त्रशक्तिं विचिन्त्य योनौ

(१) संकल्प्य । (२) माषभक्तेन ।
(३) गृहक्षेत्र । (४) भृङ्गमृगाः ।
(५) नाग । (६) शिखिसौम्यादितिदितयः ।
(७) द्वादश । (८) विदा ।

वरुणबीजमग्निं संस्थाप्य गृह्योक्तविधिना वारुणाग्नेर्गर्भाधानादि [1]विवाहान्तं प्रत्येकं मूलेनाष्टाहुतिहोमं कृत्वा [2]आघारावाज्यभागौ होमः। [3]शिवादिभ्य एकैकाहुतिः। ब्रह्मणे दश। मण्डलबाह्ये ईशमन्तकं त्रिपुरघ्नं विरूपाक्षं द्विजिह्वं [4]कालकरालिनं [5]एकाग्रभीमं इत्यष्टक्षेत्रपालार्चनं।

ग्रहमण्डले ग्रहपूजनम्।

पृथक्पद्मे अनन्तवासुकितक्षककर्कोटकशंखकुलिकपद्ममहापद्म इति नागानां पद्मा[6]चपला-सुपथ्या-सुमध्या-श्रिया दधिश्रिया दधिप्रिया श्वेतमुखी सुनेत्रा सुगन्धिनीति नागपत्नीनां च पूजनं। मण्डलमध्ये वेद्यां पञ्चधान्योपरि वस्त्रपुष्पकुशतिलयवफलशराव-पंचरत्नयुक्ततोयपूर्णतण्डुलफलसमवपिहितं कुम्भं संस्थाप्य तत्र हंसपृष्ठस्थमभयनागपाशहस्तं वरुणं संस्थाप्य संपूज्य [7]दिक्पालपत्नीभ्य एकैकं, वरुणाय शतं हुत्वान्यं पीठवरुणेभ्यश्च हुत्वा [8]स्विष्टशेषं संस्थाप्य पूर्णाहुतिं हुत्वा प्रागाद्यैशानान्तजलं सिंचन् कलशं जलाशयसीमान्तं भ्रामयेत्। स्वं तु [9]कुद्दालेन त्रिः खात्वा[10] रूप्यपात्रे मृदं शिरसादाय यजमान ऐशान्यां क्षिपेत्। मधुघृतक्षीरैः खातमापूर्य गङ्गा-यमुना-सरस्वती-मूर्त्तीर्ध्यात्वा

---

(१) विवाहान्तं। (२) आघारावाज्यहोमः।
(३) ईशानादिभ्यः। (४) कालीकराली।
(५) एकांघ्रिभीमे। (६) उत्पन्ना।
(७) दिक्पालनागपत्नीभ्यः। (८) शेषं समाप्य।
(९) स्वर्णकुद्दालेन। (१०) खनित्वा।

पुंवत्सां धेनुमाचार्य्याय दद्यात् । अष्टमीं चतुर्द्दशीं हित्वा प्रत्यहं स्नानयेत् । जीर्णसंस्कारे पूर्व्वं यष्टिं न चालयेत् । इति जलाशयाद्यर्धविधिः ।

(१)निष्पन्ने ते यूपयष्टिः कर्त्तव्या । मध्यादेकां (२)काष्टां त्यक्त्वा ऐशान्ये वास्तुपूजाहोमौ । (३)यूपो प्रायः च तुर्य्यांशं खात्वा हस्त-मितायाङ्गुलोच्छ्रितां शिलां (४)ऐष्टिके । इष्टकां प्रचाल्य गन्धपुष्पैरभ्यर्च्य पञ्चरत्नौषधियुतं कुम्भं संस्थाप्य तदुपरि शिला-न्यासः । तत्र मन्त्रः ।

(५)आद्यंशे याचते पूर्णे (६)मूले (७)लङ्गौरमः सुते ।

अभ्यर्चिते प्रयच्छेष्टं प्रतिष्ठां कारयाम्यहमिति भूमौ प्रणामः ।

स्तम्भकुले स्थिराकृतिर्होमः । स्थिराय स्वाहा । अप्रणाशाय स्वाहा । आदियोधाय स्वाहा । नित्याय स्वाहा । पर्व्वताय स्वाहा । अविनाशिने स्वाहा । ब्रह्माय स्वाहेति मन्त्र । आचार्य्याय धेनु दद्यात् । तत्र यूपयष्टिघटनं । खातममं द्विहस्तादिकं वा चतुस्त्रिद्वीक(८)पटक कृत्वा तत्र वरुणस्थापनं । काष्ठयूपो वा मधु-खदिरबिल्वादिसारदारुकाष्टं कलशमस्तक घटयित्वा गर्त्तं कृत्वा गर्त्ते रत्नौषधिदूर्व्वाव्रीहीणां प्रक्षेपं कृत्वा तस्मिन् यूपारोपणम् । निश्चलीकृत्य स्थिराकृतयः । कूपे तु न यूपादरः ।

---

(१) निष्पन्ने खाते । (२) काष्ठिका ।
(३) यूपोच्छ्रायतेवाग्रं । (४) ऐशाने ।
(५) चयक्षे । (६) सुने ।
(७) रङ्करसः । (८) पटलं ।

अथ प्रतिष्ठा, नारदीयोक्तमंक्षेपविधिः। पश्चिमे दग्रहस्त-मण्डपः मध्ये अर्द्धभागेन वेदी। यजमानस्य खस्तिवाचनं, संकल्पः, आचार्यब्रह्मणोर्वरणं। आचार्यकर्म। हैमं रौप्यं वा वरुणं कृत्वा पीठे स्थापनं। तत्पश्चिमे [1]कुण्डे गृह्योक्तवेदविधिना आज्यभागान्तं कृत्वा आज्येन गायत्र्या [2]शतहोमः। उत्तरे [3]वरुणपीठे वरुणस्थापनं। आपो हिष्ठेति तिसृभिः जलकुम्भैः स्नपनं। गन्धद्वारेति गन्धोदकेन। पावकानः सरस्वतीति तीर्थ-वारिणा। वेद्यां स्थापयित्वा वस्त्रेण सपवित्रेण आच्छाद्य रात्रौ जागरणं। प्रभाते गायत्र्या गोचयदोहनं तत्पयसा चरुश्रपणं। अग्नये सूर्याय प्रजापतये दिवेऽन्तरीक्षाय पृथिव्यै हराय अन्तरीक्षाय। [4]दिविसते उग्राय भीमाय [5]भौमाय रौद्राय वैष्णवे इन्द्रायाग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे कुवेराय ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय [6]महाराजाय वरुणाय च कृत्वा दधिसर्पिषा इदं विष्णुरिति होमः। दशदिक्षु दिक्पालेभ्यो-माषभक्तबलिदानम्।

"मन्त्राय महाराजपत्यभक्ताय कोटिसंघवृताय च।
बलिं ददाति शक्राय शक्रो गृह्णाति मे बलिं"॥

"बलिं ददाम्यग्नये अग्निर्गृह्णातु मे बलिं"। दशदिक्षु इन्द्राय नमः इति बलिहरणं इति माषभक्तबलिदानं।

शान्तिवारिणा वरुणप्रतिमासेचनम्।

---

(१) कुम्भे। (२) अष्टोत्तरशत। (३) भद्र।
(४) दिवसे। (५) भौमाय। (६) महोराजाय।

उत्थाप्य रथे कृत्वा जलाशयं त्रिः सप्त वा भ्रामयित्वा आपोहिष्ठेति जलमध्ये क्षिपेत्। ब्रह्मघोषादौ क्रियमाणे यूपं कृत्वा वरुणं ध्यात्वा सर्वमापोमयं ध्यात्वा यज्ञाय किंचित् कृत्वा यूपं गन्धादिभिः पूजयित्वा प्रणिपत्य शान्तिमवधार्य्य दक्षिणादानं। ब्राह्मणभोजनं। आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं सर्व्वभूतेभ्योऽमुं जलाशयमुत्सृजेत्।

"आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं ये केचित् सलिलार्थिनः।
ते तृप्तिमनुगच्छन्तु मद्दत्तेनैव वारिणा" ॥

इति प्रार्थनं। आपो हिष्ठेति तिसृभि(१)र्गव्यप्रक्षेपः। तीर्थतोयञ्च शान्तितोयेन ध्वजं प्रोक्ष्य ध्वजदण्डं यूपे दत्त्वा ध्वजशीर्षमलाजतण्डुलं कांस्यपात्रे कृत्वा कांस्यपात्रं शिरसि कृत्वा जलाशयं प्रदक्षिणीकृत्य ध्वजमुत्सृजेदिति।

"हेमाक्त रूप्यजं वापि वरुणं हंसपृष्ठकम्।
नागपाशधरं वामे दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥
कूपे तु द्व्यङ्गुलं वाप्यां त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलम्।
पुष्करिण्यां तडागे च पञ्चाङ्गुलमपेक्षया" ॥

अत्र वक्ष्यमाणक्षेपविधिः। वापीकूपतडागयज्ञविधिं व्याख्यास्यामः। (२)पुण्ये तीर्थकरणेषु शुभनक्षत्रे प्राचीं दिशमास्थाय प्राक्प्रवण उदक्प्रवण उदक्प्रवणेनाग्निमुपसमाधाय वारुणं चरुं श्रपयित्वा आज्यभागान्तं कृत्वा आज्याहुतीर्जुहुयात्। "समुद्रज्येष्ठ" इति प्रत्यृचं।

(१) पंचगव्य। (२) पुण्यतिथिकरणेषु।

अवते हेलो वरुण नमोभिरवयज्ञेभिरीमहे हविर्भिः। चयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि: स्वाहा।

उदुत्तमं, त्वंनो अग्ने, इमं मे वरुण। ततश्चरारेव स्विष्टकृत्। भूरादिप्राजापत्यान्ते पूर्णाहुतिं मूर्द्धानं दिवमिति। मार्ज्जनान्तेन्द्रारणं। नैर्ऋत्यां धेनोः प्रविशताच्छया अनुमन्त्रणं। नैर्ऋत्यादीशानान्तं धेनुतारणं जले। कूपे जलपार्श्वे अनुमन्त्रणे मन्त्रः। इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धः पूतोऽमृतस्वर्णं नित्यं। चारयन्ति सर्व्वतीर्थाभिषिक्ता लोकालोकं चरन्ति नावेति। पुच्छाग्रे स्वयं लग्न आरुह्य तारयेत् ततः मन्त्रः। आगो असा इत्यादि एषा[१]त्यन्तं। "स्वयं शुद्धा यजमानस्य तारणं सुयवसा भगवती भूया अथो वयं भगवतः साम[२]। अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब," शुद्धमुदकमाचरन्तीत्यनेन। ऐशान्यां धेनुस्थापनं हिङ्कृण्वती वसूपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् दुहामि स्त्रिभ्यां पयोऽघ्न्येयं सा वर्द्धतां महते सौभगायेति। गोर्हिङ्कारे सति। सचेलाकरटीकांचनशृङ्गारौप्यखुराकांस्यदोहागोर्द्दिक्षणा[३]। शक्त्या वा कांचनादिकं किंचित्। तत उत्सर्गः। देशकालवाक्यानन्तरं देवपितृमनुष्याः प्रीयन्तां आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं सर्वभूतेभ्य इदं सलिलाश्रयाय समुत्सृजेत्। ब्राह्मणभोजनं स्वस्तिवाचनं इति जलाशयप्रतिष्ठा।

---

(१) एमा—। (२) स्याम। (३) दक्षिणा।

अथ वृक्षारोपणं।

तद्विधया आरामकरणं। पथि वृक्षारोपणं च।

"यः कूपारामकारी च तथा वृक्षप्ररोपकः।
कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम्" ॥

ग्रावभाष्ये,—

आरामकृत् देवदत्तो नियतो स स्वर्गं इति। लोकप्रसिद्धि-प्रमाणमात्रं।

महाभारते,—

"किन्नरोरगरक्षांसि देवगन्धर्वमानवाः।
तथा महर्षयश्चैव संश्रयन्ति महीरुहान्॥
पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान्।
वृक्षदं पुत्रवत् वृक्षा तारयन्ति परत्र च॥
तस्मात्तडागे रोप्या वै रक्षाश्रयोऽर्थिभिः सदा।
पुत्रवत्परिपाल्याश्च पुत्रास्ते धर्मतः स्मृताः" ॥

विष्णुः,— "वृक्षारोपयितुर्वृक्षाः परलोके पुत्रा भवन्ति"।

पद्मपुराणे,—

"अपुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा इह कुर्वते।
यच्छन्ति रोपकेभ्यश्च सुतीर्थे तर्पणादिकम्" ॥

तर्पणजन्यतृप्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः।

"यत्नेनापि च राजेन्द्र! पिप्पलारोपणं कुरु।
स ते पुत्रसहस्राणामेक एव करिष्यति" ॥

पुत्रं सहस्रं कर्त्तव्यं करिष्यतीत्यर्थः।

तथा,—

"धनी चाश्वत्थवृक्षेण अशोकः शोकनाशनः।
शचो यज्ञप्रदः प्रोक्तः शिरश्चायुःप्रदः स्मृतः॥
जम्बुकी कन्यकाः[१] प्रोक्ता भार्य्यादा दाडिमी तथा।
रोगनाशाय पालाशो चिरं ब्रह्मप्रदः सदा॥
प्रेतत्वं जायते पुंसो [२]रोपितेन विभीतके।
निम्बप्ररोपको यस्तु तस्य तुष्टो दिवाकरः॥
श्रीवृक्षे शंकरो देवः पाटलायान्तु पार्वती।
पुत्रप्रदायकश्चैव चन्दनः पनसस्तथा॥
सौभाग्यदश्चम्पकश्च करीरे पारदारिकः।
अपत्यनाशकस्ताली बकुली दस्युदस्तथा॥
बहुभार्य्या नारिकेली द्राक्षा सर्व्वाङ्गसुन्दरी।
रतिप्रदा तथा केलिर्मोचकी शत्रुनाशिनी"॥

केलिः कदली, मोचकी शाल्मली।

भविष्यपुराणे,—

"बहुभि' किन्नु संजातैः पुत्रैर्द्धर्मार्थवर्जितैः।
वरमेकः पथि तरुर्यत्र विश्रमते जनः"॥

तथा,—

पत्रैर्देवान् फलैः पितॄन् तत्करोत्यग्निहोत्रं न स्वाध्यायान्वितः सुतः।

---

(१) कन्यदा। (२) रोपणेन।

"यत्करोति घनच्छायां पादपः पथि रोपितः ।
स छाया च सपुष्पा च सफला वृक्षवाटिका ॥
कुलयोषेव भवति भर्त्तुर्लोके दयानुगा ।
अशोकपल्लवकरा [१]तिलकालकृतानना ॥
सर्वोपभोग्या वेश्येव वाटिका रमिदा सदा ।"

"अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं न्यग्रोधमेकं दशतिन्तिडीकं ।
कपित्थबिल्वामलकत्रयं च पंचाम्ररोपी नरकं न पश्येत् ।" इति [२]पूर्त्तं मानसं स्नातकं इदं चेष्टं [३]प्रमादादि[४]पूर्त्तं । च तडाग-वृक्षरोपणादि । [५]नित्यमैष्टिकमिति मनुवचनान्नित्यं । अकरणे दोषः ।

भविष्यपुराणे,—

"न खाताः पुष्करिण्योऽपि रोपिताश्च महीरुहाः ।
मातुर्यौवनचौरेण तस्य जातेन किं कृतं" ॥

स्कन्दपुराणे,—

"केशवायतने यस्तु कारयेत्तुलसीवनं ।
लभते चाक्षयं स्थानं पितृभिः सह वैष्णवः ॥
शिवालये यत्नं तद्-यत् तुलसीरोपणे भवेत् ।
तावद्वर्षसहस्राणि यावत् [६]बीजदलानि तु ।
वसन्ति वैष्णवे लोके तुलसीरोपका नराः ।

---

(१) तिलकार्ग । (२) पूर्ति । (३) प्रमादादि ।
(४) पूर्त्ते । (५) नित्यपौष्टिक । (६) बीजदलानि ।

"रोपणात् पालनात् सेकात् दर्शनात् स्पर्शनात् नृणां।
तुलसी हरते पापं वाङ्मनःकायसंचितम्" ॥

अथ तपः गीतायां,—

"शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च।
ज्ञानविज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्" ॥

तथा,—

"मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानस उच्यते" ॥

अथ यमनियमाः।

"यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान् बुधः।
यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन्" ॥

इदं च यमनियमविरोधे समविकल्प।

प्रसङ्गे यमस्य तद्बाध्यत्वं दर्शयितुं विरोधाभावे द्वयोः कर्त्तव्यत्वं। यामो मनुश्च।

"अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्य्यमकल्पता।
अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैते व्रतानि च ॥
अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहार[1]मानवं।
अप्रमादश्च नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च" ॥

ब्रह्मचर्य्यमत्र प्रसिद्ध परदारादिवर्जन स्वदारे पर्वादिवर्जनं च। अकल्पता दम्भराहित्यं।

---

(१) लाघवं।

तथा,—

"शौचमिज्यातपोदानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः।
व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमाः स्मृताः" ॥

याज्ञवल्क्यः।

"ब्रह्मचर्य्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता।
अहिंसास्तेयमाधुर्यदमश्चेति यमाः स्मृताः ॥
स्नानमौनोपवासेज्याखाध्यायोपस्थनिग्रहः।
नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता:" ॥

ध्यानं निराकारस्य ब्रह्मणः। साकारस्य विष्णोः। दमः बाह्येन्द्रियनिग्रहः। उपवासो एकादश्यादौ। व्रतं अनन्तव्रतानि च। ब्रह्मचर्य्यं निषिद्धमैथुनवर्जनं। यममध्ये गणितं। नियममध्ये तूपस्थनिग्रहः। ऊर्द्ध्वरेतस्त्वं। इदं पुत्राद्युत्पादनानन्तरं बोध्यं।

हारीतः,—"अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचं [१]ब्रह्मचर्य्यनियमाः"। तत्र मनुः। क्रोधनियमास्त्वार्जवं। अकल्कता सन्तोषो गुरुशुश्रूषा चेति नियमाः। शौचस्य यम मध्ये च गणनं प्रकारभेदेन। तत्र कर्माधिकारसंपादकं लेपमूत्रकाद्यपनोदनरूपं यमः। [२]मालस्यादिरूपं नियमान्तर्गतं। एवमकल्कता अपि मानसदम्भरादित्यं यमः। वाह्यदम्भराहित्यं च नियम इति। [३]विवेकवक्तव्यं। अत्र यमानां निषेधान्तरवर्जितहिंसामिथ्याप्रतिषिद्धमैथुनदम्भचेष्टानां रागात् द्वेषात् लोभात् वाकरणप्रसङ्गे [४]तं

---

(१) ब्रह्मचर्य्यमितियमाः। (२) मनसा।
(३) विवेक्तव्यं। (४) तस्मिन्निवृत्ते।

निवृत्ते संकल्पः कर्तव्यापाररूपव्रतत्वेन विधेयत्वात्। स्नातकव्रतत्वेन गणनं तल्लोपे प्रायश्चित्तविशेषार्थं। तत्र एवोक्तं यमार्थैते व्रतानि चेति। तेन हिंसाकरणेन हिंसादिनिषेधातिक्रमादिकं पापं। व्रतलोपाच्चापरमिति। तत्‌द्वये प्रायश्चित्तद्वयं। नियमेषु व्रतमात्ररूपत्वादतिक्रमे एकमेव प्रायश्चित्तं। तत्रायं विशेषः। गृहस्थस्याप्यात्मज्ञानाभ्यामस्य वक्ष्यमाणत्वात्। स्नातकं व्रतत्वेनात्मज्ञानस्य नित्यत्वाच्च। निषिद्धकर्मानुष्ठानस्य कदाचित्-(१)भयाद्‌गत्या वा प्रसङ्गे प्रप्रसङ्गोदासीनाकर्तुः पुष्करपर्णवद्‌दृश्य-(२)निर्भेदात्मस्वरूपप्रतिसन्धाने नाहं कर्त्ता भूतान्येव भूतेष्विन्द्रियाण्येव इन्द्रियार्थेषु व्यवहरन्तीति। दृढनियमकरणेन पापोत्पत्तिः। तदुक्तं भगवता।

"न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिः स (३)न लिप्यते॥
त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः"॥

रागेण निषिद्धकर्मकरणे पापमवश्यं।

त्यक्त्वा कर्मफलासंगमिति वचनात्। (४)निषिद्धकर्मणेव फलं श्रागमात्।

तथा,—

"नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्।

(१) प्रादग्रतया। (२) निर्लेपात्मस्वरूप।
(३) निबध्यते। (४) निषिद्धकर्मस्वैच्छिकगमने च्यासंगात्।

"पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥
प्रलपन् विसृजन् गृह्णन् उन्मिषन् निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्त्तन्त इति धारयन् ॥
ब्रह्मण्याधायकर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा" ॥

(१)इदं तद्रुचितरां निश्चयेनात्मनो कर्त्तृकज्ञानोत्तरं करणं । अहिंसा च सामान्यतो हिंसावर्जनरूपा । देवलः,—दशविधा हिंसा। उद्वेगजननं। सन्तापजननं। रुजाकरणं। शोणितोत्पादनं । पैशून्यकरणं । सुखापहरणं । अतिक्रमः । संरोधो । हितविप्रतिषेधोवध इति । उद्वेगो मनोदुःखं । सन्तापस्तदेवाधिकतरं । रुजा शरीरदुःखं । अतिक्रमः अवज्ञा । संरोधोऽतिस्वेच्छाचारनिषेधः । हितविप्रतिषेधो भेषजादिनिषेधः । वधो मारणं । एते यद्यपि सर्वे मानसाः प्रयाणवाचिककायिकास्तथापि मनोव्यापारमूलकत्वेनास्माभिर्मानसमध्ये सौकर्य्याय कथ्यते । "यस्मान्नोद्विजते लोक" इति गीतायां । विष्णुपुराणे,—

"कर्मणा मनसा वाचा परपीड़ां करोति यः ।
तद्बीजं जन्म फलति प्रभूतिस्तस्य चाशुभम्" ॥

पुनर्देवलः,—वेश्मचैत्यस्य दहनं । (२)सेतुरेव न मार्गोद्धाधातनकृतप्रणाशनं द्रव्यापध्वंसनं । गन्धदूषणमिति । एतच्च संताप-

(१) इदं च दृढ़निश्चयेनाकर्त्तृत्वमात्मनोज्ञात्वाकरणे।
(२) सेतुभेदमनार्गवोपघातनं।

जनकत्वेन प्राणिमात्रविषये ब्राह्मणविषये अधिकं गुर्व्वादि-विषये ततोऽप्यधिकं ।

उशनाः,—

"न ब्राह्मणस्यापदं कुर्य्यात्" ।

मनुः,—

"आचार्य्यं च प्रवक्तारं मातरं पितरं गुरुं ।
न हिंस्यात् ब्राह्मणं गां च सर्व्वांश्चैव तपस्विनः" ॥

तथा,—

"अवगूर्य्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च,
जिघांसायां ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥
शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णाति द्विजन्मनः ।
तावन्त्येव सहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत्" ॥

मनुः,—

"हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोधिकान् ।
रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत्" ॥

तथा,—

"क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतं ।
नावमन्येत (१)वैकृताङ्गान् कृशानपि (२)विशेषतः ॥
एतत्त्रयं हि पुरुषं निर्द्दहे(३)त्यवमानितं ।
(४)आत्मानमवमन्येत (५)तत्पूर्व्वोत्तरसमृद्धिभिः ॥

(१) वैसृष्णुः । (२) कदाचन । (३) त्यपि ।
(४) नात्मान । (५) पूर्वातुर ।

आमृत्योःश्रिय(१)माकाङ्क्षेन्नैनां मन्येत दुर्लभां।
पूयशोणितसंपूर्णे अन्धे तमसि दारुणे॥
षष्टिवर्षसहस्राणि हत्वात्मानं विशेन्नरः"।

शङ्खलिखितौ, न शिष्टानसत्कुर्यात्॥

यमः,—

"विवादे ब्राह्मणं जित्वा यो हर्षमधिगच्छति।
श्मशाने जायते वृक्षः कंकगृध्रनिषेवितः"॥

हारीतः,—

"समीपस्थो दहत्यग्निस्तेजसैवेन्द्रियं तनुम्।
(२)मन्यूनां तद्दहेद्विप्रः कुलमायुर्गतिं यशः"॥

हारीतः,—"(३)सवर्णेषु (४)शूचनं। वर्जयेदित्यनुषङ्गः। (५)शूचनं पैशून्यं। सत्यवचनरूपं यमं वाच्यावाच्यप्रसङ्गे वक्ष्यामः। तथा स्तेयं"।

देवलः,—"स्थूलमध्यक्षुद्राणां पदार्थानां प्रसह्य तूष्णीं वा प्रच्छन्नं वा हरणं स्तेयं। रत्नहेमवेश्मदेहसत्याभरणादीनि स्थूलानि। चतुष्पदद्विपदधान्यवस्त्रलोहकार्पास(६)स्रोपकरणादीनि मध्यानि। (७)हस्तनखदारुचर्मपाषाणमृण्मयादीनि क्षुद्राणि। प्रसह्य बलेन तूष्णीं (८)वलिं विनापि दृश्यमानस्यापि स्वामिना। हारीतः,—"द्विविधं च द्रव्यं, सचेतनमचेतनं स्थावरजङ्गमं। सचेतनमपि जङ्गमस्थावरभेदेन द्विविधमित्यर्थः। इत्यभिधाय दशधा स्तेय-

---

(१) मन्विच्छे। (२) मन्युना तु। (३) सवर्णे।
(४) सूचनं। (५) सूचनं। (६) सर्वोपकरणादीनि।
(७) प्रहङ्ग। (८) वलं।

माह। स्वामिना अदत्तस्य ग्रहणं यावद्दत्तं ततोऽधिकपरिमाण-ग्रहणं। देवपितृमनुष्याद्यर्थमिति यद्द्रव्यं रचितं तस्य स्वयं च भोगः। भृत्यान् मूल्ये[१] कारयित्वा कर्ममूल्यादानं। पुनरानीय[२] दास्यामीति प्रार्थनया नीत्वा पुनरादानं। विश्वासेन स्थापितस्य धनस्याप्रत्यर्पणं। कूटमानतुलादिना अधिकनयनं। ब्रह्मचारिणो यतेर्वा सुवर्णादिग्रहणं। क्षत्रियादेः प्रतिग्रहादि। प्रतिश्रुत्यादानं। दत्तस्याच्छेदन चेति तथा स्तेयिनो हि प्रमिताः पूर्वधनिना-मुपकाराय जायते। तस्मात् स्तेयं न कुर्य्यात्। उपकाराय जायन्ते पशुदासादिजन्म लभन्ते"।

यमः,—

"सुवर्णमेकं गामेकां भूमेरप्यर्द्धमङ्गुलम्।
हरन् नरकमाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम्॥
हिरण्यपशुयानानि स्त्रियो वासांसि यो हरेत्।
स पर्य्यायेण यायेत नरकानेकविंशतिं"॥

विष्णुः,—

"यद्यत्परेभ्य स्त्वावद्यात्पुरुषस्तु निरंकुशः।
तेन तेनापि हीनः स्यात् यत्र यत्राभिजायते॥
तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन धनहिंसां विवर्जयेत्।
यस्तु लब्धं पुनर्दद्यात् देवद्रव्यं यतस्ततः॥
गुरुद्रव्यं द्विजद्रव्यं सोऽश्वमेधफलं लभेत्।
अपहृत्य परस्यार्थं यस्तु दानं प्रयच्छति॥

---

(१) मूल्येन। (२) पुनरादाय।

स दाता नरकं याति यस्यार्थस्तस्य तत्फलम् ।
परस्वपरितुष्टा ये जीविता तुरगाश्च ये" ॥
तेषां रजः पतेद्यत्र तद्‌स्मेध्यतरं भवेत् ।

बृहस्पतिः,—

"स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुन्धराम् ।
षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते क्रमिः ॥
तडागानां सहस्रेण अश्वमेधशतेन च ।
गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्त्ता न शुद्ध्यति ॥
अन्यायेन हृता भूमिरन्यायेन च हारिता ॥
हरतो(१) हारयन्तश्च दहत्यासप्तमं कुलं ।
ब्रह्मस्वं प्रणयाद्भुक्तं दहत्यासप्तमं कुलं ॥
विक्रमेण च भुञ्जन्ते शतपूर्व्वान् दशावरान् ।
ब्रह्मस्वे न मतिं कुर्य्यात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥
अग्निदग्धा निरोहन्ति ब्रह्मदग्धो न रोहति ।
न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ॥
विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रिकं ।
लोहचूर्णाश्मचूर्णं च विषं च जरयेन्नरः ।
ब्रह्मस्वं त्रिषु लोकेषु कः पुमान् जरयिष्यति" ॥

ब्रह्मपुराणे,—

"सामान्यां दक्षिणां लब्ध्वा ग्रहात्येको विमोहितः ।
नास्तिक्यभावनिरतः स वै प्रेतोऽभिजायते" ॥

---

(१) हारयितुश्चैव ।

अथास्तेयापवादः,—

आपस्तम्बः,— "यया कया च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो भवतीति। कौत्सहारीतौ, तथा, काखपुष्करसादी। सापदा(१) परिग्रहेष्विति वार्षायणिः। (२)ग्राम्यपशुस्वघातेन स्वामिनः प्रतिषेधयति। अव्यवहारो विरुद्धो भवति। सर्वत्रानुमतिपूर्वं ग्रामीणकादीनां बीजकोषः। उपः यवादिकालका। युग्यानां वहानां घासः। एवंविधं वस्तु (३)परादत्तं गृह्णन् न निषेधन्ति स्वामिनः। अव्यवहारः अधिकग्रहणं। विरुद्धो निषिद्धः"।

यमः,—

"अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेयं च गवे तृणम्।
कन्याहरणमस्तेयं यो हरत्यनलंकृताम्॥
पुष्पे शाकोदके काष्ठे तथा मूलफले तृणे।
अदत्तदान(४)मस्तेषामस्तेयं च यमोऽब्रवीत्॥
तृणं काष्ठं फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरेद्विजः।
गोब्राह्मणार्थं गृह्णन् वै न स पापेन लिप्यते"॥

मनुर्यमः,—

"पथिकः चीणवृत्तिस्तु द्वाविमू द्वैवमूलकौ।
आददानः परक्षेत्रात् न दोषं मनुरब्रवीत्"॥

---

(१) मत्यं-मवादा।
(२) ग्राम्योपपुरुषघातेन।
(३) परैर्दत्तं गृह्णन्तं।
(४) अदात्तदानानीत्येषां।

वृहस्पतिकात्यायनौ,—

"चपुषोर्वारुकं द्वे तु पञ्चाम्रं पञ्च दाडिमम्।
खर्जूरवदरादीनां यष्टिं गृह्णन् न दोषभाक्" ॥

उर्वारुकं कर्कटी।

नारदः,—

"शालिव्रीहिप्रसूनानां मुष्टिग्राह्यो विधीयते।
यवगोधूमयोर्वापि यदि वा माषमुद्गयोः॥
(१)शाकपरिमाणे सुमनसां चाननन्दने।

पाणिद्वयेन यावद्ग्रहणं तावच्छाका ग्राह्याः। अर्चायामपि न निन्दवे आच्छादने यावन्ति पुष्पाण्यपेक्ष्यन्ते(२) तावत् पुष्पं परस्मादाहर्त्तव्यमित्यर्थः।

(३)शौचं हारीतः,—

शौचं वाह्यमान्तरं च। कुलशौचं, अर्थशौचं, शारीरं च। सूतकाद्यशौचराहित्यं। अर्थशौचममेध्यलेपचण्डालादिस्पर्शादिशुद्धिः। आभ्यन्तरं शौचं पञ्चविधं। तद्यथा।

मानसं चाक्षुषं घ्राणं श्रव्यं स्वाद्यं चेति। तत्र मानसम्। य पुण्यानुध्यानदोषविरहः। चाक्षुषशौचं चाण्डालादिस्पर्शनकाले जपहोमसन्ध्यादिनिषेधात्, तन्निमित्ताशौचापगमरूपतत्तत्कर्मणि।

---

(१) हारीतः। पाण्योःशाकपरिमाणे सुमनसां चार्चायामपि न निन्हवे।
(२) यावत्पुष्पापेक्षा—।
(३) अथ शौचं।

तथा,—

सूतिगन्धे नित्यानध्यायस्मरणात्तत्तत्कर्मणि तदशौचविरहः, तस्मात्तस्याशौचं ध्वनिरिति सामकीर्त्तनावेदनान्तराध्ययनं शौचरूपत्वात् तदशुद्धिः[१]। एवं सूतकादौ भोजनराहित्यं स्वाद्यशौचमिति। एतेषां[२] पंच आतुराशौचविरहरूपत्वात् नियमे अन्तर्भावः। वाह्याशौचस्य यमे अन्तर्भावः। इत्युक्तं प्राक्।

अथ ब्रह्मचर्य्यं।

हारीतः,—

ब्रह्मचर्य्यं नाम दिव्यमानुषाणां तथा चित्रकाष्ठपाषाणमृण्मयादीनामपि [३]अप्रार्थनमसंकल्पनमनभिप्रेक्षणमसंकीर्त्तनमन[४]भिगमनमदर्शनमसंगमश्चासां। तत् चतुर्विधं, कृष्णं रक्तं शुक्लं विमलमिति। परदारवर्जनं नित्यं, नित्यं स्वदारसेवनं कृष्णं। पर्ववर्जननियमं रक्तं। ऋतुकालाभिगमनं शुक्लं। ऊर्द्धरेतस्त्वं विमलं एवं ह्याह।

"कृष्णेनेमं जयेल्लोकं मध्यं रक्तेन वै जयेत्।
शुक्लेन तु जयेत्स्वर्गं[५] विमले मोक्षमाप्नुयात्"॥

दिव्या तु विश्वान्याः[६] पुराणस्मृताः। पीतं प्रतिमायोग्यं रजतादि तस्यास्तेन घटिताः। अर्थां [७]अर्थनमिच्छाविरहः। असंकल्पनं करिष्यामीति [८]अभिलाषाभावः। अनभिप्रेक्षणं आभि-

---

(१) तस्मात् तस्मात् शुचिध्वनिरिति सामकीर्त्तनादेव वेदान्तराध्ययनाशौचरूपत्वात् तदशुद्धिरिह वाक्यशुद्धिः।
(२) एतेषां च। (३) अप्रार्थन—।
(४) मनभिभाषण—। (५) स्वर्गं। (६) ऊर्द्धस्यादयाः।
(७) अप्रार्थनमि—। (८) अभिसन्धानभावः।

सुखेनावलोकनं। असन्दर्शनं सकलावयवानवलोकनं। असमागमः। असन्निधानं।' पर्वणि अमावास्यादौ नियमे व्रतादौ वर्जनं। अत्र च कृष्णरक्तब्रह्मचर्यस्यैव यमसध्ये प्रवेशः। तथाच लक्ष्मीधरः,— "ब्रह्मचर्य्यमत्र (१)प्रसिद्धमैथुनवर्जनमिति"। शुक्लविमलयोस्तु नियमान्तर्भावे उपस्थग्रहपदेन वक्ष्यते। अथा-कल्पिता-दम्भारहित्यं।

मनुः,—

"न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत्।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम्॥
प्रेत्येह चेदृशा विप्रा विगर्हन्ते द्विजातिभिः।
(२)अलिङ्गलिङ्गवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति॥
सलिङ्गानां (३)हरत्येनस्तीर्य्यग्योनौ च जायते"।

तथा,—

"धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः।
वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्व्वाभिसन्धिकः॥
अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः।
शठो मिथ्या विनीतस्तु वकवृत्तिरुदाहृतः"॥

अथ दया, महाभारते,—

"(४)दया भद्रेष्वलोलुप्त्वमार्जवं ह्रीरचापलं।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत"॥

---

(१) प्रतिसिद्ध। (२) अलिङ्गलिङ्गवेशेन ये चरन्त्युपजीवति
(३) हरत्येनं। (४) दयाभूतेषु।

यमः,—

"दयया धर्मदानाभ्यां तपसा ब्रह्मचर्य्यया।
शमयित्वेन्द्रियग्रामं ब्रह्मलोके महीयते"॥

तथा,—

"विभागशालिता यस्य क्षमायुक्तो दयालुकः।
गृहस्थस्तु समाख्यातो न गृहेण गृहाश्रमी"॥

हारीतः,—

दमो दयादानं धृतव्रतत्वं चेति ब्राह्मणस्य। सर्वभूतानुकंपनं दया। क्षमा।

देवलः,—

"यूकामशकदंशादीन् खादतश्चात्मनस्तनुं।
पुत्रवत्परिरक्षन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः"॥

हारीतः,—

"क्रोधनिन्दानन्तरं क्रोधो हि तमोरूपं तस्य क्षमा नियमनं व्याख्यातेति। विवादं न समाचरेदित्युक्त्वा मनुः,—

"एतैर्जितस्तु जयति सर्वान् लोकान् इमान् गृही"।

हारीतो यमश्च,—

"आक्रुष्टस्ताडितः क्षिप्तः क्षमते (१)योऽनुलिम्पति।
स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा सुकृतं सर्वमश्नुते"॥

---

(१) योऽनुकुप्यति।

ध्यानं मनुः,—

"ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्मार्थावपि चिन्तयेत्।
कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च" ॥

वेदतत्त्वार्थः। परमात्मा।

विष्णुपुराणे,—

"प्रायश्चित्तान्यनेकानि तपःकर्मात्मकानि च।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परं ॥
कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते।
प्रायश्चित्तं तदस्येकं हरिसंस्मरणं परं ॥
हरिसंस्मरणक्षीणसमस्तक्लेशसंचयः।
मुक्तिं प्रयाति स्वर्गाप्तिस्तस्य विघ्नोऽनुमीयते ॥
तस्मादहर्निशं विष्णुं संस्मरन् पुरुषो मुने!।
न याति नरकं मर्त्यः [१]संक्षीणाखिलपातकः ॥
[२]प्रायाय: स्मरणे कोऽस्य स्मृतौ यच्छति शोभनं।
पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशं" ॥

तथा,—

"स्मृतेः सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते।
पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिं ॥
[३]तदस्मत्प्रीयते विष्णुः सार्य्यतां बन्धमुक्तिदः" ।

(१) प्रक्षीणाशेषकल्मषः। (२) प्रायसः।
(३) तदस्मत्प्रीतये।

तथा प्रह्लादवाक्यं गीतायां,—

"ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते॥
तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात्।
भवामि न चिरात्पार्थ! मय्यावेशितचेतसां॥
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्द्धं न संशयः"॥

विष्णुरहस्ये, प्रह्लादं प्रति शुक्रवाक्यं।

"जन्मभिर्बहुभिर्वत्स! नरास्तद्गतचेतसः।
भवन्ति वै भागवतास्ते विष्णुं प्रविशन्ति च॥
अनेकजन्मसंसाररचिते पापसंचये।
नाक्षीणे जायते पुंसां गोविन्दाभिमुखी मतिः"॥

इति विस्तरभयात् न लिख्यते। निराकारं ब्रह्मध्यानं विस्तरेण वक्ष्यामः। माधुर्य्यं प्रियवादित्वादि। वाचिके वक्ष्यते। यमः,—"यमेन यत्नमातिष्ठेत् वशयेत् इन्द्रियाणामप्रकीर्णता। इत्यस्यार्थ श्लोकः। (१)विशेषतश्च तत्तदिन्द्रियसंयमे वक्ष्यते"। इति (२)माधुर्य्यं। अथ नियमेषु अक्रोधः सक्रोधवर्जन-संकल्पः। क्षमा तु क्रोधविरोधी मनोवृत्तिविशेषः। ततो भिन्ना क्षमा यमसध्ये गणिता। हारीतः,—"मानसी तु क्रोधातीतपरितापात् पीड्यमानस्य कायवैवर्ण्यवैरूप्यव्याधयः संभवन्ति। अहंकारेर्य्यासूयाद्वेषपरोपघाता-

---

(१) तत्र वागिन्द्रियसंयमरूपं यम। (२) यमाः।

ह्रीमि क्रोधरूपाणि । यत्क्रोधनो जपति, यज्जुहोति यद्दानपति, यद्ददाति वैरोचनो हरते तस्य सर्व्वं । वैरोचनो बलिः" । पुनर्हारीतः,— [१]क्रोधाग्निनाद्भूतं खेषामप्यबङ्गमतो न गमनीयो ऽविश्वमनीयस्य भवति । कार्य्याकार्य्यवाच्यावाच्यानि न तर्कयति । हितवादिनो गुरूनप्यतिक्रामत्याविष्टः । प्रेतलोकानात्मानं गमयति तत्र घोरां नरकयातनामनुभूय क्रूरक्रव्यादतीर्य्यक्‌योनिषु जायते । [२]क्रमशो मनुष्यतां प्राप्य सर्वजनविद्वेषितां प्राप्नोति । आर्जवं हारीतः,— निक्कतिनियमो जैह्म्यनियमश्चार्जवं । छद्ममाया-[३]कुलयुक्ता निक्कतिः । काठिन्यशाठ्यवैषम्य[४]दोषसद्भावयुतं जैह्म्यं । छद्म छन्न, मायाकौटिल्यं व्याजः । अर्थान्तरोपन्यासः । एतेषां [५]निक्कतिरूपाणां नियमो वर्ज्जनं आर्जवं, एवं काठिन्यं निष्ठुरता । दयाविरोधिपदार्थः । शाठ्यं अयत्नता । वैषम्यं निगूढपरद्रोहप्रतिसन्धानम्[६] ।

"जैह्म्यं पंचविधं । तस्य निवृत्तिरार्जवम्" ।

पुनर्हारीतः,—

"सर्वभूतात्मभूतत्वादार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।
अजिह्मामशठां शुद्धां वर्त्तेत् ब्राह्मणजीविकाम्" ॥

[७]नियमोपकल्पता । हारीतः,— [८]स्मनियमो दम्भनियमश्चेद्-कल्पता । [९]स्मनियमो दर्पवर्ज्जनम् । दम्भनियमो दम्भवर्ज्जनम् ।

---

(१) क्रोधाविर्भूतस्वेच्छा । (२) तत्र सर्वासां भयो भवति ।
(३) व्याजयुक्ता निष्कृतिः । (४) दौष्ठ्य । (५) निष्कृति ।
(६) दौष्ठ्यं परसखासहिष्णुत्वं । (७) नियमेष्वकल्पता ।
(८) स्मय । (९) स्मय ।

ज्ञानदानतपऐश्वर्य्यविशेषाभयं वर्जयेत् । स्मयावपन्नास्तेजसोपपन्ना भवन्ति । स्मयावपन्नाः स्मयहीनाः । मनुः,—"तपःचरति (१)विस्मयात्"। गीतायां,—

"ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ।
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योस्ति सदृशो मया ॥
यच्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ" ॥

हारीतः,—

विद्वानविद्वत्तां ख्यापयति । अदत्तादान । अयाज्ययाजनं (२)आतपास्तपः । अनाश्रयत्वं लिप्सते । एवं वृत्तानां दुष्कृतं भवति, एवं दम्भरूपं तद्वर्जनम् दम्भवर्जनं । अकल्पता नियम इत्यर्थः । सन्तोषः ।

मनुः,—

"सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्" ।

निषिद्धकर्मणा सुखं नेच्छेत् । अनिषिद्धेनाल्पेनापि साधनेन सन्तो,रमयेदित्यर्थः । एतदेव हारीतेन विस्तरेणोक्तं । "निषिद्धस्थान-निषिद्धद्रव्य-विक्रयायाज्ययाजनासत्परिग्रहेण, शूद्रश्रवणे वेदपाठेन, मूल्यग्रहणाध्यापनवेदप्रश्नपूर्व्वं प्रतिग्रहादिना सुख नेच्छेत् । अनिषिद्धेन साधनेन सन्तुष्टः भवेदिति" ।

सन्तोषः परमो धर्म इत्युक्तं । गुरुशुश्रूषा वेदाध्ययनप्रस्तावे निरूपिता । नियमेषु स्नानं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च ।

(१) स्मयात् । (२) व्रतपस्वीतपो ।

"नदीषु देवखातेषु" इत्यादि मनूक्तं नित्यं नैमित्तिकं संक्रान्तिग्रहोपरागादौ। तीर्थप्राप्त्यादौ चेत् आह्निकप्रकरणे वक्ष्यते। अथ मौनं।

यमः,—

"सुभाषितसहस्राणि सुभाषितशतानि च।
सर्वाणि व्याहृतस्यैव कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥
दृष्ट्वार्कं न वक्तव्यं ब्राह्मणानां कथंचन।
तूष्णीमासीत निद्रायां न ब्रूयात् किंचिदुत्तरम्"॥

शातातपः,—

स्नातस्य वारिणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः समाहरेत्।
भुञ्जानस्यागमत्स्वायुस्तस्माच्च व्याहरेत्त्रिषु।

[१]अथ स्नातकव्रतानि। पूर्व्वं ग्रामा इत्युपक्रम्य सन्ध्ययोश्च वहिर्ग्रामस्यासनं वाग्दत्तस्य।

अङ्गिराः,—

"सन्ध्ययोरुभयोर्जप्ये भोजने दन्तधावने।
पितृकार्य्ये दैवते च तथा मूत्रपुरीषयोः॥
गुरूणां सन्निधौ दाने [२]यागे चैव विशेषतः।
एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गमाप्नोति मानवः"॥

एषु मौननियमः स्वर्गफलाय। व्यस्तेषु समस्तेषु च।

"मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः"। इति गीतायां।

---

(१) अथ स्नातकव्रतानि। पूर्व्वां ग्रामा इत्युपक्रम्य सन्ध्ययोश्च वहिर्ग्रामादासनं वाग्यतस्य।　　　　(२) योगे।

तथा,—

"उभे सन्ध्ये च यो विप्रो मौनमास्ते समाहितः ।
दिव्यं वर्षसहस्रं स ब्रह्मलोके महीयते" ॥

अथोपवासः,— एकादश्युपवासो नित्यः ।

कूर्मपुराणे,—

(१)एकादशी नित्यमिति एकादशी सदोपोष्येति च ।

तथा,—

"एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।
वनस्थयतिधर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही" ॥

तथा,—

"शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।
सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन" ॥

अत्र कृष्णानिषेधो व्रतविषयः ।

"यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ॥
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे ।
भोजनस्य निषिद्धत्वात् कृष्णायामपि न कार्य्यं ॥
इति भोजननिषिद्धत्वात् कृष्णायामपि न कार्य्यं" ।

कात्यायनः,—

"एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा ।
चन्द्रसूर्य्योपरागे च न कुर्य्यात्पुत्रवान् गृही" ॥

---

(१) उपोष्यैकादशीनित्यं ।

कौर्मे,—

"संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रवि(१)शुक्रदिने तथा"।

संक्रान्त्यादिविषये जैमिनिः,—

"तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः।

(२)नानुसंगच्छते यस्तो यतो नित्यमुपोषणं"॥

तेन शुक्लैकादश्यां संक्रान्तिरविवारादौ नैकादशी निषेधः किन्तु संक्रान्तिनिमित्तकोपवासस्य गृहस्थं प्रति निषेधः।

कात्यायनः,—

"उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत्।

उपवासं प्रकुर्वीत आघ्राय पितृसेवितम्"॥

वराहे,—

"सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिं।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतत् न लुप्यते।

मृतकेऽपि न भुञ्जीत नारीदृष्टे रजस्यपि"॥

अशक्तस्य मार्कण्डेयः,—

"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च।

उपवासेन दानेन न निर्द्वादशीको भवेत्"॥

प्रकारान्तरमाह, स्कान्दे,—

"असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते।

कारयेद्-धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितं।

भ्रातरं पितरं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः"॥

---

(१) शुक्र। (२) नानुषङ्गःते।

अन्यार्थमुपवासे कृते कर्त्तुरपि फलमाह,—

"कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नुयात् नात्र संशयः"

तत्रैकादश्यां द्वैधे निर्णयः।

"यत्रोदये कलाकाष्ठा मुहूर्त्तमपि दृश्यते।
तत्र सैकादश्युपोष्या न तु पूर्व्वा कथंचन" ॥

दिनद्वयेऽप्युदयसम्बन्धे द्वादशीवृद्धौ सर्व्वेषां उत्तरैव।

द्वादशीक्षये—

"संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा।
द्वादशी च त्रयोदश्यां नास्ति चेत्तत्कथं भवेत्।
उत्तरां तु यतिः कुर्य्यात् पूर्व्वामुपवसेद्गृही" ॥

इति व्यवस्था। "निष्कामस्तूत्तरां वसेत्" इति वाक्यान्तरात् विधवाया अपि द्वितीयायामुपवासः। यदा तूदये दशमी क्षीणा च एकादशी परदिने द्वादशी तदा दशमीविद्धायामेकादश्यामुपवासः।

एकादश्युपवासस्य नित्यत्वात् दशमीविद्धव्यतिरिक्तायाश्चाभावात् दशमीविद्धनिषेधवाक्याना(१)मपरदिने एकादशीसद्भावपरत्वात्। उक्तं च(२) विष्णुधर्म्मे,—

"एकादशी दशाविद्धा सकलाद्वादशी परे।
उपोष्या(३) द्वादशी विद्धा इत्युवाच कोऽब्रवीत्" ॥ इति ॥

(१) परदिने। (२) विष्णुधर्म्मोत्तरे। (३) दशमी।

एवं च,—

"कलार्द्धेनापि विद्धा स्याद् दशम्येकादशी यदि ।
तावदेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्" ॥ इति
तत्काम्यद्वादशीव्रतनिमित्तेन दशमीविद्धनिषेधपरम् ।
न तु एकादशीव्रतनिषेधपरं ।

(१)काम्यं यस्तं द्वादशीव्रतं ।

"द्वादश्यामुपवासं तु ये वै कुर्वन्ति मानवाः ।
वत्स! मामेव ते यान्ति मम व्रतपरायणाः" ॥

अन्यथा दशाविद्धोपवासविधायक वाक्यानामनवकाशप्रसङ्गात् ।

"एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न(२) विद्यते ।
गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः" ॥

यदा तु दशाविद्धा पूर्व्वदिने परदिने चोदय-एकादशी द्वादशी चीणा तदापि दशमीविद्धायां गृहीणामुपवासः । उत्तरदिने यतीनां इति काम्यादर्शादिव्यवस्था ।

अन्येतु यद्यपि ।

"एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
त्र्यहस्पृक् तदहोरात्रं नो पोष्यं तत्सुतार्थिभिः" ॥

इति यद्यपि गृहस्थस्य निषिद्धं । तथापि,—

"दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्य्या समुपोषिता ।
तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत्" ॥

---

(१) काम्यं चास्ति। (२) वर्द्धते।

दशाविद्धाया निषेधात् एकादशीचयवदिह विशिष्टादशमी-विद्ध-परवचनाभावात्।

"उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत्" ॥

इत्यस्याशक्तविषयत्वे मानाभावात्।

"एकादशीदशाविद्धा द्वादशी च चयं गता।
दानं वाप्येकभक्तं वा तदा कुर्य्याद्याचितमिति" ॥

वाक्याच्च,—

एकादश्या-उदयसत्त्वेऽपि द्वादशीचये गृहस्थस्य उपवास-निषेधवाक्यानां नक्तादिरूपे नैकादशीव्रतविधिपरत्वमिति।

अथ [१]व्रतकर्म,—

दशम्यां प्रातर्नित्यकृत्यानन्तरं—

"दशमीदिनमारभ्य करिष्येऽहं व्रतं तव।
चिदिनं देवदेवस्य निर्विघ्नं कुरु केशव"! ॥

इति प्रार्थनं,—

मध्याह्ने सविशेषं विष्णोः पूजनं तदहरेकवारं हविष्य-भोजनम्।

मात्स्ये,—

"कांस्यं मांसं सुरां चौद्रं तैलं वितथभाषणम्।
व्यायामं च व्यवायं च दिवास्वप्नं च मैथुनं ॥
तिलपिष्टं मसूरं दशम्यादिषु वर्जयेत्।

---

(१) व्रतधर्म्माः।

द्यूतमत्यम्बुपानं च पुनर्भोजनमेव च ।
चणकं कोरदूषांश्च पराह्नं शाकमेव च" ॥

सायं दन्तधावनं, रात्रौ नियमेन विष्णुं स्मृत्वा शयनं। प्रातर्नित्यकृत्यानन्तरं स्वस्तिवाचनं संकल्पः। भगवन्-सूर्य्यभगवत्यः सोमादयो देवता भगवत्प्रीतये एकादशीव्रतमहं कुर्वीयेति।
[1]अष्टाचरमन्त्रजपेन संकल्पपात्रगतजलपानं। आचमनं। प्रार्थना,—

"एकादश्यां निराहारो भूत्वा चैवापरेऽहनि ।
भोच्येऽहं पुण्डरीकाक्ष! शरणं मे भवाच्युत! ॥

ततो वाह्याभ्यन्तरशुद्धिः ।

"शरीरमन्तःकरणोपघातं वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषम् ।
शमं [2]नयत्वाशु मलैद्यमर्म पापादनन्तो हृदि सन्निविष्टः" ॥

"अन्तःशुद्धिं वहिःशुद्धिं शुद्धोऽन्तर्मम योऽच्युतः ।
स करोतु लसत्ते तस्मिन् शरीरे चास्मि सर्वदा ॥
[3]वाह्योपघातानन्योर्येषां च भगवानजः ।
शमं [4]नयत्वमेवात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः" ॥

इति देवस्योपरि नानापुष्पैर्मण्डपकरणम्। मध्याह्ने स्नानं पंचोपचारेण पूजा। पायसप्रधानं नैवेद्यं। व्याहृतिभिरष्टोत्तरशतमिति घृतहोमः।

---

(१) अष्टाक्षरसंचैव विसर्जितेन।
(२) नयत्वाशु।
(३) वाह्योपघातानन्योर्येषां।
(४) नयत्वमेवात्मा।

भविष्ये,—

"क्षमासत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
देवपूजाग्निहोत्रञ्च सन्तोषास्तेय(१)भाजनम्" ॥

(२)सर्वव्रतेष्वयं कर्म। विष्णुधर्मोत्तरे,—

"तज्जाप्ययजनध्यानं तत्कथाश्रवणादिकं।
तदर्चनं च तन्नामकीर्त्तनश्रवणादयः।
उपवासकृतामेते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः" ॥

वर्जनीयानि,—

"पाषण्डिभिरसंस्पर्शमसंभाषणमेव च।
रात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं च विवर्जयेत् ॥
बहिर्ग्रामान्त्यजान् सूतिं पतितं च रजस्वलां।
न स्पृशेत् नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे ॥
दन्तानां धावनं हिंसामनृतं स्तेयमैथुने।
असकृत् जलपानं च दिवास्वापं विवर्जयेत् ॥
गन्धालंकारमाल्यानि वर्जान्यञ्जनमेव च।
नृत्यालोकनगन्धादिस्वादनं परिकीर्त्तितम् ॥
अन्नस्य वर्जयेन्नित्यं (३)प्राशनस्याभिकांक्षिणम्" ॥

प्रमादादेषां करणे प्रायश्चित्तम्।

पाषण्डपतितादि स्पर्शे स्नात्वा सूर्यावलोकनम्। सम्भाषणे विष्णुस्मरणमाचमनं च। अवलोकने सूर्येक्षण मभाषणे पारणे

(१) भावनं। (२) सर्वव्रतेष्वयं धर्मः।
(३) ग्रासानामभि।

तुलसीदलामलकीदलप्राशनं वा। स्तेयप्राणिहिंसयोर्मन्त्राद्युक्तप्रायश्चित्तानन्तरं शताङ्गुलेन नामत्रयाष्टशतजपः।

"मिथ्यावादे दिवास्वापे प्रसङ्गोऽम्बुनिषेवणे।
अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः"॥

ताम्बूलचर्वणे मांसस्य भक्षणे व्रतलोपो भवेत् कुर्य्यात् प्रणावहन्तिवर्जनमिति पैठीनसिवचनात्। "विद्यते तु ब्रह्मचर्य्यं स्वदारेषु न संगमादिस्त्रैकादशीव्यतिरिक्तविषयं"। केवलं।

"रेतःसेकात्मकं भोगमृतेऽन्यत्र तपः स्मृतः"।

इतिवचनाद्रेतःसेके व्रतभङ्गः।

"स्मरणं प्रेक्षणं केलिः स्पर्शनं गुह्यभाषणम्।
संकल्पोऽध्यवसायश्चाकार्य्यनिर्वृत्तिरेव च"॥

इति सर्व्वेषां मैथुनत्वाकारणादौ नामत्रयजपः अष्टाक्षरजपो वा न व्रतभङ्गः। दन्तधावने गायत्रीजपदशवारपूर्व्विकाभिमन्त्रितजलपानम्। अन्यवर्जनीय सेवनेऽपि नामत्रयजपोऽष्टाक्षरजपो वा उक्तप्रायश्चित्तानन्तरं वाह्यान्तरशुद्धिः।

विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

"शारीरमनःकरणोपघातं वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषः।
शमं नयत्वाशु ममेदशर्म पापादनन्तो हरिं सन्निविष्टः॥
धन्य.शुद्धिं वहिःशुद्धिं शुद्धोऽनन्तस्स योऽच्युतः।
सकरोत्वमले स्थित्वा शरीरे चास्मि सर्वदा॥
वाह्योपघातानमघो बौद्धोस्य भगवानजः।
शमं नयत्वसेयात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः॥

एतत् संभाष्य जप्तव्यं पापघ्नादीनुपोषितैः ।
नमः (१)शचीपते इत्युक्त्वा सूर्य्यं पश्येत वीक्षितैः ॥

रात्रौ तु स विशेषं विष्णुपूजा । जागरस्वरूपं च ।

स्कन्दपुराणे,—

"गीतं वाद्यं च नृत्यं च पुराणपठनं तथा ।
धूपं दीपं च नैवेद्यं पुष्पगन्धानुलेपनम् ॥
फलमर्घं च श्रद्धा च शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
सत्यान्वितं विनिद्रं च मुदायुक्तं क्रियान्वितम् ॥
साश्चर्य्यं चैव सोल्लासं पापालस्य-विवर्जनम् ।
प्रदक्षिणाभिसंयुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥
नीराजनसमायुक्तमनिर्विण्णेन चेतसा ।
यामे यामे (२)महाराज ! कुर्य्यादारात्रिकं हरेः ॥
षड्विंशगुणसंयुक्तमेकादश्यां तु जागरम्" ।

तथा,—

"रात्रौ जागरणं कृत्वा समुपोष्य हरेर्दिने ॥
दश वै पितृके पक्षे मातृके दशपूर्व्वतः ।
(३)श्वश्रूणां दशपक्षे तु पुरुषानुद्धरेन्नरः ॥

इति जागरणं (४)संयोगपृथक्त्वन्यायेनाङ्गं फलार्थं च ।

"शालग्रामशिलाग्रे तु ये कुर्वन्तीह जागरम् ।
यामे यामे फलं प्रोक्तं कोटियज्ञसमन्वितम्" ॥

---

(१) शुचिपदेत्युक्त्वा । (२) महाभाग ।
(३) स्वभार्य्या । (४) संयोगपृथक्त्वेनाङ्गं ।

जागरणं(१) विष्णुायतने कार्य्यं, तदभावे शिवायतने, शिवायतनाभावे सूर्य्यायतने, सर्वाभावेऽप्याकाशे विष्णुपदं दृष्ट्वा, तदभावे गृहे विष्णुप्रतिमासन्निधौ, तस्याप्यभावेऽश्वत्थमूले, तदभावे धात्रीमूले तुलसीवने वा। तीर्थे वा, नदीतीरे वा। सर्वाभावे वैष्णवसन्निधौ। प्रातर्द्वादश्यां नित्यकर्मानन्तरं षोड़शोपचारेण विष्णोः पूजा। यथाशक्ति वैष्णवश्रेष्ठब्राह्मणभोजनम्। पारणं मन्त्रेण—

"अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव!।
प्रसीद सुमुखो नाथ! ज्ञानदृष्टिप्रदो भव॥
कृष्ण! कृष्ण! दयासिन्धो! गतीनां गतिर्भव।
संसारार्णवमग्नानां प्रसीद मधुसूदन!"॥

इत्युपवासे समर्थ्य पारणम्।

"नैवेद्यं तुलसीमिश्रं पापकोटिविनाशनम्"॥

पारणमिति तेन सह पारणम्। दशम्युक्तमत्रापि वर्ज्जनं।

"दिवानिद्रां च तैलं च पुनर्भुक्तं च वर्जयेत्"।

द्वादश्यन्तले(२) मध्याह्निकापकर्षः।

"यदा भवेदतीवाल्पा द्वादशीपारणादिने।
उषाकाले द्वयं कुर्य्यात् प्रातर्मध्याह्निकं तदा"॥

---

(१) जागरणं च। (२) तदा।

अथ जन्माष्टमीव्रतं ।

तच्च नित्यं काम्यं च । अकरणे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यम् ।

भविष्योत्तरे,—

"श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः" ॥

तथा,—

"वर्षे वर्षे भागवतो मद्भक्तो धर्मनन्दन!" ।

इति वीप्साश्रवणाच्च ।

"पुत्रसन्तानमारोग्यं धनधान्यर्द्धिमद्‌गृहम् ।
शालीक्षुयवसंपूर्णं मण्डलं सुमनोहरम् ॥
तस्मिन्राष्ट्रे प्रभुर्भुङ्क्ते दीर्घायुर्मनसेप्सितान् ।
परचक्रभयं नास्ति तस्मिन्राष्ट्रेऽपि पाण्डव! ॥
पर्जन्यः कामवर्षी स्यादितिभ्यो न भयं भवेत्" ।

तथा,—

(१)"गुणानवाप्य समुपैति पदं स विष्णो"रिति फलश्रवणात् काम्यं च । सैव जन्माष्टमी रोहिणीयोगगुणसंयोगेन जयन्तीसंज्ञां लभते, न संज्ञायाः कर्मभेदः । एकान्तिकोत्पत्तिवाक्यगतत्वनिर्णयाभावेन भेदवीजाभावात् । दाक्षायणादिवत् गुणसंज्ञो(२)पबन्धन इति नीत्या भेदेनोपपत्तौ भेदस्यापूर्व्वभेदापादकस्याकल्पनात् ।

---

(१) पुत्रानवाप्य ।
(२) गुणात्मकोपबन्धन-इति ।

भेदेन पूर्व्वदिने अष्टमीनिशीथव्याप्तावपि,—

"उदये चाष्टमी किंचित् नवमी सकला यदि।

सा भवेद् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुता" ॥

"अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभोः"। इति स्कन्दपुराणे।

तथा,—

"मुहूर्त्तमप्यहोरात्रं यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते।

अष्टम्यां रोहिणीऋचं तां पुण्यां समुपावसेत्" ॥

इत्युक्तनीत्या उत्तरदिने जयन्तीव्रतकरणे पूर्व्वदिने जन्माष्टमीव्रतं पृथक् कर्त्तव्यं स्यात्। न चेष्टापत्तिः। समाचारविरोधात्। द्वयोर्नित्यत्वे त्यागे मानाभावात्। भेदपचे चोत्तरदिने जन्माष्टमीव्रतस्य कालाभावात्। तस्मात्,

"प्रेतयोनिगतानां च प्रेतत्वं नाशितं नरैः"।

"यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता।

किं पुनर्बुधवारेण सोमवारे विशेषतः" ॥

इति पद्मपुराणात् ब्रह्मपुराणे च केवलाष्टम्यां फलकथनात्।

"मासि भाद्रपदे कृष्णपचेऽष्टम्यां कलौ युगे।

अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः" ॥

तस्मात् स तत्र संपूज्य इति रोहिणीयोगबुधवारादियोगयोर्गुणयोरेव फलसंबन्धः। यथा सूर्य्यग्रहणस्य सूर्य्यवारे चूडामणिसंज्ञकत्वेऽपि तद्विहितकर्मणो गुणादेव फलं। तेन जन्माष्टमीव्रतमेव केवलाष्टम्यां क्रियमाणं यावत्-फलं रोहिणीयोगे तदधिकफलं।

बुधवारे, सोमवारे, ततोऽप्यधिकतरफलं इत्यध्यवसेयं। तत्र,

"अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध कलयापि यदा भवेदि"त्यादित्यपुराणात्।

"मुहूर्त्ते विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः"।

इति वचनाच्च पूर्व्वापरदण्डद्वयोपेतमर्द्धरात्रमत्र मुख्यः कर्मकालः। तत्र यत्र(१) सम्वत्सरे रोहिणीयोगो नास्ति तत्र शुद्धाष्टम्यामसन्देहः। विद्धा चतुर्द्धा। पूर्वेद्युरेव निशीथव्यापिनी, उत्तरेद्यु(२)रेव निशीथव्यापिनी, उभयत्र निशीथव्यापिनी च। प्रथमायां पूर्व्वदिने व्रतम्। द्वितीयायां द्वितीयदिने। तृतीयचतुर्थयोरुत्तरदिने एव व्रतं, संकल्पकालमारभ्य सर्व्वकर्म्मकालस्याष्टमीसम्बन्धात्। रोहिणीसहिताष्टम्यां विशेषः, अष्टमी षष्टीदण्डमिता तत्र संपूर्णरोहिणीयोगः, अथवा अहोरात्रमध्ये यत् किंचित् मुहूर्त्ते योगः। त्रिधा शुद्धाष्टमी तत्र न सन्देहः। रोहिणीयुक्ता(३)ष्टम्यन्तराभावात्। एवं सप्तमीविद्धाष्टमी त्रिधा भवति। रोहिणीयोगत्रैविध्येन तत्राप्युत्तरदिने रोहिणीयोगाभावे पूर्व्वोपोष्या।

"मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि (४)लभ्यते।

अष्टम्यां रोहिणीऋक्षं तां पुण्यां समुपावसेत्"॥ इति विष्णुरहस्यवचनात् शुद्धाष्टमी(५)दिनद्वयेऽपि वर्त्तते चेत् तदा, शुद्धाधिका, सा त्रिधा, पूर्व्वेद्युरेव रोहिणीयुक्ता, परेद्युरेव रोहिणी-

(१) यस्मिन्। (२) परेद्युरेव।
(३) अष्टम्युत्तराभावात्। (४) काम्यते।
(५) द्वितीयदिनेऽपि।

युक्ता, उभयत्र रोहिणीयुक्ता चेति। प्रथमे पूर्व्वेद्युः, द्वितीये परेद्युः, तृतीयेऽपि पूर्व्वेद्युरेव, उत्तरदिनार्द्धरात्रे अष्टम्यभावात्। तिथेर्मुख्यत्वात्, "उदये चाष्टमी किंचिदि"ति स्कान्दवाक्येन द्वितीयदिने कर्त्तव्या स्यादिति चेत् न तस्य पूर्व्वदिने रोहिणी-योगाभावपरत्वेऽप्युपपत्तेः। निशीथादर्वाक् सप्तम्या युता परेद्युरपि विद्यमाना विद्धाधिका। अत्रापि पञ्चत्रयं। पूर्व्वेद्युरेव रोहिणीयुता, परेद्युरेव तथा, उभयत्र तथेति च। प्रथमे पूर्व्वविद्धाग्राहकवचनात् (१)पूर्व्वविद्धैव, परेद्युरेव रोहिणीयोगे परत्रोपवासः। "मुहूर्त्त-मप्यहोरात्र" इत्यादिवाक्यात् उभयत्र रोहिणीयुक्ता (२)विद्धा चतुर्द्धा भिद्यते। पूर्व्वेद्युरेव निशीथे तिथिनक्षत्रयोगवती। परेद्युरेव निशीथे तिथिनक्षत्रयोगवती। उभयत्र तद्योगवती। उभयत्र तद्योगरहिता च। प्रथमायां पूर्व्वैवोपोष्या। "सप्तमी-सहिताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि। तत्रोपवासं कुर्व्वीत" इति वह्निपुराणात्। अवशिष्टपक्षत्रये परत्रैवोपवासः। दिनद्वये निशीथयोगवत्त्वां संकल्पावधिमर्त्यकर्मकाले रोहिण्यष्टमीयोगस्य विद्यमानत्वात्।

"मासत्रापि न कर्त्तव्या सप्तमी संयुताष्टमी"। इति ब्रह्म-वैवर्त्तवचनात्। परेद्युरेव निशीथयोगवत्त्वां परत्रैवोपवासः। दिनद्वये निशीथयोगराहित्यं त्रिधा भवति। पूर्व्वेद्युरेव निशीथा-दूर्द्ध्वं तिथिनक्षत्रद्वयं प्रवृत्तं परदिने निशीथादर्वाक् समाप्तं इत्येकः प्रकारः। तत्र परत्रैवोपवासः। निशीथयोगाभावेऽपि संकल्पकाल-

(१) पूर्व्वैव। (२) विद्धाधिका।

मारभ्य योगस्य सत्त्वात् । पूर्वदिने रोहिणी महती परेद्युः स्वल्पा । अष्टमी निशीथादूर्द्धं प्रवृत्ता पूर्व्वदिने स्वल्पा परेद्युर्महती । दिनद्वये च निशीथे योगोऽस्ति एवं द्वितीयः प्रकारः, तत्रापि परत्रैवोपवासः ।

"सप्तमीसहिताष्टम्यां भूत्वा ऋचं द्विजोत्तम ! ।
प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि ॥

सा भवेद् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुतेति स्कान्दवचनात्" । यदा पूर्वदिने अष्टमी भूयसी परेद्युः स्वल्पा । रोहिणी तु निशीथादूर्द्धं प्रवृत्तत्वात् पूर्वदिने स्वल्पा । परदिने भूयसी तदापि परत्रैवोपवासः ।

"पूर्व्वदिनेऽष्टमी या च उदये नवमी दिने ।
मुहूर्त्तमपि संयुक्ता संपूर्णा चाष्टमी भवेत्" ॥

इति पद्मपुराणे ।

"उदये चाष्टमी किंचित् नवमी सकला यदि ।
सा भवेत् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुता" ॥

इति स्कान्दवचनात् । बुधवारयोगनिमित्त एव अष्टम्या अल्पत्वेऽपि परविद्धास्वीकारःप्रतिभातीति चेत्, अस्य(१) यथाप्राप्त-जन्माष्टम्यनुवादेन बुधवासरयोगप्राशस्त्यकथनपरत्वात् । उदये किंचिदित्यस्यानुवाद्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् । तथा च प्रेत-योनिगतानामित्यादिवाक्यसमानार्थत्वमेव । अतएवास्य बुधवार-योगपरत्वात् । शुद्धाधिकायां पूर्व्वदिने अर्द्धरात्रेऽष्टमीयोगसत्त्वेन

---

(१) यस्य ।

पूर्व्वदिने प्राप्ते न बाधकत्वं अन्यपरत्वात्। विद्धाधिकायां पूर्व्वदिने-ऽर्द्धरात्रे अष्टमीयोगाभावेन "पूर्वविद्धाष्टमी या त्वि"ति स्कान्द-वचनेनोत्तरदिनस्यार्द्धरात्रयोगा[१]भावेऽपि ग्राह्यत्वमिति विशेषः। तेन माधवाचार्य्यानुसारेण उक्तेषु जयन्तीभेदेषु वारयोगेन प्राशस्त्यं, न तु वारयोगानुसारेण व्यवस्था[२]।

अथ पारणं। स्कन्दपुराणे,—

"तिथिनक्षत्रनियमे तिथीभान्ते च पारणं"।

ब्रह्मवैवर्त्ते च,—

"सर्व्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते।
अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृतेधारणपारणादिति"।

एवं च सति विद्धभेदेषु दिवा तिथ्यन्तो भान्तो वा, तदा-न्यतरान्ते पारणम्।

यदाह नारदीये,—

"तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत्।
पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः"॥

यदा त्वन्यतरान्तोऽपि दिवा न लभ्यते; पूर्व्वदिनेऽर्द्धरात्र-मारभ्य प्रवृत्तयोस्तिथ्यर्क्षयोरुत्तरदिने रात्रिप्रहरव्यापित्वात्तदा रात्रावपि पारणं प्रतिप्रसववचनात्।

"तिथ्यर्क्षयोर्यदा च्छेदो नक्षत्रान्तमथापि वा।
अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्य्यात् पारणं त्वपरेऽहनीति"॥

---

(१) योगाभावेऽपि।　　　　(२) व्यवस्थेति।

रात्रावपीत्यपि शब्दार्थः । एवं गारुड़पुराणे,—

"जयन्त्यां पूर्व्वविद्धायां उपवासं समाचरेत् ।

(१)व्रतान्ते चोत्सवान्ते (२)च व्रती कुर्य्यात्-तु पारण"मिति ॥

एतदग्रकरण, प्रातरेव पूजापूर्व्वकं व्रतं समाप्य व्रतरूपोत्सवान्ते प्रातः पारणं कुर्य्यादित्यर्थः ।

अत्र च ब्रह्मपुराणे,— "तस्मात् सतत संपूज्या यशोदा देवकी तथा" । इत्येतावत् (३)मन्त्रोक्तावपि (४)पूजाप्रकारानुक्तेः साकाङ्क्षत्वेन स्मृतिशास्त्रविकल्पः स्यादाकांक्षापूरणे मतौतिन्यायेन भविष्योत्तरोक्तो विधिरवगन्तव्यः । ब्रह्मपुराणे च,—

"अरुणोदयवेलायां रक्तवस्त्रावृताः स्त्रियः ।

नयन्ति प्रतिमां श्वेतां नानाविभव(५)संभवाम्" ॥

"नदीकूलं शुभं रम्य"मिति। प्रतिमानयनादिकम् स्त्रीकर्त्तृकं व्रताङ्गं न तु (६)तदंशेन स्त्रीमात्रस्याधिकारः। तथाहि चातुर्मास्येऽष्टौ कुमार्य्यस्त्रिः परियन्तीति कुमारीणामग्निपरिगमनमष्टाङ्गमिति।

नैतावता चातुर्मास्येऽष्टौ कुमारीणामेव कर्त्तृत्वं। भविष्योत्तरे,—

"ततः स्नात्वा तु मध्याह्ने देवक्याः सूतिकागृहम्" ।

कुर्य्यादित्युक्ता,—

"रम्यामेवंविधां कृत्वा देवकीनवसूतिकाम् ।

---

(१) तिथ्यन्ते। (२) वा।
(३) मन्त्रोक्तावपि। (४) पूजाप्रकाराद्युक्तेः
(५) संपदा। (६) वेश्मे।

तां प्रार्थ्य पूजयेद्-भक्त्या," इति पूजाकथनेऽपि न पूजायाम् मध्याह्नसम्बन्धः, स्मृत्यन्तरानुसारेण पूजाया रात्रिकालत्वात्।

तथा,—

"ध्यात्वावतारं पूर्व्वोक्तं मन्त्रेणानेन पूजयेत्"।

इति पठित्वा गायद्भिः किंनरार्धेरित्यादिवाक्यं लिखित्वा ततः किंमन्त्रोऽयं ध्याने पूजायां वा, तत्र पूजायां स्वनामचतुर्थ्यन्तेन तत्रैव मन्त्रान्तरवक्ष्यमाणत्वात्। ध्यानमात्रेयमिति माधवमान-मोक्षमादिभिः प्रायो लक्ष्यते। तत् तु न युक्तम्। ध्यात्वावतारं पूर्व्वोक्तं मन्त्रेणेत्यसङ्गतेः, न हि मन्त्रस्यास्य पूर्वावतारध्यानसाधनत्वं तल्लिङ्गाभावात्।

पूर्व्वोक्तमवतारं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन ध्यात्वैवमनुषङ्गे मानाभावात् स्वनामचतुर्थ्यन्तैरित्यस्य देवतान्तरे सावकाशत्वात् स्त्रीशूद्रा-मन्त्रवर्जिता इत्यत्र मन्त्रपदं प्रणवपरमिति केचित्। विधन्तर-मपि इच्छन्तीत्यस्यायमर्थः। "अर्द्धरात्रे वसोर्द्धारा"मित्यादि वक्ष्यमाणार्द्धरात्रकालीनकृष्णजन्मकर्म्ममात्र (१)मुख्यविधिः।"तथा-मभ्यर्च्चनं शौरेरि"त्युक्त्वा पूजापि जन्मादिकरणमेव। तदपेक्षया चेदं चन्द्रार्घदानादिस्थण्डिले पूजापर्य्यन्तं विधान्तरं केचिदिति वचनाच्च वैकल्पिकं। यद्यपि चन्द्रोदयः कदाचिदर्द्धरात्रादूर्द्ध्वमपि तथाप्युक्तगतत्वं रोहिणीचन्द्रस्य मिंहार्केऽर्द्धरात्रात्पूर्व्वं रोहिण्युदयत्वात्(२)। चन्द्रोदयस्यार्द्धरात्रात् पूर्वकालीनत्वेनायं क्रमः। अर्द्धरात्रादूर्द्ध्वं

(१) मुख्यो विधिः। (२) रोहिण्युदयात्।

चन्द्रोदये[१]ऽर्घमात्रस्योत्कर्षः न कृष्णपूजादेः। "पूर्व्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीति वेदिकरणापकर्षेऽपि तत्पूर्वपदार्थानपकर्षवत्"। श्रक्रमक्रमदशायां उत्कर्षस्य तन्मात्रव्याहितात् तेन पूर्व्वचन्द्रोदये चन्द्रार्घं दत्वा कृष्णपूजां कृत्वा स्थण्डिले देवादिपूजनं कृत्वार्द्धरात्रे कृष्णजन्मकरणम्। पश्चात् चन्द्रोदये तु कृष्णपूजां स्थण्डिलपूजादिकं च समाप्यार्द्धरात्रे जन्म कारयित्वा चन्द्रोदये चन्द्रार्घं इति विवेकः। अथ प्रयोगः। "दैवपित्र्यं श्वोभूते श्रौपवस्त्रामश्नातीति" हारीतः। श्रौपवस्त्राङ्गमापमांसवर्जमपिष्टमिति कल्पतरुव्याख्यानात् दर्शपौर्णमासाभ्यामन्यत्रापि श्वोभूते। दैवपित्र्ये वा कर्त्तव्यं हविष्यभोजन[२] मायं दन्तधावनं, नियमेन रात्रिक्षेपणं, प्रातर्नित्यकृत्यानन्तरं स्वस्तिवाचनं।

संकल्पः। ताम्रपात्रं जलपूर्णं गृहीत्वा उदङ्मुखः। भगवान् सूर्य्य! भगवत्याः सोमादयो देवतादर्शनकलत्रमृतनिष्क्रान्तिगर्भपतनव्याधिपरत्वकेति वैधव्यदौर्भाग्यभयाभावे पूर्व्वकालेकस्थितसुतसन्तानारोग्यधनधान्यसद्गृहसकलयापि राज्यपर्जन्यकामवर्षितशाली बहुयवपूर्णक्षेत्रसकलसम्पदधिभवननिवासाधिकरणकप्रचुरभोगभोगोत्तरकालिक भगवद्च्युततपःप्राप्तिकामो भगवत्प्रीतिकामो इत्येव वा जन्माष्टमीव्रतमहं कुर्वीय। जयन्तीवर्षे, प्रेतयोनिगतपूर्वपुरुषोद्धरणपूर्व्वकं पूर्व्वोक्तफलं, बुधवारादियोगे कुलकोटिमुक्तिकाम इति चाधिकं। ततः प्रार्थना।

---

(१) चन्द्रार्घमात्रस्य। (२) इति पूर्व्वदिने हविष्यभोजनं।

"अद्य कृष्णाष्टमी देव! नभश्चन्द्रे सरोहिणी।
अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि॥
एनोविमोचकामोऽस्मि यद्गोविन्देति जन्मजं।
तन्मे मुंचतु मां (१)चाहि पतितं शोकसागरे"॥

मध्याह्ने नद्यादौ स्नात्वा देवकीसूतिकागृहकरणं पद्मरागताम्रपट्टीवस्त्रबन्धनरज्ज्वाम्रपत्रमालागरुड़मणिघण्टामर्दलमाङ्गल्यकलशदूर्वाचतुष्पद्खङ्गलालोहखङ्गभस्मकागदधिमन्यकाष्ठयूपाकारकाष्ठजलवह्निमूषलवह्निमर्षपपट्टीदेवीपूजार्थगन्धपुष्पमाल्यनैवेद्यधूपदीपगो(२)गोपीप्रतिमायुक्तं कार्य्यं। तन्मध्ये देवक्यादिप्रतिमास्थापनं। प्रतिमा च यथासम्भवं सुवर्णरजतताम्रपित्तलमृण्मयकाष्ठमणिदर्पणि(३)कालिखितान्यतमा। आमापात् फलपर्य्यन्तं।

देवकीलक्षणं।

"प्रतप्तकांचनाभासा पर्य्यंकाङ्केऽर्द्धसुप्तिका"॥

प्रसवयुक्ता प्रस्नुतस्तनी देवकीक्रोड़े शंखचक्रगदाशार्ङ्गहस्तवनमालाविभूषितबालकृष्णप्रतिमास्थापनं। देवकीचरणसंवाहिका श्रीप्रतिमा यशोदाप्रसूतवरकन्यकासहिता स्थाप्या। खङ्गचर्मधरा वसुदेवप्रतिमा। श्वेतनीलवसना-हलमूषलहस्ता-बलदेवप्रतिमा। कागुड़हस्ता नन्दप्रतिमा। दण्डकमण्डलुहस्ता गर्गप्रतिमा। तथा सरोहिणीका चन्द्रप्रतिमा। निद्राविमोहितर्षिजनलिखनं। चरिष्टधेनुककेशिकाल्मीयनागानां लिखनं। नृत्यदप्सरोगन्धर्व-

(१) माहि। (२) गोपाल—।
(३) वह्निकान्वितान्यतमा।

सिद्धविद्याधरकिन्नरलिखनं च। ततः सायंसन्ध्यानन्तरं पूजारम्भः। पूजासामग्रीं संपूर्णां संपाद्य नमोदेव्यै श्रिये[१] इति मन्त्रेण पंचोपचारेण श्रीपूजा। ग्रन्थे षोडशोपचारेण दशोपचारेण वा। अदितिरूपेण देवकीं ध्यात्वा,

"गायद्भिः किन्नराद्यैः सततपरिवृता वेणुवीणानिनादे,
भृङ्गारादर्शकुम्भप्रवरवरकरैः सेव्यमाना सुराद्यैः।
पर्य्यङ्के स्वास्तृते या मुदिततरमनाः पुत्रिणा सम्यगास्ते,
देवी सा देवमाता जयति सुवदना देवकी कान्तरूपा" ॥

देवक्यै नम इति मन्त्रेण षोडशोपचारेण पंचोपचारेण वा पूजा। कुष्माण्डनारिकेलखर्जूरदाड़िमबीजपूरपूगलकुचाम्रपनसकदलीफलानां यथासम्भवं देवकीनैवेद्ये ग्रहणं। ततो यथोक्तं कश्यपं ध्यात्वा वसुदेवाय इति मन्त्रेण वसुदेवपूजनं। शेषं नागरूपं ध्यात्वा ॐ बलदेवाय नम इति मन्त्रेण बलदेवपूजनं। दक्षरूपेण नन्दपूजा। ॐ यशोदायै नमः इति अदितिरूपेण यशोदापूजनं। गर्गाय नम इति गर्गपूजनं ब्रह्मरूपेण।

अथ वैकल्पिकः विधन्तरविधिः। अर्द्धरात्रात् पूर्व्वं चन्द्रोदये प्रथमं चन्द्रार्घः। तदङ्गत्वेन वक्ष्यमाणनामभिः प्रथमं हरिस्मरणं। तथा,—

"अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम्।
वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥

(१) श्रियै— ।

दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुड़ध्वजम्।
गोविन्दमच्युतं कृष्णमनन्तमपराजितम्॥
अधोक्षजं जगद्बीजं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणम्।
अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम्॥
नारायणं चतुर्बाहुं शंखचक्रगदाधरम्।
पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम्॥
श्रीवत्साङ्कं जगत्सेतुं श्रीधरं श्रीपतिं हरिं"॥ इति ध्यायन्
"क्षीरोदार्णवसम्भूत! अत्रिनेत्रसमुद्भव!।
गृहाणार्घं शशांक! त्वं रोहिण्या सहितो मम"॥
एषोऽर्घः सरोहिणीकचन्द्राय नम इत्यर्घः॥

ततः स्थण्डिले बालकृष्णप्रतिमास्थापनं। सरोहिणीकचन्द्रस्थापनं। देवकीयशोदानन्दनवलदेवानां च स्थापनं। ततो महाविभवोपचारैः श्रीकृष्णपूजा। योगेश्वराय योगसम्भवाय योगपतये गोविन्दाय नमो नमः। स्नानमन्त्रः। यज्ञेश्वराय यज्ञसम्भवाय यज्ञपतये गोविन्दाय नमो नमः[१]। इति पाद्यार्घाचमनीयमधुपर्काचमनीयवस्त्राचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपमन्त्रः। विश्वेश्वराय विश्वसम्भवाय विश्वपतये गोविन्दाय नमो नमः इति नैवेद्यमन्त्रः। धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये गोविन्दाय नमो नमः इति शयनमन्त्रः। ततः सरोहिणीकाय चन्द्राय नमो नमः इति पूजनं, एवं देवकीयशोदावसुदेवनन्दवलदेवानां च पुनः पूजनं। इति विधानविधिः। अर्द्धरात्रे प्रदीपाच्छादनं[२]। नःशब्दतासंपादनं।

(१) इति पूजनं। (२) दीपप्रच्छादनं।

जलमध्ये कृष्णप्रतिमास्थापनं। एजति दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह। यथायं वायुरेजति। यथा समुद्र एजत्येवायं दशमास्योऽस्त्र जरायुणा सह इति जलाद्गर्भस्थानीयात् कृष्णप्रतिमावहिःकरणं। देवक्या उदरात् कृष्णो जात इति ध्यात्वा।

"स्तुतोऽसि देव! देवेश! शंखचक्रगदाधर!।

दिव्यरूपमिदं देव! प्रसादेनोपसंहर"। इति प्रार्थनं,

क्षणं स्थित्वा शंखवादित्र[१]जयस्वनादपुरःसरमालोकाद्योतनं। "वसोःपवित्रमसि शतधारं वसोःपवित्रमसि सहस्रधारं"। इति मन्त्रेण भित्तौ गुड़सर्पिर्भ्यां वसोर्द्धारारेखापंचकरणं"। वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमः बलविकरणाय नमः बलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो-मनोन्मथनाय नमः इति सुवर्णचुरेण नाड़ीछेदनचिन्तनं। षष्ठीं पंचोपचारेण संपूज्य प्रार्थनं।

"गौर्य्याः [२]स्कन्दो यथा स्कन्दः शिशुः संरचितस्त्वया।

तथा ममाप्ययं बालो रचतां षष्ठिके नमः"॥

ततः कृष्ण इति नामकरणं। "तच्चचुर्देवेति मन्त्रेण वहिर्नीत्वा चन्द्रदर्शनं"। "कुम्भात् परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिवत्-चत्रं पयः सोमं प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं च शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु"। इत्यन्नप्राशनम्। शिवो नामासि स्वधिति स्तेऽपि आममस्तेऽस्तु मामहिंसीरिति

(१) जयशब्दं कृत्वा आलोकद्योतनं। (२) पुत्रो।

चूड़ाकर्म। "भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं [१]यदायु"-रिति कर्णवेधः। उपनयनं चिन्तयित्वा वस्त्रं परिधाप्य "यज्ञोपवीतं परम"मिति मन्त्रेण यज्ञोपवीतदानं। समाचारादेतावत् संस्कारं कृत्वा [२]बाल्योपहारनानाद्रव्यप्रधानमहोपचारेण पूर्वमन्त्रैरेव कृष्ण-पूजनं। पश्चाच्चन्द्रोदयस्तथा यथोक्तं हरिं ध्यात्वा चन्द्रार्घः। दत्त्वेत् [३]पुनर्न कार्य्यं, व्याहृतिभिस्तिलहोमः। नृत्यगीतवाद्यपुराण-श्रवणादिभिराचिरोपिनयनं। पश्चे अरुणोदये ततो-रक्तवस्त्रं महा-शोभया देवक्यादिप्रतिमां नीत्वा नदीकूले संस्थाप्य स्नापयित्वा पुनर्गृहमानयेयुः। प्रभाते स्नात्वा दुर्गापूजामहोपचारेण श्रीकृष्ण-देवक्यादीन् पूजयित्वा व्रताङ्गदानानि। हिरण्यं, रजतं, गोत्रयं, वस्त्रत्रयं, कुसुमानि, कर्पूरचन्दनादिकं, यद् यदिष्टतमं।

एतज्जन्माष्टमीव्रताङ्गत्वेन [४]हिरण्यं ददानि। कृष्णो मे प्रीयतां एवं सर्वं दत्त्वा।

> "यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत्।
> भौमस्य ब्रह्मणो [५]गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः॥
> [६]सुजन्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च।
> शान्तिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्जयेत्"॥

---

(१) यदायुः। (२) बाल्योपहार।
(३) पुनः कार्य्यं। (४) हिरण्यदानानि।
(५) गोष्ठ्यै। (६) सुजन्मने वासुदेवाय।

देवक्यादिदेवाः स्वस्थानं गच्छत इति। पचे स्त्रीभ्यो मध्वाज्य-दध्विकारयुक्तं यवान्नदानं। ब्राह्मणभोजनं ततः पारणं। व्रत-सामान्यधर्मेण हविष्यभोजनं द्वादशीपारणधर्मेण।

इति जन्माष्टमीव्रतम्।

अथ शिवरात्रिव्रतम्।

तदपि नित्यं काम्य च। अकरणे प्रत्यवायः स्मर्य्यते। स्कान्दे शिवरात्रिमधिकृत्य—

"न पूजयति भक्तेशं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरं।
चतुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्रसंशयः"॥

तथा। वर्षे वर्षे इति वीप्सा। तत्रैव। तथा नित्यं नित्य-शब्दादपि नित्यत्वे।

"माघकृष्णचतुर्द्दश्यां यः शिवं संश्रितव्रतः।
मुमुक्षुः पूजयेन्नित्यं स लभेदीप्सितं फलम्"॥

इति स्कान्दवचनात्।

काम्यत्वपतेशानसंहितायां,—

"एवमेतद्व्रतं कुर्य्यात् प्रतिसंवत्सरं व्रती।
द्वादशाब्दिकमेतत्स्याच्चतुर्विंशाब्दिकं तथा॥
सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः।
शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम्।
आचण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायक"मिति॥

द्वादशाब्दिकावृत्तियुक्तं च चतुर्दिंशाब्दिकावृत्तियुक्तं वा । काम्यं फलसाधनं नरमात्राधिकारिकं । अत्र चोपवासः, पूजा, जागरणं चेति त्रयं प्रधानं ।

"उपवासप्रभावेन तथा चैवाच जागरात् ।
शिवरात्रेस्तथा शम्भोर्लिङ्गस्यापि प्रपूजया ।
अक्षयान् लभते कामान् शिवसायुज्यमाप्नुयात्" ॥ इति स्कन्दपुराणात् ।

एवं च, "अथवा शिवरात्रं तु पूजाजागरणैर्नयेत्" इति वचनमशक्तस्य तावन्मात्रेण प्रत्यवायपरिहार इत्येवं परं ।

अथ कालनिर्णयः । तत्र प्रदोषव्याप्तिरर्द्धरात्रव्याप्तिश्च द्वयं ग्राह्यं ।

स्मृत्यन्तरे,—

"प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी" ।

ईशानसंहितायां,—

"माघकृष्णचतुर्दश्यां महादेवो महानिशि ।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः" ॥
तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः" ॥

एवं च सति द्वैधे पूर्वेद्युरेव प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तौ पूर्व्वे-रेव व्रतं । स्कान्दे,—

"त्रयोदशी यदा देवि! दिनभुक्तिप्रमाणतः ।
(१)जागारे शिवरात्रिः स्यात् निशिपूर्णा चतुर्दशी" ॥

(१) जागरे ।

सा शिवरात्रिस्तस्यामेव व्रतमित्यर्थः। परेद्युरेव प्रदोषनिशीथो-भयव्याप्तौ तत्रैव व्रतं। कामिके,—

"निशिद्वये चतुर्दश्यां पूर्वा पापा परा शुभा"।

(१)पूर्वदिननिशीथमारभ्य चतुर्दशी परदिननिशीथपर्यन्तं चेत् व्याप्नोति तदा परत्र व्रतमित्यर्थः। पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः, परेद्युः प्रदोषव्याप्तिश्चेत् पूर्वत्र व्रतं।

"अर्द्धरात्रात्-पुरस्ताच्चेत् जयायोगोऽवगम्यते।

पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः॥

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्रा जयान्विते"॥ इत्यादि वचनात् पुर्व्वेद्युः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति निशीथव्याप्तिरपि नास्ति उत्तरत्र प्रदोषमात्रव्याप्तिश्चेत्(२) तदा मैव ग्राह्या।

"माघे सिते भूतदिनं कदाचित्,

उपैति योगं यदि पंचदश्या।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्य्या-

च्छिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य"॥ इति वचनात्।

पूर्वेद्युः प्रदोषादूर्द्ध्वं प्रवृत्ता परेद्युः क्षयवशात् प्रदोषादर्वागेव समाप्ता चत्, परेद्युर्व्याप्तिद्वयाभावात् पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तेस्तद्भावात् जयायोगाच्च पुर्वैवोपोष्या।

त्रिस्पृशायां कलाधिकां,—

"त्रयोदशी कलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी।

(१) पूर्वदिननिशामारभ्य चतुर्दशी परदिननिशापर्यन्तं—।

(२) प्रदोषमात्रव्याप्तिश्चे मैव ग्राह्या।

अन्ते चैव शिनीवाली चितुर्श्यां शिवमर्च्चयेत्" ॥

तथा वारविशेषे फलाधिकं,—

"माघकृष्णचतुर्द्दश्यां रविवारो यदा भवेत्।

भौमो वाथ भवेद्देवि! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥

शिवयोगस्य योगो वै यद्भवेदुत्तमोत्तमम्"।

यच्च च पूर्व्वविद्धायामुपवासे परेद्युर्त्तिथिद्वैधे[१] वा पारणं, तिथ्यन्ते वा। "तिथिनचत्रनियमे तिथिभान्ते च पारण"मिति सुमन्तुवचनात् तिथ्यन्ते पारणं प्राप्तं। यच्च देवलवचनं,—

"उपवासेषु सर्व्वेषु पूर्व्वाह्णे पारणं भवेदि"ति—

"तिथ्यन्ते चैव भान्ते च पारणं यत्र चोद्यते।

यामत्रयोर्द्ध्ववर्त्तिन्यां प्रातरेव हि पारणम्" ॥

इति वचनात्।

यामत्रयोर्द्ध्वव्याप्तितिथ्यन्तपरं। तेनाचापि—

"तिथीनामेव सर्व्वासामुपवासव्रतादिषु।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्य्यात् [२]दिवा शिवचतुर्द्दशीम्" ॥

इति चतुर्द्दशीमध्येऽपि पारणं। तथापि [३]यामयोरूर्द्ध्वे चतुर्द्दश्यन्ते इति द्रष्टव्यं। एतदेव स्कान्दपुराणे।

"उपोषणं चतुर्द्दश्यां चतुर्द्दश्यां तु पारणं।

कृतैः सुकृतलच्चैश्च लभ्यते वाथवा न वा ॥

(१) मध्ये। (२) विना।

(३) यामत्रयादूर्द्ध्वे।

ब्रह्मा स्वयं चतुर्वक्त्रः पंचवक्त्रस्तथाप्यहं।

मिकृषे सिकृषे फलं तस्य शक्ता वक्तुं न पार्वती"॥

यामत्रयात् पूर्वं तु तिथ्यन्ते तिथ्यन्त एवमिति माधवाचार्य-व्यवस्था। वस्तुतोऽत्र तिथ्यन्ते पारणं कुर्य्यात् विना शिवचतुर्दशी-मिति तिथ्यन्तपारणविधौ शिवरात्रिपर्य्युदासात्। यामत्रयात् पूर्वमपि तिथ्यन्ते चतुर्द्दश्यामेव पारणं। उपोषणं चतुर्द्दश्यां तु पारणमिति वचनस्य [१]गुणसम्बन्धपरस्य निरवकाशत्वेन बलवत्त्वात्। तिथ्यन्तपारणवचनस्य व्रतान्तरे सावकाशत्वात् नित्यत्वात् काम्या-दुर्बलत्वात् च। केवलं श्राद्धाधिकारिणा दर्शश्राद्धस्य नित्यता-करणे गुणफलकामना न कर्त्तव्या। तस्य यामत्रयोर्द्ध्वं तत्पूर्व्वं वा तिथ्यन्ते दर्शे श्राद्धं कृत्वा पारणकरणमेव शास्त्रार्थं इति।

अथ शिवरात्रिव्रतानुष्ठानक्रमः। पूर्वविद्धापचे द्वादश्या उत्तर विद्धापचे त्रयोदश्यामहनि हविष्यमेकवार कृत्वा सन्ध्याकाले नियम-स्वीकारः।

"रात्रिं प्रपद्ये जननीं सर्वभूतनिवासिनीम्।
भद्रां भगवतीं कृष्णां विश्वस्य जगतो निशाम्॥
संवेशिनीं प्रपद्येऽहं यद्दनचत्रमालिनीम्।
जयायोगां [२]प्रपद्येऽहं शिवां रात्रिं भद्रे पारमशीमहि"॥

विसृज्याथ तद्दिने प्रत्यूषे नद्यादि जलाशये स्नानं। स्नानका "चयोट१

(१) पूर्वदिनमि
(२) प्रदोषमात्र
(२) प्रपद्मो।

"आपस्त्वमसि देवेश ज्योतिषां (१)गतिरेव च।
पापं नाशय देवेश! वाङ्मनःकर्मभिः कृतम्॥
तमापोज्योतिः सर्वेषां दैत्यदानवरक्षसाम्।
सान्निध्यं सर्वतीर्थानां स्नानकाले भवेन्मम॥
स्नातोऽहं सर्वतीर्थेषु गर्त्तप्रस्रवणेषु च।
नदीषु देवखातेषु स्नानमेतेषु मे भवेत्॥
नियतं च करिष्यामि देवदेव! तवाज्ञया"।

गृहमागत्य लिङ्गसमीपं गत्वा लिङ्गपूजा। स्वस्तिवाच्य संकल्पः। भगवन्-सूर्य-भगवत्यः सोमादयो देवताः श्रीपुत्र राज्यादिप्राप्तिपूर्वकशैवपुरप्राप्तिकामो द्वादशवर्षपर्य्यन्तं प्रतिफाल्गुन-कृष्णचतुर्द्दश्यां शिवरात्रिव्रतमहं करिष्ये इति। प्रथमवर्षे संकल्पः द्वादशवर्षान्ते दक्षिणादि। अन्यथा प्रतिवर्षं सकल्पः। शिव-प्रीतिकामः सर्वपापक्षयपूर्व्वकसर्वयज्ञफलप्राप्तिकामो वा शिवरात्रि-व्रतमहं करिष्ये इति। प्रार्थना।

"प्रातर्देवचतुर्द्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि।
पूजां दानं जपं होमं करिष्याम्यात्मशक्तितः॥
चतुर्द्दश्यां निराहारो भूत्वा चैवापरेऽहनि।
भोक्ष्येऽहं वै विरूपाक्ष! शरणं मे भवाव्यय!"॥

तत्र ब्रह्मचर्य्यं। अस्तमिते सन्ध्यानन्तरं स्नानं लिङ्गायतनगमनं।

"हर! शंकर! सर्वेश! भक्तानां फलदायक!।
शिवरात्रि व्रतं चैव करोमि त्वत् प्रसादतः"॥

(१) पति।

ततो द्वारपालपूजा। गणेशपूजा। दिगीशपूजा। लिङ्गसमीपं गत्वा निर्माल्यमपकृत्य तोयेन स्नपनं। पञ्चामृतेन स्नपनं शैवपंचाचरमन्त्रेण पूजा। सूक्ष्मवस्त्रनानाविधगन्धपुष्पधूपदीपशर्कराक्षीरदध्याज्यखण्डलड्डुकमण्डकनानाविधफलमूलप्रधाननैवेद्यैः पुष्पफलकुशबिल्वचतुःसमदूर्वाकराक्षतपूतमर्घं संस्कृत्य ग्रहणं। ततो ऽर्घार्थं प्रार्थना—

"पुरा कृतं तु यत्कर्म इहलोके तु यत्कृतं।
करिष्यामि च यत्किंचित् घोरं कर्म सुदारुणं॥
हर! संहर तत्पापं कालकूटविषं यथा।
त्रिपुरं च यथा काल दग्धं कामस्त्वया हतः॥
तथा मे दुष्कृतं सर्वं शंभो! नेत्राग्निना दह।
जितोऽहं भवदोषेण कालक्लोभग्रहेण च"॥

"[1]त्वभक्तिरचला मेऽस्तु शिव! जन्मनि जन्मनि॥
इहलोके परां भक्तिं परलोके परं पदं।
देहि मे देवदेवेश। त्रैलोक्यव्यात्मदेवतां"॥

एवं संप्राथ्य वक्ष्यमाणमन्त्रेणार्घदान।

"नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घं भक्त्या[2] त्यात्समहं प्रभो।"॥

ॐ नमः शिवाय अर्घं स्वाहा। मूलमन्त्रशतजपः।

ततः कुण्डे ऽग्निमुपसमाधाय तिलतण्डुलसर्पिर्भिर्होमं कृत्वा

(१) त्वद्भक्तिरचला। (२) तुभ्यमहं विभो।

एवं चतुर्थप्रहरे स्नात्वा द्वारपालपूजा निर्माल्यबहिष्करण पंचामृतस्नानपूजां कृत्वा अर्घं संस्कृत्य "पुराकृतं च यत्कर्म" इत्यादिमन्त्रेण संप्रार्थ्य।

"शिव! शंकर! सर्वज्ञ! पशुपते! प्रभो! हर!।
महार्णवसुमाकान्त! शिवरात्रौ प्रसीद मे" ॥

ॐ नमः शिवायार्घं स्वाहेति दत्त्वा मूलमन्त्रजपं कृत्वा पूर्ववत् चरुहोमं तिलहोमं च कृत्वा भूरादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतयः। पूर्णाहुतिं हुत्वा संस्रवप्राशनं मार्जनं च कृत्वा ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात्।

ततः शिवध्यान-शिवरात्रिमाहात्म्यश्रवण-ध्रुवतारादर्शन-पुराण-श्रवण-नृत्यगीतवाद्यादिभिराचिशेषनयनं। ततः स्नानाद्यसामर्थ्ये देहादिशक्तिवशेनाथ मन्त्रस्नानादिकं चरेदिति वचनात् मन्त्र-स्नानमशक्तः प्रतियामं कुर्यात्। तथा "होमकर्मण्यशक्तानां जपस्तु द्विगुणो मत" इतिवचनात् होमाशक्तस्य द्विगुणं पंचाक्षर जपः। इति रात्रिकृत्यं। ततः प्रातःस्नानानन्तरं निर्माल्यमपहृत्य लिङ्गपूजा। व्रतोपदेशगुरोश्च सून्मवस्त्रादिभिः पूजा। गुरवे जलकुम्भदानं। दक्षिणात्वेन सुवर्णदानं च। मूलमन्त्रं जप्त्वा [1]देवक्षमापनं। तद्यथा,

"अविघ्नेन व्रतं देव! त्वत्प्रसादात् समन्वितम्।
क्षमस्व मे जगन्नाथ! त्रैलोक्याधिपते! हर!॥
व्रतोपवासयागाद्यैः सुकृतं यन्मयाहृतम्।

(१) देवस्य क्षमायाचनं।

त्वत्करस्थं महादेव! ममास्तु फलसाधनम् ॥

ज्ञानाद्ग्निरिवैवास्तु त्वत्प्रसादात् [1]महाप्रभो! " ।

इति देवस्य दक्षिणहस्ते फलपुष्पं दत्त्वा व्रतं समर्पयेत् । एवमस्त्विति गुरुर्ब्रूयात् । ततो यतीन्, शिवबुद्ध्या संपूज्य प्रार्थनम् ।

" त्वत्प्रसादात् [2]महादेव! व्रतमद्यसमर्पितम् ।

प्रसन्नो भव मे श्रीमन् मद्गृहं प्रतिगम्यताम् ॥

त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः । इति ।

गृहं यतीन् नीत्वा सत्कृत्य वस्त्रकौपीनच्छत्रोपानहादिदानं मन्त्रेण ।

" देवाधिदेवदेवेश! लोकानुग्रहकारक! ।

यन्मया श्रद्धया दत्तं प्रीयतां तेन मे प्रभो" ॥

इति दत्त्वा भोजयेत् । अन्यानपि ब्राह्मणान् भोजयित्वा अच्छिद्रावधारणं कृत्वा पारणं कुर्य्यात् । चतुर्दशीपारणे, पैशुन्य-कृतघ्नतामित्रद्रोहपारदार्य्याभक्ष्यभक्षणादिजन्यपापक्षयो गुणफलं । तत्कामनया कर्त्तव्यं । अमावास्यायां तु प्रातरेव व्रतसमाप्तिं यथोक्तरूपेण कृत्वा श्राद्धानन्तरं पारणं कुर्य्यादिति इति शिव-रात्रिप्रयोगः ।

ईज्या अग्निहोत्रादिका पंचयज्ञादिरूपा तथा श्राद्धस्यापि तत् संग्रहः । तदुक्तं मनुना, —

" पितृदैवाष्टका[3]सूचि [4]नियमस्यफलासु च ।

---

(१) मया । (२) मया ।
(३) सूचे । (४) नियमस्याष्टकासु च ।

च शब्दात् स्मृत्यन्तरोक्त-नित्यकर्त्तव्य-श्राद्धानामप्युपसंग्रहः। तथाच विष्णुः, अमावास्यास्तिस्रो अष्टकातिस्रोऽन्वष्टका माघी-प्रौष्ठपदयूर्द्धं कृष्णत्रयोदशी व्रीहियवपाकौ चेति। माघीपौर्ण-मासी युगादिः। प्रौष्ठपदयूर्द्धं युगादिः। तत्प्रायपाठात्। व्रीहि-यवपाकपदेन युगादिद्वयमुक्तं। कार्त्तिकशुक्लानवमी। वैशाख-शुक्लातृतीया च। तेन युगादिश्राद्धमिति नित्य। स्मृत्यन्तरात्र-वानश्राद्ध च। तथा ग्रहणश्राद्धं स्मृत्यन्तरात्।

तथाच मनुः—

"सावित्रीं शान्तिहोमांश्च कुर्य्यात् पर्वसु नित्यशः।
शान्तिकामस्तु जुहुयात् सावित्रीमक्षतैः शुचिः"॥

इति शंखवचनात्,

शान्तिश्च ऐहिकानिष्टहेतुदुरितनिवृत्तिः। तेनानिष्टहेतुसूचकोत्-पातरोगादिदर्शने तन्निमित्तमेव गायत्र्या होमः। अथ स्वाध्यायः मनुः—

"वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः।
तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते॥
वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च।
अद्रोहेणैव भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीं"॥

दामनियमरूपं पूर्व्वं प्रपञ्चित। शौचं मानसरूपं पूर्व्वमेवोक्तं। वाह्यं च यमे अन्तर्गतं। उपस्थनिग्रहः।

हारीतः—

"वाचोवेगं मनोवेगं क्रोधवेगं तूदरोपस्थवेगं।

हारीतः । परोपतापःपराभिद्रोहः क्रोधो मोहो लोभोऽहंकारश्चेति मानसः ।

देवलः,—अथातः पापदोषान् मनोवाक्कर्मजान् व्याख्यास्यामः । मोहो रागद्वेषमानलोभमदशोकममत्वाहंकारभयहर्षमोघचिन्ताश्चेति द्वादश मानसाः ।

तेषां स्वरूपनिरूपणं निरोधोपायश्च तेनैवोक्तः । शास्त्रार्थस्य ज्ञानम् । शास्त्रार्थे संशयः । अधर्मे धर्मबुद्धिरिति मोहलक्षणं, तस्य शास्त्रार्थज्ञानं निवर्त्तकं । तदुपायः शास्त्रावेक्षणं ।

मनुः,—

"बुद्धिवृद्धिकराण्याशुधान्यानि च हितानि च ।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥
यथा यथाहि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।
तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते" ॥

विषयसन्निकर्षं विषयदोषाज्ञान (१)विकल्पाभिमानसुखेभ्यः । विषयेषु रागः ।

"ज्ञानाद्वेषादसामर्थ्यात् क्लेशादन्यत् प्रसङ्गतः,
नियोगात् कालतः शोकात् धर्माच्च विनिवर्त्तते ॥
रोषोऽमर्षः तथासूयाद्रोहोमिथ्याभितर्कितं
(२)दुःखात् किं चेति तत्त्वज्ञैर्द्वेषः षोढा निगद्यते" ॥

परानिष्टचिकीर्षा । उपारोपः (३)परभावकर्त्तारमालोक्य द्वेषोऽमर्षः । परगुणेष्वात्मगुणाधिक्येऽनभिरुचिरसूया । सुहृदा-

(१) संकल्प । (२) दुःखाद । (३) परीभाव ।

मर्षनापेक्षा द्रोहः । निर्दोषेषु [१]साधुत्वहानिकरबुद्धिर्मिथ्याभितर्कितम् । द्वेषलोभमूलं पापकर्मचिन्तनं दुःखार्हं । अस्य द्वेषस्य निवृत्तिः [२]कालात्ययाद्धर्मात् प्रीतेश्च निवर्त्तते । द्वेषस्योपद्रवाः । अतत्त्वग्रहणं तापो । वेपथुर्ज्ञानसंभ्रमः । खेदो अचिरोगः । पारुष्यं श्वासश्च द्वेषदोषजाः । सर्वेभ्यो आत्मन उत्कृष्टज्ञानं मानम् । तच्च विवेकेन निवर्त्तते । तथा तृष्णा लोभः ।

"दुःखादित्वाद्दूरंतत्वादनित्यत्वादतृप्तितः ।
पश्चाद्दोषबहुत्वाच्च न कश्चित् श्रेयसी तृषा" ॥

तस्य सन्तोषो निवर्त्तकः । यदुक्तं—

"या दुस्त्यजादुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखं ॥
सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्य्ययः ।
कुलविद्यावित्तादिभिरन्यं वा धनं मदः" ॥

तद्विशेषा [३]अविमर्षावलेपदम्भदर्पगर्वाः । तेषां परोत्कर्षदर्शनं विधाय अनिष्टसंयोगेष्टवियोगाभ्यां दुःखं शोकः । तस्य भावनामनित्यत्वदर्शनं वर्जनोपायः ।

यथा,—

"नैवं हि शोचितुमलम्यस्तामसो वापि केवलं ।
शोकदुःखमवाप्नोति समाधेनेह राक्षसः" ॥

पुत्रदारधनादिषु स्वाम्यबुद्धिर्ममत्वम् । तेषामनित्यत्वचिन्तनं तद्वर्जनोपायः । अहमित्यभिमानेन क्रियासु प्रवर्त्तनमहंकारः ।

(१) साधुत्वहानिकरत्वबुद्धिः । (२) ज्ञानात् । (३) दर्पः ।

तस्यात्मनो निर्लेपस्य शुद्धस्याकर्तृत्वबुद्धिवर्जनोपायः। तथा आत्मबाधकं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा मनसि यो विकारस्तद् भयं। तस्य भवितव्यं भवत्येव तस्य का चिन्तेति विचारो बाधकः आत्मनः संपदं परस्य विपदं दृष्ट्वा य आनन्दः स हर्ष उच्यते। तस्य सपद् विपदो [१]विनाशित्वम्। सर्वगामित्वबाधकम्।

तथा,—

"भोगैश्वर्यमदादीनि यो लुब्धः संस्मरेत् सदा।
स मोघचित्त आत्मानं हन्ति बुद्धिं च कर्म च"॥

तस्य भवितव्यं भवत्येव, किं चिन्तयेति विमर्षो बाधकः।

देवलः,—

"एते मनोभवा दोषा द्वादश शिवहेतवः।
मोहादयो समाख्याता देवासुरनृमोहनाः"॥

विष्णुः,—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारनाशनमात्मनः।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत्॥

गीतायां,—

"एतैर्विमुक्तः कौन्तेय! तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम्"॥

बौधायनः,—"दैन्यं शाठ्यं जैह्म्यं च वर्जयेत्"। इति मानसं तपः। समाप्तानि मानसानि व्रातकव्रतानि।

अथ शरीराणि। नियमः।

(१) आशुनाशत्वं।

बृहस्पतिः,—

"निवास(१)श्चोक्तो वर्णानामाचारः समुदाहृतः ।
गुणदोषसमुत्पत्तिर्लोके संसर्गजा स्मृता ॥
भूरिमान्यः कुशो ध्यान्यं ग्राम्यारण्यमि(२) च नैगमे ।
(३)निष्कण्टके धार्मिके च वसेत् स्थाने निरामये" ॥

ग्राम्यं ग्रामः । नैगमो, वाणिजकः । कण्टकोऽत्र गौरवादिः । धार्मिके धर्मबहुले । निरामये (३)दैशस्वभावजडिमरोगशून्ये ।

आपस्तम्बः । यत्राधनं प्रथमणं, तत्र वासो धर्म्यानाह्मणस्य । प्रथमणं पवित्रीकरणं, जलगोमयकुशादि ।

बौधायनः,— प्रभूतयव मोदक कुशमाल्योपनिष्क्रमणमा(४)दस्युमनाकुलं । अनलस सुखमस्तुजलाधिष्ठतं । अदस्युप्रतिवेशग्राममावसितं यतेत धार्मिकः । उपनिष्क्रमणं निर्गमनमार्गः । अदस्युप्रतिवेशितं असम्बिन्धितचौरं । तथा भस्मकण्ठितशरीरः तत्परिपूर्णेनेचवदनमनु नगर एवमनियतात्मा सिद्धिं न अवाप्स्यतीति ।

रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजःशुभम् ।
अप्रशस्तं समुज्झिताश्वाजाविगरवाममाम् ॥

नगरे पुरे । तल्लक्षणं—

मार्कण्डेयपुराणे,—

"सोच्छ्रेधमुच्चप्राकारं सर्वतः परिखावृतम् ।
योजनार्द्धार्द्धविस्तारमष्टभागायतं पुरम् ॥

(१) मार्गो । (२) द्विज । (३) निर्मुक्ते ।
(४) वर्त । (५) याक ।

एवंविधे वस्तव्यमित्यर्थः।

मार्कण्डेयपुराणे,—

"जितामित्रो नृपो यत्र बलवान् धर्मतत्परः" तत्र नित्यं वसेदित्यर्थः।

"यस्मिन् कृषीवलो राष्ट्रे प्रायशो नातिलोभिनः।
यत्रौषधान्यशेषाणि वसेत्तत्र विचक्षणः"॥

महाभारते,—

"यत्र काममानानामसङ्कोचेन पृच्छतां।
प्रब्रूयाद्ब्राह्मणो धर्मं वसेत्तं देशमात्मवान्॥
शिष्योपाध्यायिकावृत्तिर्यत्रस्यात्सुसमाहिता।
यथावत् शास्त्रसंपन्ना कस्तं देशं परित्यजेत्"॥

तथा,—

"श्रोत्रियास्त्वग्र्यभोक्तारो धर्मनित्यास्तपोधनाः।
याजनाध्यापने युक्ता यत्र विप्रस्तमाविशेत्॥"

यमः,—

"एककूपोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः।
अब्देन शूद्रो भवति कृष्णबन्धुमुपाश्रितः"॥

कृष्णबन्धुं शूद्रम्।

बौधायनः,—

"उदपानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः।
उषित्वा द्वादशसमाः मशौद्रं धर्ममृच्छति"॥

आपस्तम्बः,— "क्षुद्राम् क्षुद्रचरितांश्च देशान् विवर्जयेत"। सभां समाजं च। सभां चेद्गच्छेत्प्रदक्षिणीकृत्योपेयात्। नगरप्रवेश-

नानि वर्जयेत् । क्षुद्राः प्रचाररहिताः, क्षुद्राचरिता निषादादिभिरभ्युषिताः, नगरं प्रविश्यते यैः प्रदेशैस्तत्र न वसेत् ।

मनुः,—

"न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ।
न पाषण्डजनाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः" ॥

विष्णुः,—न साम्वत्सरिक वैद्यहीने नोपसृष्टमरके न चिरं पर्वते न पतिताभिशस्तलोकनिन्दिताचारैः संवसेत् ।

व्यासः,—

"तत्र तत्र न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयं ।
ऋणप्रदाता वैद्यश्च श्रोत्रियः सजला नदी ॥
तत्र तत्र न वस्तव्यं यत्रैतत्त्रितयं सदा ।
जिगीषुः कृतवैरश्च जनश्च सततोत्सवः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

"कर्मणा [१]येन पापेन वर्त्तन्ते जीवितेप्सवः ।
व्यवधावेद्वतस्थेषिं सपर्या[२]स्तरणादि च" ॥

मनुः,—

"सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरं ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥
कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः" ॥

---

(१) यत्र श्रातेन । (२) सपर्य्या ।

तथा,—

"हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यः प्राग्विन[1]शनादपि।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः॥
आसमुद्राच्च वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात्।
तयोरेवान्तरं गिर्य्योरार्य्यावर्त्तं प्रचक्षते"॥

भविष्ये,—

"ब्रह्मावर्त्तपरोदेशोऽप्यपि देशस्त्वनन्तरं।
मध्यदेशस्ततोनूनमार्य्यावर्त्तस्त्व[2]नन्तरं"॥

ततोऽपि न्यून इत्यर्थः।

"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः"॥

विष्णुः,—

"चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न दृश्यते।
स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्य्यावर्त्तस्ततः परः"॥

इदं चापरिगणित-देशवर्जित-देशव्यतिरिक्ताविहितप्रतिषिद्धादेशविषयं। न म्लेच्छदेशविषय विरोधात्। नापि ब्रह्मावर्त्तादिविषयं वैयर्थ्यात्।

भविष्यपुराणे,—

"कृष्णसारैर्यवैर्दर्भैश्चातुर्वर्ण्याश्रमैस्तथा।
समृद्धो धर्मदेशस्तमाश्रयेरन् विपश्चितः"॥

पितामहः,—

"भास्करायतनाभ्यासे सूर्य्यंचैव समंततः"।

---

(१) विनशनादपि। (२) प्रचक्षते।

विष्णुः,—

"क्रोशार्द्धं कल्पयेद्राजन् तदर्द्धार्द्धमथापि वा ।

मनुजैः स्थापिते सूर्य्ये क्षेत्र(१)मानमिदं स्मृतं" ॥

तस्मादावसथान् कुर्य्यात्सूर्य्यालयसमीपतः ।

तथा,—

"क्रोशमानं परं क्षेत्रं शिवलिङ्गसमीपतः ।

मनुजैः स्थापिते लिङ्गे क्षेत्रमानमिदं स्मृतं ॥

स्वायम्भुवे सहस्रं स्यादार्षे चैव तदर्द्धकं,

तस्मादावसथान् कुर्य्यात् शिवालयसमीपतः ।

शूद्रान्त्येऽपि निवसेद्यत्र (२)देवी तु जाह्नवी ॥

कुरुक्षेत्रनिवासेन वाराणस्यां च मानवः ।

अहिंसकः स्नानरतः पापं हित्वा दिवं व्रजेत् ॥

न गङ्गाया विना वासः सर्व्वक्षेत्र यथादृते ।

काश्यां हि मरणं श्रेष्ठं विना क्षेत्रं प्रजापतेः ॥

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

निवासो न विना पुण्यैर्नराणामिह जायते" ॥

व्यासः,—

"मुख्यं हि सरयूतीरं पुष्करं नैमिषं तथा" ।

मत्स्यपुराणे,—

"ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनं ।

अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्था(३)स्ते न संशयः" ॥

---

(१) पात । (२) मध्ये । (३) स्ते नरा मुनि

एवं कलावविमुक्तवासस्य विहितत्वात् ।

हरिवंशे,—

"अन्तर्द्धानं कलौ याति तत्पुरं शूलधारिणः" । इतिवचनं गृहसमुदायान्तर्द्धानपरं ।

तथा च पुनर्वदति पुरि तु वसते पुनरिति । एवं च न क्षेत्रस्य कलावन्तर्द्धानं ।

देवलः,—

"अरण्यं देवतास्थानं तीर्थान्यायतनानि च ।
तस्मात्तत्रमृतालोका (१)लोकान् यान्ति दिवौकसां" ॥

ब्रह्मपुराणे ।

"तपस्तप्त्वान्यतीर्थेषु वर्षायुत(२)शतं नरः ।
यदाप्नोति तदाप्नोति मासेन पुरुषोत्तमे ॥
वार्षिकांश्चतुरो मासान् यस्तिष्ठेत् पुरुषोत्तमे ।
विहाय सर्वपापानि विष्णुलोकं स गच्छति ॥
हरेः सन्निहिते स्थाने उत्तमे पुरुषोत्तमे ।
संवत्सरमुषित्वा तु मासमात्रमथापि वा ॥
प्रयाति परमं स्थानं यत्र योगेश्वरो हरिः" ।

विष्णुपुराणे,—

"ततः स भगवान् कण्वः क्षीणे तपसि सत्तमाः ।
पुरुषोत्तमाख्यं मैत्रेय विष्णोरायतनं ययौ ॥

(१) तेन । (२) वर्षाणामयुतं ।

तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरेः ।
ब्रह्मपारमयं कुर्वन् स्तोत्रं परमपावनं" ॥

नरसिंहपुराणे,—

ततः,—

"पुरुषोत्तमाख्यं स गत्वा देवदेवं महामतिः ।
तत्र स्नात्वा यथा योगं मार्कण्डेयो महातपाः ॥
तपस्तेपे निराहारो (१)द्रष्टुं नारायणं हरिं ।
बहुवर्ष (२)शतं तत्र ध्यायन् ब्रह्मसनातनं ॥
पुरुषोत्तमं समभ्यर्च्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
तुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिर्विष्णुं तत्रोर्द्धबाहुकः" ॥

महाभारते,—

"एतेऽत्र लिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणीनदी ।
यत्रायजत धर्मोऽपि देवान् शरणमेत्य वै ॥
ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञीयं परिशोभितं ।
उत्तरं तीरमेतद्धि सततं द्विजशोभितं ॥
शुभेन देवयानेन यथा स्वर्गमुपेयुषः ।
तत्र देवर्षयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरेजिरे ॥
तत्रैव रुद्रो राजेन्द्रः पशुमादत्तवान्मखे ।
रुद्रात्पशुं न चेन्द्राय भागोऽयमिति चाब्रवीत् ॥
हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ ! ।
मापरस्वमभिद्रोग्धो माधर्माधि(३)कलान् वृथा ॥

(१) स्तवमाराध्य हरिं । (२) गयां ।
(३) माधर्मान् सकलान्यशाः ।

ततः कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्तेरुद्रमस्तुवन्।
दृष्ट्वा चैनं तर्पयित्वा समयं चक्रिरे तदा॥
ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन [१]यज्ञवान्।
तत्रानुवंश्या रुद्रस्य तान्निबोध युधिष्ठिर!॥
अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमं।
देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्रुद्रस्य शाश्वतं"॥

तथा,—

"एतत्स्वायम्भुवो राजन्! वनं रम्यं प्रकाशते॥
यत्रायजत कौन्तेय विश्वकर्मा प्रतापवान्॥
तस्मिन् यज्ञे हि भूर्दत्ता कश्यपाय महात्मने।
स पर्वतवनोद्देशाद्दक्षिणा वै स्वयम्भुवा॥
अवासीत्तत्र कौन्तेय दत्तमात्रामही तदा।
उवाच वापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुं॥
न मां मर्त्याय भगवन् कस्मैचिद्दातुमर्हसि।
प्रदानं योग[२]मेतत्ते यास्याम्येषा रसातलं॥
विषीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा काश्यपो भगवान् ऋषिः।
प्रसादयांबभूवाथ ततो भूमिं विशांपते॥
ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य भूपतेः।
पुनरुन्मज्य सलिलाद्वेद[३]रूपा स्थितावुभौ॥

---

(१) जग्मिवान्।
(२) प्रदानं मेवमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलं।
(३) द्वेदीरूपा।

सैषा प्रकाशते राजन्! वेदी(१)संस्थानलक्षणा।
आरुह्यान्तर्महाराज! वीर्यवान् वै भविष्यति॥
सैषा सागरमासाद्य वेदी राजन् प्रकाशते।
एतामारुह्य भद्रं ते लमेकस्तरसागरं"॥

अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये यथात्मेतां(२)मथराक्षसेन। स्पृष्टाहि मर्त्त्येन ततः समुद्रमेषा वेदी प्रविशत्या(३)जमीढ़ अग्निर्मिथायोनिरपां देव्यो विष्णोरेतस्त्वमस्तस्य नाभिः। एतद्भुवन् पाण्डवः सत्यवाक्यं ततो वेदीं(४) लं तरसाधि(५)रोह। अत्र उत्तरं तीरमित्युपक्रम्य सैषा सागरमासाद्य देवी राजन् प्रकाशत इत्युप(६)संहृत्य वैतरणीप्रभृति समुद्रपर्यन्तं पुरुषोत्तमक्षेत्रमुक्तं भवति। यद्यपि पुरुषोत्तम क्षेत्रशब्देन कीर्त्तनं पुरुषोत्तमाख्यकृष्णमूर्त्तिदर्शनं च नोपनिबद्धं तथापि क्षेत्रस्वरूपं क्षेत्रमेतावदेवेति मत्स्यपुराणे काश्यां केशवदर्शनं यथा नोक्तं तथेह प्रत्येकं। एवं चास्य देवस्य कलिं मध्यगतत्वेऽपि क्षेत्रत्वेन प्राशस्त्यात्रिवासयोग्यं। निषिद्धदेशाः।

आदित्यपुराणे,—

"अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च सौराष्ट्रगुर्ज्जरांस्तथा।
आभीरं कोङ्कणं चैव द्रविड़ं दक्षिणापथं।
अवन्तीं मागधं चैव देशान्येतानि वर्जयेत्"।

---

(१) देवी। (२) मधीत राजन्।
(३) त्याभगात्। (४) देवी।
(५) तिरोह। (६) इत्युपसंहाराच।

चन्द्रिकायां—

"सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान् तथा पर्य्य(१)न्तवासिनः।
अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति"॥

स्कन्दपुराणे,—

"अङ्गवङ्गकलिङ्गोड्रान् (२)पार्वतीयान् मर्यास्तथा।
सिन्धुसौराष्ट्रसौवीरान् पारदानाश्रमालवान्॥
निवासाय द्विजोनित्यमनापदि (३)विवर्जयेत्।
एतान्यपि यदि गच्छेत् संश्रयेत् वृत्तिकर्षितः"॥

विष्णुः,—

"म्लेच्छ(४)विषये श्राद्धं न कुर्वीत"।

आदित्यपुराणे,—

"अधर्मदेशमध्ये तु कृत्वा क्रतुशतान्यपि।
न पश्यन्ति द्विजाः स्वर्गं जातु श्रेयो महामनाः"॥

एतच्च अनापदिकाम्यकर्मविषयं।

हारीतः,— नारक्तामस्रावासजमावध्नीयात्। अन्यत्र काञ्चनकमलकुवलयेभ्यः।

आपस्तम्बः,—

नित्यं शुचिः सुगन्धिः स्यात् शुक्लाम्बरधरः पुमान्।

गौतमः,— अनुप्तश्मश्रुर्नाकस्मात्। अकस्मात् शास्त्रीयनिमित्तं विना दीर्घश्मश्रुर्न स्यात्।

---

(१) प्रत्यन्त।
(२) पार्श्वत्यानुगमां स्तथा।
(३) विपर्य्ययेत्।
(४) देशे।

आपदि तु काम्यकर्मापि तात्कालिकरोगादिग्लानिफलकं तथापि कर्त्तव्यमेव सुतरां नित्यं। एवं अनापदि नित्यकर्म अथापि कर्त्तव्यमेव, जातु श्रेय इति फलस्यैव निरा(१)-करणात्।

अथ भोगः आपस्तम्बः,—"संपद्दीता मनुष्यान् भोक्ता च धर्मा-विरुद्धान् भोगान्, एवमुभौ लोकावभिजायते। मनुष्यसंग्रहः स्वसुखाय।

सम्वर्त्तः,—

"ऋतुकालाभिगामी स्यात्प्राप्नोति परमं(२) पदं"।

विष्णुः,— लक्ष्मीवाक्यं। यसामीत्यनु(३)वृत्तौ।

"आचारसेविन्यथ शास्त्रशिष्टे विनीतवेशेन तथा सुवेशे।
सुशुद्धदन्ते चतु(४)वर्जिते च मृगाशनेनातिथिपूजनेन॥
स्वदारनिष्ठे नियते स्वधर्मे सत्योत्कटे गत्यशनाविमुक्ते।
सदा सुगुणे च सुगन्धिगात्रे नित्यानुलिप्ते च विभूषिते च"॥

वशिष्ठः,—

"न वहिर्मालां धारयेदन्यत्र रुक्ममयाः" वहिर्दृष्टे ह्यात्

हारीतः,—

"गुरुणाऽनुज्ञातोऽलंकारान् गृह्णीयात्। यथार्थं तान् विभृयात्"। यथार्थं यथाप्रयोजनं।

---

(१) नित्यकरणात्। (२) परमां गतिं।
(३) सोमात्यनुवृत्तौ। (४) मलवर्जिते।

विष्णुपुराणे,—

"सदानुपहते वस्त्रे प्रशस्ताश्च तथौषधीः।
गारुडानि च रत्नानि बिभृयात् प्रयतो नरः॥
सुशुद्धामलकेशश्च सुगन्धिश्चारुवेशधृक्।
सिताः सुमनसो हृद्या बिभृयाच्च नरः सदा"॥

महाभारते,—

"अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये सदैव हि।
अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चयाम्यन्यदेव हि"॥

न सुवर्णमनग्न्यं धारयेत्। अनामिकाधारणे कुण्डलधारणे सामान्येन प्राप्तस्य स्नातकव्रतत्वेन पर्य्युदासः।

कालिकापुराणे,—

"कायक्लेनैव हेम्ना तु यत् पापं कुरुते नरः।
आचरेत्तदघं तस्य वज्रलेपो भविष्यति॥
अनामिकायां तद्धार्य्यं दक्षिणस्य करस्य च"।

दक्षिणानामिकाधिकरणं सुवर्णधारणं पुरुषार्थं विधीयते। तस्यैव वाक्यान्तरेण कर्म्माङ्गता विधीयते। जपहोमेत्यादिना। एवं च दक्षिणानामिकाङ्गत्वेन हेम्ना निषिद्धानुष्ठाने पापं गुरु स्यादित्यर्थः।

मनुः,—

"बहिर्माल्यं न धारयेत्, गृहाद्वहिः, नात्मना(१)चाहरेत् स्रजं"।

---

(१) पहरेत्।

यमः,—

"नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नानमाच[1]रेत्।

स्नातव्यं नैव नग्नेन उच्छिष्टश्चो न संविशेत्" ॥

मनुः,—

"न जीर्णमलवासाः स्यात् भवे च विभवे सति।

नीचकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः" ॥

तथा—

"नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान्न जातु स्यात् कुतूहली।

न नृत्येनापि गायेत न वादित्राणि वादयेत् ॥

न च स्फोटेन्न च क्ष्वेडेन्नाद्यैः क्रीडेत्कदाचन।"

स्फोटमङ्गुलीनां। क्ष्वेडन सिंहनादः।

यत्तु—

"वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिशास्त्रविशारदः।

तालज्ञश्चाप्रयासेन प्राप्नोति परमं पद"मिति याज्ञवल्क्यवचन। तच्चित्तैकाग्रताकामनया क्रियमाणपरं। तस्य विहितत्वादस्य नैतद्विषयत्वं।

एवं,—

"गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पद।

रुद्रस्यानुचरोभूत्वा तेनैव सहमोदत" इति रुद्रप्रीतये क्रियमाणपरं, तत्रापि निषेधः।

विष्णुः। "न सर्पशस्त्रैः क्रीडेत"।

---

(१) मर्हति।

वशिष्ठः,—

"नाङ्गनखवादनं कुर्य्यात् ।

न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यात् । नेष्टकाभिः फलानि निपातयेत् न फलैः फलानि ।

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् । न वाचा चपल-इति शिष्टस्य गोचरे" । स्नानविधिनिषेधकालाः प्रातःस्नान-प्रकरणे दर्शिताः ।

अथ संकरवर्जितं । वृहस्पतिः,—

"विप्रजातिं समासाद्य संकरं परिवर्जयेत् ।
मानुष्यं दुर्लभं लोके ब्राह्मण्यमधिकं ततः ॥
एकशय्यासन पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्नमिश्रणं ।
याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनं ॥
नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह ।
उत्तमैरुत्तमैः सार्द्धं कर्त्तव्यं तु समेन वा ॥

योनिर्योनिसम्बन्धः सहभोजनमेकपात्रभोजनम् ।

यमस्मृतावधिकं हीनयोनिगमनं । दृष्टैः सह ब्रूया[१]दिति व्यवहारः । तद्द्रव्यपरिभोग[२]स्तदासनशयनोपभोगः तद्गात्रस्पर्शनम् तत्संलापः । तद्गृहभोजनम् ।

तथा,— गौर्य्यादियोगश्च पापसंक्रमहेतुः ।

हारीतः,—

"हन्यादशुद्धः शुद्धं तु शोधयेत् । तयोर्यद्च भूयिष्ठं शुद्धि

(१) क्रियादि । (२) यद्य ।

शुद्धतः स्मृतेः। योऽत्यन्ततपस्वी तत्संसर्गेण पापिनः पापक्षयो-भवति,तथा विश्वामित्रस्य त्रिशङ्कुयाजने, यस्त्वत्यन्तं पापिष्ठसम्पर्केण सामान्यतः साधोः पापसंक्रमो भवति, तथा स्नानशय्यासनान्यपि परिहार्याणि एके मन्यन्ते स्नानुपपत्तौ एवं ह्याहुः ॥

"आसनं शयनं स्नानमन्तर्द्धाय समाचरेत्"।

स्नानुपपत्तौ स्नानसाधनाभावे। शुद्धिं वस्त्रादिकमासनादि-ष्वन्तर्द्धाय परिग्रहः कार्य्य इत्यर्थः।

मनुः,—

"उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्।
उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च" ॥

अत्र मद्यसूत्रमन्योपभुक्तं सर्व्वथैव न धार्य्यं। वासःप्रभृतीनां निर्णेजिता[1]मलामिति गौतमस्मृतेः प्रक्षाल्य धारणं।

विष्णुस्मृतौ,—

परोपभुक्तमाल्यवर्जनं। याज्ञवल्क्यीये,— परकूपोद्यानगृहाणां वर्जनमधिकं। पङ्क्तिभोजने विशेषः।

"अग्निना भस्मना चैव सलिलेन विशेषतः।
द्वारेण स्तम्भमार्गेण षड्भिः पङ्क्तिर्विभज्यते ॥
देवादि निश्रामहतं शरीरं यस्य वेश्म च।
न तेन सङ्करं कुर्य्याद्‌ग्रासनपरिच्छदैः" ॥

निश्रामहतं पूजादिविरहात्।

---

(१) मलामिति।

विष्णुपुराणे,—

"द्विधोऽनुपतितोन्मत्तवङ्कविराजिकीटकैः ।
वन्धकीबन्धकीभर्त्तृचुद्रान्वितकथैः मह ॥
तथातिव्ययशीलैश्च परिवादपरैः शठैः ।
बुधो मैत्रीं विकुर्वीत नैकः पन्थानमाव्रजेत्" ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

"न सर्वशङ्किभिर्नित्यं न तु दैवपरैर्नरैः" ।

मैत्रीं कुर्य्यादित्यनुषङ्गः ।

मनुः,—

"पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैड़ालव्रतिकान् शठान् ।
हैतुकान् वकवृत्तिंश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्" ॥

मनुः,—

"न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतं ।
न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत्" ॥

उच्छिष्टं भोजनपात्रशिष्टं, हविः पुरोडाशादि, देवनैवेद्यश्राद्धदत्तानि । तत्रापि हविःशब्दप्रयोगात् । उच्छिष्टनिषेधो नाश्रितशूद्रविषयः ।

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि वा" ।

इति केचित् ।

मनुना आश्रितशूद्रे दानविधानात्, शङ्खलिखितौ,— "अपरं पायसापूपमांसदधिमधुघृत कृष्णाजिनानि शूद्रेभ्यो न दद्यात्" । क्वचिदन्यत्र प्रकृतावित । प्रकृतमनुसरः । उत्सवादिषु विवाहादिषु

देयमित्यर्थः। विष्णुस्मृतौ,— तिलदानमपि निषिद्धं। कुलनाशनादि। मनुर्बौधायनश्चतुर्थे।

"कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च।
कुलान्य[१]कुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च।
शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः॥
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृषी राजोपसेवया।
अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणा॥
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्त्रतः।
मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि॥
कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः"।

शिल्पं चित्रादिजीविकालेन, व्यवहारेण ऋणादानादिना, यानैः शकटादिभिः। यमशातातपव्यासाः,—

देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मणातिक्रमेण च।
कुलान्यकुलतां यान्ति गवां [२]चातिक्रमेण च॥ देवद्रव्यं, देवोद्देशेन यद्द्रव्यं।

अथ त्याज्यास्त्याज्याः।

विष्णुर्मनुश्च,—

"एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किञ्चित्समाचरेत्।
कृतनिर्णेजनांश्चैतान् जुगुप्सेन्न कदाचन"॥

एनस्विनः महापातकिनः।

(१) कुलान्याशु विनश्यन्ति।
(२) ब्राह्मणातिक्रमेण च।

वशिष्ठः,—

"पतितः पिता परित्याज्यो माता पुत्रं प्रति न पतति"

बौधायनः,—

"न पतितैः सव्यवहारो विद्यते, पतितामपि मातरं बिभृया-दनुभाषमाणः"।

गौतमः,—

"त्यजेत् पितरं सद्यः शूद्रयाजकं, शूद्रान्नपाचकं, शूद्रार्थयाजकं, वेदविप्लावकं भ्रूणहननं, यश्चान्त्यावसायिभिः सह संवसेदन्त्यावसायिन्यां च।" शूद्रार्थयाजकं शूद्रधनेन यज्ञकर्त्तारं, वेदविप्लावकं अनध्याये वेदाध्यापकं। यत्तु शङ्खलिखितौ,—"अत्याज्याः, माता पिता सपिण्डा गुणवन्तः सर्व एवात्याज्याः, गुणवन्तो विद्यावन्तः। श्रौतस्मार्त्तानुष्ठानरतश्च"।

देवलः,—

"पितरं भ्रातरं पुत्रं पुत्रिकां भगिनीं स्नुषां।
न त्यजेद्दृग(१)भोगार्थं दारानपि कदाचन॥
मातृत्यागो हि शास्त्रेषु नोपदिष्टः कदाचन।
पतिता चाभिशस्ता च न माता त्यागमर्हति॥
कुलवृद्धा वयोवृद्धा ज्ञानवृद्धाश्च मानवाः।
मौम्यवृद्धाश्च संपूज्या यथा स्वगुणगौरवात्"॥

तदेतेषां मातृपितृव्यतिरिक्तानां पञ्चमहापातकित्वेऽपि न त्याज्यत्वमित्येतं परं। मातुस्तु महापातकित्वेऽपि अत्याज्यत्वम्।

(१) हैयकोभार्या।

हारीतेन,— तु आचार्य्यर्त्विकृपितृणामत्याज्यत्वमुक्ता,—

"अशुद्धौ च परित्यागः पातकेऽयाज्ययाजके ।

उपाध्याये च याज्ये च न पितृत्याग उच्यते" ॥

पातके महापातकव्यतिरिक्ते, अयाज्ययाजने च उपाध्यायर्त्विग्याज्यानां त्यागोऽपि न पितुः, महापातकेषु पितरमपीत्यर्थः, एतच्च पतितत्यागविधिं विनापि पतित्वे सर्व्वव्यवहारवर्जनं। पापसंसर्गस्यैव दोषावहत्वात्। न तु त्यक्तसंसर्गत्वेन दोषनिमित्तत्वं। त्यागविधिस्तच ज्ञातीनां पुरुषार्थः। तदतिक्रममेतेषामेव दुरितं, न तु त्यागविध्यभावेन पातकिनो व्यवहार्य्यत्वं। यत्तु वशिष्ठेन त्यागविध्यन्तरं अत ऊर्द्धं तेन सधर्म्मयेयुः, तद्धर्म्मिणो वा स्युः, सधर्मयतिरति, तत्सूतका[1]तुरविषयं, त्यागे कृते तु सूतकमृतकयोः सूतकमृतकं न कर्त्तव्यं, करणे तत्साम्यापत्तेः, रिक्थ पिण्डोदकानि व्यवर्त्तन्ते इति शङ्खलिखितवचनात् श्राद्धदायभागादिकमपि त्यागे सति न भवति। न पतितमात्रे वचनाभावात्, एवं चाशौचव्यतिरिक्तव्यवहारः त्यागं विनापि पतितैः सह न कर्त्तव्यः। पतिताभिशस्तदुष्पात्मकुलक्षयकरस्य तस्य पुरो वान्धवानां राज्ञश्च समचं दोषानभिख्यापः, पुनः पुनरवस्थां लभस्वेति स यदैवमपि अनवस्थितमतिः स्यात्तस्तो भिन्नपात्रमादाय पूर्वमपापमपसव्यं कृत्वा वामपादेन दक्षिणां दिशं न्युब्जयेत्। पात्रमपसव्यं कृत्वापविद्धादिकं कृत्वा शौचमुपासीरन्। अपापादिकस्य रिक्थपिण्डोदकानि निव-

(१) तत्सूचककारणादिविषयं।

न्ते, अवस्थां लभस्वेति प्रायश्चित्तं कुर्वीत। सभायां पुनः पुनर्वक्तव्यं। यदि प्रायश्चित्तं न करोति तदोक्तविधिना त्यागः कार्य्यः, मनुवचनान्निन्दितेऽहनि सायाह्ने सर्वे ज्ञातयः कुर्य्युः। वशिष्ठस्ततः संमार्ज्जनाद्यसंस्कृतस्थानस्थघटेन दासी दासो सवर्णपुत्रान्यतमद्वारा जलानयनं, जलानेता जलकुम्भमपसव्यो वामपादेन दक्षिणाभिमुखो घटमन्युब्जमधोमुखं कुर्यात्। अमुकशर्मणे पतितायेदं जलमुपतिष्ठतामिति गैरिकरिक्तेषु कूपेषु, ज्ञातयः प्रकीर्णकेशा अपसव्यास्तमन्वालभेरन्। ततः स्नात्वाचम्य मनुवचनादहोरात्रं अशौचमासीरन्। गौतमवचनाच्च सर्वाणि प्रेतकार्य्याणि जीवत एव अस्य कुर्य्युः पुत्रादयः। पूरकपिण्डषोडशश्राद्धादिकं।

मनुः—

"एवं तस्य विधिं कुर्य्याद्योपि सुपतितास्वपि।
वस्त्रान्नयानदेयं तु वसेत् पुण्यगृहान्तिके" ॥

त्यागे कृते यदि प्रायश्चित्तं करोति तदा पथः पानीयं दत्त्वा वरणं मधूपलभ्य नद्यां पुण्यजलायां स्नायात्। ब्राह्मणा ब्रूयुश्चरितं त्वयेति। चरितमिति प्रतिवचनं। वशिष्ठवचनाद्धिरण्मयं मृण्मयं वा कुम्भं नदीजलपूर्णं तस्मै च दद्युः।

"तदापः प्रतिगृह्णाति; शान्ता द्यौः, शान्ता पृथिवी; शान्तं शिवमन्तरीक्षं यो रोचनस्तमिह गृह्णामीति" यजुर्भिः। पावमानीभिरितरसमस्थिभिश्च कुशपिञ्जुभिर्होमः। ततस्तेनोदकेनैव मापोहिष्ठेति तिसृभिरभिषिञ्चेयुः। ततः सर्वेषां ज्ञातीनां तेनैव सह नद्यां स्नानं। जलकुम्भापवर्जनं। गोभ्यो घासदानं। गोभिर्घासे

भक्षिते ततो गृहं प्रविश्य जातकर्मादि तस्य कर्त्तव्यम्। गां हिरण्यं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्। आचार्य्याय चैवं। ततोऽनेन सह सर्वं अयं च पुनरुद्धारविधिस्त्यागविध्यभावेन भवति। प्रायश्चित्तमात्र व्यवहाराः। व्यवहार्य्यत्वात्।

मनुः,—

"बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः।

शरणागतहन्तॄंश्च न तैः सम्भूय संविशेत्" ॥

एतैः सह कृते च प्रायश्चित्ते व्यवहारो वर्ज्यः। उदकपानपदं व्यवहारमात्रोपलक्षकम्। स्मृत्यन्तरात् स्त्रीघ्नानपि इति शारीराणि स्नातकव्रतानि। अथ वाचिकं तच्च वाच्यावाच्यभेदेन द्विविधं। तत्र वाच्यं सर्वश्रेष्ठं विष्णोर्नाम।

विष्णुपुराणे,—

"यन्नामकीर्त्तनं पुंसां विलायनमनुत्तमं।

मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः" ॥

गीतायां,—

"सततं कीर्त्तयन्तो मां यजन्तश्च दृढव्रताः।

महाभारते,—

"एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः।

यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्च्चेन्नरः सदा" ॥

विष्णुधर्मे,—

"चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्त्तयेत्।

नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥

अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत्।
संकीर्त्तितमघं पुंसो दहत्येधो यथानलः" ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

"आर्त्ता विषण्णा विषयाभिभूताः,
घोरेषु च व्याधिषु पच्यमानाः
संकीर्त्त्य नारायणशब्दमात्रं
विमुक्तदुःखाः सुखिनो भवन्ति"।

विष्णुरहस्ये,—

"सा हानिस्तन्महच्छिद्रं स मोहः स च विभ्रमः।
यन्मुहूर्त्तं चणं वापि वासुदेवं न कीर्त्तयेत्" ॥

महाभारते,—

"प्राणप्रयाणपाथेयं संसारव्याधिभेषजं।
दुःखशोका[१]पविट्राण हरिरित्यक्षरद्वयं" ॥

रामायणे,—

"न तत्र दानवाः सन्ति न पिशाचा न राक्षसाः।
यत्र देवो गृहे विष्णुः कीर्त्त्यते हि सदा सता" ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

"नामसंकीर्त्तनं नित्यं चुतिप्रस्खलितादिषु।
यः करोति महाभाग! तस्य तुष्यति केशवः" ॥

(१) परित्राणं।

पुनर्विष्णुपुराणे,—

"श्रवणेनापि यन्नाम्नि कीर्त्तिते सर्वपातकैः।

पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैर्यथा"॥

तथा अर्थविशेषे नामविशेषमुक्त्वा

"सर्वार्थपदशक्तस्य वासुदेवस्य चक्रिणः।

यथाभिरोचते नाम तत्सर्वार्थेषु कीर्त्तयेत्"॥

महाभारते,—

"एष मे सर्वधर्म्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः।

यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा"॥

एवं सहस्रनामगजेन्द्रमोक्षणादिकीर्त्तनमपि तत्तत्फलार्थं।

तथा मनुः,—

"वेदाभ्यासरतं क्षान्तं पञ्चयज्ञक्रियारतं।

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि"॥

तथा,—

"परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव हि द्विजः"।

तत्र ब्रह्मभागः मात्रादिष्णुपरः। कर्मभागोऽपि यज्ञरूपविष्णु-नामकीर्त्तनपरः। इत्यादिसर्वस्मृतिपुराणेषु कोटिशो वाक्यानि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते।

तथा भविष्यपुराणे,—

"महादेव! महादेव! महादेवेति चैव हि।

पठेदेतान्नियमवान् शृणुयाद्वापि यः सदा"॥

यद्देहभेदमासाद्य,—

"मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शम्भवे ।
इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः ॥
कीर्त्तयन्ति च ये रुद्रं सकृद्यच मानवाः ।
सर्वपापैः प्रमुच्यन्ते सप्तजन्मकृतैरपि ॥
अश्वमेधसहस्रस्य सहस्रगुणितस्य च ।
फलं प्राप्नोति यो भक्त्या महादेवेति कीर्त्तयेत् ॥
प्रसङ्गात् कौतुकाल्लोभाद्भयादज्ञानतोऽपि वा ।
हरहरत्युच्चरन्मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
त्रिपुरहर! हराऽऽदिदेव! शम्भो!
त्रिनयन! शंकर! रुद्र! शूलपाणे!।
भव! शरणमितीरयन्ति ये वै,
भवजलधौ न विशन्ति ते मनुष्याः" ॥

एवमन्यान्यपि शिवकीर्त्तनपराणि वाक्यानि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते ।

शाम्बपुराणे—

"विकर्त्तनो विवस्वांश्च मार्त्तण्डो भास्करो रविः ।
लोकप्रकाशकः श्रीमान् लोकचक्षुर्ग्रहेश्वरः ॥
लोकसाक्षी त्रिलोकेशः कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ।
तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ॥
गभस्तिहस्तो ब्रह्मा च सर्वदेवनमस्कृतः ।
एव तेन महाबाहो! दे सन्ध्येऽस्तमनोदये ॥
स्तौति मां प्रणतो भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते" ।

भविष्यपुराणे,—

"उपवासी रविं यस्तु भक्त्या ध्यायति मानवः ।
तन्नामजापी तत्कर्मरतस्तद्गतमानसः ॥
निष्कामं पूजयेद्देवं परं ब्रह्माधिगच्छति" ।

विष्णुपुराणे—

"ये त्वामार्य्येति दुर्गेति वेदगर्भेऽम्बिकेति च ।
भद्रेति भद्रकालीति क्षेमाक्षेमंकरीति च ॥
प्रातश्चैवापराह्णे च कीर्त्तयि[1]ष्यन्ति मानवाः ।
तेषां हि प्रार्थितं सर्वं मत्प्रसादाद्भविष्यति" ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

सावर्णिः सूर्य्यतनय इत्यारभ्य सावर्णिर्भविता मनुरित्यन्तं देवीमाहात्म्यं प्रकृत्य—

"मधुकैटभनाशं च महिषासुरसूदनं ।
कीर्त्तयिष्यन्ति ये तद्वद्वधं शुम्भनिशुम्भयोः ॥
न तेषां दुष्कृतं किञ्चिद्दुष्कृतोत्था न चापदः ।
भविष्यति न दारिद्र्यं न चैवेष्टवियोजनं" ॥ इत्यादि ।

विष्णुपुराणे—

"गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ।
स्थितैरुच्चारितं हन्ति पापं जन्मत्रयार्जितं" ॥

गङ्गामधिकृत्य—

या पावयति भूतानि कीर्त्तिता च दिने दिने ।

---

(१) स्तोष्यन्त्या नममूर्त्तयः ।

महाभारते,—

"कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहं।
य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापात् प्रमुच्यते" ॥

तथा—

"अहं काशीं गमिष्यामि तत्रैव निवसाम्यहं।
इति ब्रुवाणः सततं काशीवासफलं लभेत्" ॥

स्कन्दपुराणे नन्दिनं प्रतीश्वरवाक्यं।

"अनामयश्चेतनो वा नाम कीर्त्तयता तव।
सोऽश्वमेधफलं चैव लभते नात्र संशयः" ॥

मत्स्यपुराणे,—

"कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रधृक्।
योऽस्य कीर्त्तयते नाम कल्यमुत्थाय मानवः॥
न तस्य वित्तनाशः स्यादिष्टं च लभते ध्रुवं"।

विष्णुधर्मे,—

"नमोऽस्तु ते कार्त्तवीर्य्येत्यभिध्यायति चैव यः।
तिलप्रस्थप्रदानस्य नरः पुण्यमवाप्नुति" ॥

स्कन्दपुराणे,—

"सोमन्दिनीति यः प्रोक्ता कर्त्तारं प्रतिपद्यते।
न तस्य द्विपिशार्दूलभयं कुर्वन्ति कुत्रचित्" ॥

तथा—

"कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च।
ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनं" ॥

अथ सत्यवचनं।

मनुयमौ,—

"सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात् सत्यमप्रियं।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः"॥

एतेन प्रियं सत्यं च मिलितं द्वयं वक्तव्यमित्युक्तं भवति।

हारीतः—

अनृतमधिकृत्य, चतुर्विधं भवति, पणितानृतं, प्रत्ययानृतं, सुकृतानृतं, साधारणमिति, विक्रेतुरसद्गुणकीर्त्तनं, क्रेतुर्गुणापह्नवः, दोषकीर्त्तनं च पणितानृतं, एतच्च कितववहन्तिरूपं निषिद्धं। प्रत्ययानृतं त्रिविधं, उपादाने परस्मै दापने चाभिथ्यावचनं। तद्विप्रलम्भानृतं।

साक्षिणः कूटसाक्षिके लभ्रान्त्या मिथ्यावादित्वे साक्षित्वापलापे यदनृतं। यो द्वयोरर्थिप्रत्यर्थिनोर्जयपराजयनिर्णयकर्त्ता मैत्र्यात्-द्वेषाल्लोभाद्वा पक्षपातेन मिथ्या वदति तद्व्यवहारानृतं, एवं त्रिविधं, प्रत्ययानृतं, एतस्मिंश्चतुर्विधप्रत्ययानृते द्रव्यविशेषे पापविशेषः।

यमः,—

"पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते॥
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन्।
सर्वं भूम्यनृतं हन्ति मास्म भूम्यनृतं वदेत्॥
अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने।
पशुवत् क्षौद्रघृतयोर्यच्चापि तासु सम्भवं॥

गोवधस्तेषु सर्वेषु शयनेष्वासनेषु च ।
अश्ववत् सर्वपापेषु खरोष्ट्राश्वतरीषु च" ॥

अयमर्थः, [१]पश्वलोभेनानृतं वदन्, पञ्चसंख्यकान् स्वबन्धून् हन्ति नरके पातयति, गोऽर्थे ऽनृते दश, एवमन्येषु ।

पुनर्हारीतः,—

"[२]विस्रम्भं त्रियुगं हन्ति पञ्च मिथ्यावसायतः ।
चणात् सप्तगुणं हन्ति त्वनृतं व्यवहारतः" ॥

विस्रम्भसंज्ञके [३]च्छलानृते [४]त्रियुग्म जन्मत्रयं [५]नरके पातयति । मिथ्यावसायतः साचादनृते पञ्चगुणं पञ्चजन्मपर्य्यन्तं नरकपातः । व्यवहारो जयपराजयानृते सप्तजन्मनरकपात इत्यर्थः ।

पुनर्हारीतः,—

दानानृतमिज्यानृतं तपोऽनृतमिति त्रिविधं सुकृतानृतं । दत्वा द्रव्यमदत्तमिति मिथ्यावचनं दानानृतं । यो यक्ष्यति इत्युक्त्वा न यजते सद्यान्तं । क्रतु कर्त्तुमुद्यतः स्वल्पं करोति तदिज्यानृतं । तत्र त्रेधा भवति प्रायश्चित्तं । यस्तु उपक्रम्यायथार्थं तप्यति तत्तपोऽनृतं ।

तत्र चान्द्रायणं ।

"तत्र दानानृते देयद्रव्यविशेषेण दोषः ।

(१) पशुलाभे । (२) विस्रम्भात् त्रियुगं ।
(३) छलपदनाम्नृते । (४) त्रियुगं ।
(५) नरकपातः ।

अश्वानृते जन्म हन्ति द्वे तु वासोऽनृते तथा।
त्रीणिरत्नानृते हन्ति चतुरं काञ्चनानृते॥
पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते॥
एतत्तु द्विगुणं हन्ति हत्वा भूम्यनृतं नरः।
ततस्तु द्विगुणं भूयो(१) भुवं दत्वा हिनस्ति यः"॥

हारीतः,—

साधारणं नाम गोब्राह्मणहितं, आपत्कल्पः, स्वैराभिधानं इति त्रिविधं, तच्च त्रिविधमपि न दोषाय।

एवं ह्याह स एव,—

"न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्वैरवाक्यं च न मैथुनार्थे।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि"॥

देवलः,—

"(२)विवाहे ब्रह्म-हासार्थं प्राणिनां जीवनाय वा।
आत्मनः प्राणहेतोर्वा न स्याद्देवानृतं वदन्"॥

विहारे मैथुने ब्रह्महासार्थं, ब्रह्मार्थं ब्राह्मणनिमित्तं, हासार्थं गोष्ठ्यां।

गौतमः,—

"सप्त पुरुषान् दहति मनसापि गुरोरनृतं वदन्नकृतेऽप्येष्वर्थेषु," अनृतं द्विविधं, असत्यं विसम्वादश्च। दृष्टश्रुतकृतानामन्यथावचनमसत्यं। प्रागल्भ्यापगतानां अर्थप्रवर्त्तनं विसम्वादः, इति।

---

(१) अभयं। (२) विहारे।

तथा,—

"परप्राणोपघातार्थे परद्रव्यापहारतः।

विशिष्टोऽनृतवादस्तु न वृथाकथनादिषु"॥

अत्र विशेषमाह मनुः,—

"[१]बहूनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्"।

यत्र साक्षिणः [२]सत्यवदनेन द्विजानां वधः शंक्यते। तत्र साक्षी मिथ्या ब्रूयात्। इदं च न्यायमूलं, [३]सत्यवदनस्य मरणानुकूलव्यापाररूपत्वेन हिंसात्वात्, तस्यां च [४]दोषभूयस्त्वात्, साक्ष्यनृते दोषाल्पत्वादेव कर्त्तव्यं। [५]न साक्ष्यवदनस्य विधेयत्वेन निषेधाविषयत्वं, मिथ्या हि निषिध्यते सत्यं त्वर्थप्राप्त्यर्थं न विधेयम्।

सत्य[६]वदनस्य प्रियरूपस्य च स्नातकव्रतत्वेन विधेयत्वं नाप्रियस्य, तेन ब्राह्मणादिवधानुकूलसाक्षिसत्यवाक्यस्य निषिद्धत्वात्, न [७]सत्यानृतवदनस्य निषिद्धत्वेऽपि दोषान[८]ल्पत्वात् कर्त्तव्यत्वं, तथा च प्रायश्चित्तं सारस्वतीष्टिः स्मर्य्यते, एवं साक्षिव्यतिरेकेणापि वर्णवधानुकूलसत्यवचनं निषिद्धं। "पञ्चानृतान्याहुरपातकानीति" वचनं, तत्र प्रतिप्रसवादेव निषेधाभावात् पातकाभावः तथा च, तत्र प्रायश्चित्तं स्मर्य्यते, ऋणमिति, एतत्कर्पार्थवचोऽनृतं महापातकसमत्वेन गणनादित्यतिगर्हितं वर्जनीयं।

(१) वर्णिनां। (२) सत्यकथने।
(३) सत्यमुक्तस्य। (४) दोषभयत्वात्।
(५) नचसाक्ष्यसत्यवचनस्य। (६) सत्यवचनस्य।
(७) तत्र। (८) दोषान्यत्वात्।

मनुः,—

"भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत्"।

प्रथमभद्रपदं अभद्रवस्तुपरं, अभद्रं वस्तु भद्रमित्येवं ब्रूयात् नत्वभद्रमिति, पुण्यं प्रशस्तमिति ब्रूयात् इत्यापस्तम्बवचना-द्भद्रपदं पुण्यप्रशस्तादिपदस्योपलक्षणं, भद्रमित्येवेत्यनेन पदान्तरं पुण्यप्रशस्तादिपदं न वाच्यं भद्रमित्येव वाच्यमित्यर्थः, आपस्तम्बः,— "अधेनुं धेनुं भद्रमित्येव ब्रूयात्"। धेनुभव्याशब्दो धेनुभविष्यत्यर्थे, धेनुभवायासुपगमः। पारस्करः, "गर्भिणीं विजयेति ब्रूयात्, सकुल-मिति न कुलं, कपालमिति कपालं, मणिधेनुरितीन्द्रधेनुः"।

महाभारते,—

"पुण्यानां शोभनं पुण्यं वृत्ताणामुद्धता कृषिः।
बहुकारं च वासानां वाद्ये वाद्यां तथा गवां॥
सम्पन्नं भोजनं ब्रूयात् पानीये तर्पणं तथा।
सुशृतं पायसे ब्रूयाद्वाच्यं कृशरे तथा॥
श्मश्रुकर्मणि संप्राप्ते क्षुते स्नाते तु भोजने।
व्याधितानां च सर्वेषामायुष्यमभिनन्दितं"॥

पण्यद्रव्ये शोभनं पण्यमिति वाच्यं।

बहुवारं बहुशब्दं गवां मध्ये वाक्यं दातुमिति ब्रूयात्। भोजने-भोज्यौदनादौ पानीये पेयद्रव्ये दुग्धादौ। आयुष्यमभिनन्दितं ब्रूयादित्यर्थः।

यमः,—

"जीवेति क्षुवतो ब्रूयाज्जीवेत्युक्तः महेति च"।

मिति उत्तरेण मन्त्रः। सूचामा चरणं[1] काननं प्रवेष्टुं कान-
भिमन्त्रणं, नमो रुद्राय वनसदे स्वस्तिमांमं पारयेति, पर्वता-
रूहणे मन्त्रः। नमो रुद्राय गिरिसदे स्वस्तिमांमं पारयेति।
श्मशानाक्रमणे मन्त्रः। नमो रुद्राय [2]श्मशानसदे स्वस्तिमांमं
रय, गोष्ठप्रवेशे, नमो रुद्राय शकृत्पिण्डसदे स्वस्तिमांमं पारय,
लक्षान[3] वाताहृतोवस्त्रमभिमन्त्रयते, शिवा चासि वज्रोऽसि
मस्तेऽस्तु मा मा हिंसीः, गर्जितमेघमभिमन्त्रयते, शिवा नो वर्षाः
न्तु शिवा नः सन्तु विद्युतः, शिवा नस्तासन्तु यास्त्वं [4]हन्त्रसि
इवहन्, शब्दं कुर्वाणां शृगालीमभिमन्त्रयते, शिवा नो नामासि
स्वधितिस्तेतिजानः नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसीः। शब्दायमानं
पक्षिणमभिमन्त्रयते।

"हिरण्यवर्ण! शकुने देवानां प्रहितं शिव!।
यमदूत। नमस्तेऽस्तु किलाकाकरिकोऽब्रवीत्" ॥

लक्षणस्य [5]वृक्षस्याभिमन्त्रणं। मा लाशनिर्मापरशुर्मादण्डो-
राजप्रेषितः।

"अङ्कुरास्ते प्ररोहन्तु निवाते त्वाभिवर्षतु।
अग्निष्टिस्त्वा मा हिंसीत् स्वस्ति तेऽस्तु वनस्पते" ॥

स्वस्ति मेऽस्तु वनस्पते" स यदि किंचिद्दू[6]तवाद्दि लभते
तत् प्रतिग्रहे मन्त्रः। द्यौस्त्वाददातु पृथिवी ददातु प्रतिगृह्णा-

(१) सूचामार्गं। (२) पितृसदे। (३) वस्त्रप्रान्तवाताहृतो। (४) हन्त्रसि। (५) देवस्य। (६) द्रोभूतिलादिश् न लभ्यते।

मौति। ओदनप्रतिग्रहे एतन्मन्त्र(१)पाठानन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्राभ्यां प्राशनं, ब्रह्म प्राश्नात्विति प्रथमं, ब्रह्मत्वाप्राश्नात्विति द्वितीयं, अन्नप्रतिग्रहे प्रतिग्रहानन्तरं प्राशनं, ब्रह्म प्राश्नात्विति प्रथमं, ब्रह्म त्वाप्राश्नात्विति द्वितीयं, ब्रह्म त्वापि वत्विति तृतीयं। इतिवाच्यं.

अथावाच्यानि, मनुः—

"अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्"।

एतच्चाग्निषोमीयपर्यन्तं तदूर्द्ध्वं कात्यायनः, नामग्रहणभोजने स्यातः कुर्वीतेति।

"शुष्कं वैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित् सह"।

वशिष्ठः,— "(२)न मित्रभाषणमिच्छेत"।

मनुः,—

"ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैः मातुलातिथिसंश्रितैः।
वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसम्बन्धिबान्धवैः॥
मातापितृभ्यां नारीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया।
दुहित्रा वा सवर्गेण विवादं न समाचरेत्॥
तस्मादेतैरधिक्षिप्तः स हेता संज्वरः सदा"।

देवीपुराणे,—

"न कुर्याज्जनसंवादं न वैद्यैर्न च वत्मनैः।
नृपबन्धुगुरुप्रमानभिषक्ज्योतिःपुरोहितैः।
विरोधेन महद्दुःखं प्रीत्या सुखमवाप्नुयात्"॥

(१) प्राशना। (२) म्लेच्छभाषणं शिक्षेत

वस्त्रादयो नृपस्य, ज्योतिः [१]ज्योतिष्कः, विष्णुपुराणे,— नारभेत कलिं प्राज्ञः, मागदोषानुवृत्तौ, देवलः, परुषवचनं, अपवादः, पैशुन्यं, अनृतं, वृथालापः, निष्ठुरं, इति वाङ्मयाष्ट, कुलविद्याचारदोषकथनात्मकं तत्कालक्रोधसन्तापजनकं वचः परुषं, परुषवचनानामेव परोक्षे भाषणमपवादः, गुरुनृपतिबन्धुभृत्यादौ कार्य्यनाशार्थं गुप्तं[२] पैशुन्यं, अनृतं प्रसिद्धं। देशराज्यपराश्रितहासक्रीड़ादिविषयं निष्प्रयोजनभाषणं, वृथालापः, गुह्याचार[४]-मैथुनसम्बन्धकीर्त्तनं, अमेध्यनामग्रहणं, अमाङ्गल्यशब्दोच्चारणं निष्ठुरं।

विष्णुः,— "न कस्यचिन्मर्मणि स्पृशेत्"।

गोप्यशब्दकीर्त्तनं मर्मशब्दः।

हारीतः,—

"न वेदगुरुब्राह्मणगोपरिवादं कुर्य्यात्"।

आपस्तम्बः,—

"गोदक्षिणानां कुमार्य्याः परिवादांश्च वर्जयेत्"

गोरदक्षिणार्थेऽपि, दक्षिणानां वस्त्रहिरण्यादीनां आप इत्यधिकृत्य।

वायुपुराणे,— "नचैताः परिचक्षीत।

न परिवदेत् तथा नचायुः परिवदेत्"॥

---

(१) ज्योतिष्मिकः। (२) जनयादं तु।
(३) गुप्तदोषकथनं। (४) गुह्याङ्गमैथुन

तथा,—

तावत्कालं दीक्षितो [१]भुवस्तनं परिवर्द्देत् । तथा ।

योग परिवर्द्देयस्तु ध्यानिनं मोक्षकामिनं ।

"स गच्छेन्नरकं घोरं श्रोतारश्च न संशयः"।

महाभारते,—

"सदा नारायण देवं सर्वपापहरं [२]शुभ ।

निन्द्यमानो नरः शीघ्रं नरकं प्रतिपद्यते" ॥

वराहपुराणे,—

"विष्णुरुद्रान्तरं ब्रूया, लक्ष्मीगौर्य्यान्तरं तथा ।

मर्त्यानां नास्तिकानां च काव्यं शास्त्रं विगर्हितं" ॥

अन्तरं भेदं, काव्यं कविकल्पितं न प्रमाणं ।

यमपैठीनसी,—

"न निन्द्या ब्राह्मणा गावः काञ्चन सलिलं स्त्रियः ।

पृथिवी च षडेतानि यो निन्दति स निन्दितः" ॥

यमः,—

"यस्तु निन्द्यात् परं जीवन् प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वार्द्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितं" ॥

वराहपुराणे,— अधिकं, पूर्वभुक्तस्त्रीनिन्दनं च निषिद्धं ।

गौतमः,— न म्लेच्छाशुच्यधार्म्मिकैः सह संभाषेत, संभाष्य [३]पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत्, ब्राह्मणेन सह संभाषेत ।

(१) सह । (२) प्रभु ।
(३) पुण्यकृतो ।

पैठीनसिः— "मत्तोन्मत्तप्रमत्तैः सह न संभाषेत, परस्त्रियं रहसि न संभाषेत"।

सांख्यायनगृह्यं,— "सूतकुद्रकौभ्यां न संवदेत्"।

मनुः,—

"नापृष्टं कस्यचिद्ब्रूयान्नचान्यायेन पृच्छतः"।

देवलः,—

"न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेन च पर्वतं।
नान्यं प्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषु च"॥

मनुः,—

"पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान्।
हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्"॥

आपस्तम्बः,—

"न सौम्ये सपत्न इति ब्रूयात्," पुनरापस्तम्बः,— "वर्जयेद्गुरोः स्तुतिं समक्षे, सुस्नातमिति च, स्नानप्रशंसां विवर्जयेदित्यर्थः"।

मनुः,— "न विगृह्य कथां (१)कुर्य्यात्"। विगृह्य आक्षिप्य।

पुनरापस्तम्बः,— वाक्येन वाक्यप्रतिघातमाचार्य्यस्य वर्जयेत्। विद्यया विद्यानां प्रतिघातं वर्ज्जयेत्"।

सांख्यायनगृह्यं,— "न समेत्याक्रोशनोपिशुनोकुर्ष कुले चेतिहैतिहः स्यात्;" आक्रोशनो आक्रोशनवार्त्ता कुलं कुलः, गृहाद्गृहाद् गृहगमनशीलः। इति हैतिहः पुरावृत्तिकथनपरश्च न स्यात्।

---

(१) ब्रूयात्।

महाभारते,—

"महात्मनां हि गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित्।
तकारं नामधेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत्॥
अधराणां समानानां उभयेषां न दुष्यति"।

देवलः,—

"षद्मानिति कुश्राचं चाण्डालं ब्राह्मणेति च।
जुगुप्सा निन्दनं द्वेषात् परुषितं विशिष्यते॥
वृषलं वृषलेत्युक्त्वा पतित पतितेति च।
सत्येनापि सदोषः स्यान्मिथ्या द्विगुण(१)वान् भवेत्"॥

यमः,—

"प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा पतितं यदि पश्यति।
प्रत्यादेशो न कर्त्तव्यो रक्षेदात्मानमात्मना॥
यानि मिथ्याभिशस्तानां गच्छन्त्यश्रूणि रोदनात्।
पतिपुत्रान् पशून् हन्ति तेषां मिथ्याभिशंसिनां"॥

ब्रह्माण्डे,—

"मामी देवीति चेत् यः प्रब्रवीति दुरात्मवान्।
अपि जातिशतं गत्वा न विमुच्येत किल्बिषात्"॥

शङ्खलिखितौ, - "देवेन्द्रधनुश्चन्द्रसूर्यपरिवेशोल्काः परस्मै न कथयेत्, नात्मनः प्रतिकूलं महाजनविरोध कुर्यात्। गोष्ठीभिः संवसेत, महाजना वेदार्यज्ञामैर्विरोधः, गोष्ठी वृथाकथाः"।

(१) भाग

पैठीनसिः,—

"सुहृन्मरणमार्त्तिं वा न स्वयं श्रावयेत्परान्"।

यमः,—

"तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात् नक्षत्राणि न निर्दिशेत्"।

अद्य द्वितीया, अद्य श्रवणेत्येवं न काम[1]येत्। शङ्खलिखितौ,— नगरेऽगारे चरन्तीं गां धयन्तीं[2] न वदीतान्यस्मै, न वाद्यान-वाद्य[3]तामिति ब्रूयात्, अवाद्यं[4] यदि।

हारीते विशेषः,—

"परस्त्रीमवतीर्णां नाचक्षीत, पिबन्तं च परवत्सं"।

तथा, आपस्तम्बः,—

"वर्जयेद्देवताभिधानं चाप्रयतः वर्जयेच्च सुवर्णेषु सूचनं।

परिभोगं यथोक्तेषु मत्सरः पुत्रशिष्ययोः"

सूचनं पैशून्य, परिभोगं पराभवं कृत्वा धनग्रहणं।

वशिष्ठः,—

न म्लेच्छभाषां शिक्षेत, अष्टादशनरकहेतुकर्माधिकारे।

हारीतः,—

"पारुष्यमनृतं वादश्रुतिविक्रयश्चेति वाग्जानि"।

एवं विस्पष्टम[5]धीयात्, न शूद्रजनसन्निधावध्ययनं अनध्यायाध्ययने च मनूक्तं वर्ज्ये, इत्यवाच्यानि, समाप्तं वाचिकं स्नातकव्रतं॥

---

(१) श्रापयेत्। (२) पायन्तीं।

(३) न वाद्ययाने वाद्यतामिति ब्रूयात्। (४) अवाद्यं नरादि

(५) समधियात्।

अथ पाणिजं, नरसिंहपुराणे,—

"नरसिंहगृहे नित्यं यः सम्मार्ज्जनमाचरेत्।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते"॥

वराहपुराणे,—

"यावत्कानि प्रहाराणि भूमिसंमार्ज्जने ददुः।
तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते"॥ इत्यादि।

तथोपलेपने,—

तत्रैव,—

"गोमयं गृह्य वै भूमिं मम वेश्मोपलेपयेत्।
यावन्ति तु पदान्यत्र समन्तादुपलेपनात्॥
तावद्वर्षसहस्राणि मद्भक्तो जायते तथा।
यदि द्वादशवर्षाणि लिप्यते मम वेश्मनि॥
जायते विप्र(१)जे वंशे धनधान्यसमाकुले"। इत्यादि।

तथा,-

"स्नानोपलेपने कार्य्ये सलिलं यो ददाति मे।
यावन्ति जलविन्दूनि लिप्यमानस्य सुन्दरि!।
तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते"॥

विष्णु(२)पुराणे,—

"अभ्युक्षणं च यः कुर्य्यात् पानीयेन सुरालये।
स शान्तपापो भवति-- नात्र कार्य्या विचारणा"॥

---

(१) विपुले वंशे। (२) विष्णुधर्म्मोत्तरे।

स्कन्दपुराणे,—

"अगम्यागमने पापमभक्ष्यस्य च भक्षणे।
मर्वं तत्नाशमाप्नोति मण्डयित्वा हरेर्गृहं" ॥

तथा,—

"सा(१)ङ्कणं वर्त्तिकोपेतं स्वस्तिकैश्च विभूषितं।
देवदेवस्य कुरुते(२) जयते भुवनत्रयं" ॥

नरसिंहपुराणे,—

"निर्माल्यमप(३)नय्याथ तोयेन स्नाप्य केशवं।
नरसिंहाकृतिं राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥

तथा,—

"यवगोधूमजैश्चूर्णैरुद्वर्त्त्योष्णेन वारिणा।
प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमश्नुते" ॥

भविष्यपुराणे,—

"यावन्त्यः पांशुकणिका मार्जन्ते भास्करालये।
दिनानि दिवि तावन्ति तिष्ठत्यसमलो नरः" ॥

तथा,—

"शिवमाल्यापनयनं पूजान्ते तत्र मार्जयेत्।
एकैकं तत्र तुल्यं स्याच्चान्द्रायणफलेन तु" ॥

एवमन्येषामपि देवानां स्नानमार्जनादीनि तत्तत्शास्त्रोक्तानि।

---

(१) प्राङ्गणं वर्णकोपेतं। (२) क्रीडते भुवनत्रये।
(३) मपनीय।

मनुः,—

"धारयेद्वैणवीं यष्टिं सोदकं च कमण्डलुं" ।

तथा,—

सुवर्णरजतमुद्रिकाधारणं पूर्वमुक्तं, दर्भवटुकधारणं च ।

मनुः,—

"न कुर्वीत वृथाचेष्टां नवार्य्यञ्जलिना पिबेत्" ।

तथा,—

"न मृल्लोष्टं च मृद्गीयान्न च्छिन्द्यात् करजैस्तृणं" ।

तथा स्वयं नोपानहौ हरेत् हस्तेनेति शेषः ॥

तथा,— न पाणिस्थं भुञ्जीत ।

तथा,—

"न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ।
न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो न च स्नायादिनाततः ॥
केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्जयेत् ।
न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ॥
न स्पृशेत् पाणिनोच्छिष्टो-विप्रगोब्राह्मणानलान् ।
स्पृशेत तान् शुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ॥
गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु" ।

कण्डूयेदात्मनः शिरः ।

"अनातुरः स्वानिखानि न स्पृशेदनिमित्ततः ।
रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत्" ॥

न पाणिपादचपलः

देवीपुराणे,—

"नैवाञ्जनं निषेवेत्तु दन्तधावनपूर्वकं" ।

विष्णुपुराणे,—

"न कुर्यात् वस्त्रसंघर्षे न गृह्णीयाच्च नासिकां" ।

महाभारते नन्दाधिकारे,—

"ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलाद्दन्तधावनं" ।

नाङ्गनखवादनं कुर्यात्, न पाणिना जलमभिहन्यात्, नेष्टकाभिः फलानि पातयेत्, न फलैः फलानि, तथा छेदन भेदन लेखन विमर्दन विदलनास्फोटनादिनाकस्मात् कुर्यात् । अवस्फोटनं हस्ताद्यङ्गस्य विस्फोटनं ॥

आपस्तम्बः,— "हस्तस्त्वादानः पाणि न संश्लेषयेत् । गोब्राह्मणस्पर्शनवर्जानुवृत्तौ स एवाह— "हस्तेन[१] शरणात्" ।

वृद्धशातातपः,—

"उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः" ॥

वशिष्ठः,— "अग्निमापश्च न च युगपद्धारयेत्, । नानाम्न[२] मस्त्रिवापं वर्जयेत्," मस्त्रिवापः संसर्गः, अयं[३] लौकिकाग्नि विषयः, वैदिकाग्नौ तु संसर्गविशेषात् प्रायश्चित्त विशेषः ।

पैठीनसिः,—

"प्राणिनो हिंसितयाश्च क्लिष्टपातं तु वर्जयेत् क्लिष्टपातं बहुक्लेशपूर्वकं ।

(१) हस्तेन शाकारणात् । (२) नानाग्निनां । (३) च ।

"नावपुरे कथा[1]शास्त्रं गोकुलस्त्रीकुमारके।
पुष्पस्नानोदकस्थाने मा[2]त्स्यावाहशेन तु॥
निजनिधि[3]प्राप्तौ तथैव पुनरर्पयेत्। परस्परे पशून् वोत्थान-

दर्भवणोवाच योजयेत्॥
"मरवाधां न कुर्वीत जलवातायनादिभिः।
सायं प्रातर्गृहद्वारं भिक्षार्थं नावघट्टयेत्"॥
जलायनं प्रणालीं, वातायनं गवाक्षं, भिक्षार्थं भिक्षाहृत्यर्थं, तथामसिद्धमग्निं हस्ताभ्यां न स्पृशेत्।

उशनाः,—
"न वस्त्रेण वीजयेत्, यं कंचिदपि"।

महाभारते,—
"देवमाल्यापनयनं द्विजोच्छिष्टापमार्जनं
श्राकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाहनानि च।
अचैकैकं नृपश्रेष्ठ! यो गतो व्यतिरिच्यते"॥

तथा,—
"कपिलायां च दत्तायां यत्फलं ज्येष्ठपुष्करे।
तत्फलं भरतश्रेष्ठ! विप्राणां पादधावने॥
द्विजपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी।
तावत् पुष्करपर्णेन पिबन्ति पितरो जलम्"॥

इति "पाणिजानि स्नातकव्रतानि"॥

---

(१) कथाशास्त्रं गोसुत। (२) मौमानं वाहयेत्तु।
(३) निक्षेपे।

अथ पादजानि।

नरसिंहपुराणे,—

"प्रदक्षिणेन चैकेन देवदेवस्य मन्दिरे।
पृथ्वीप्रदक्षिणफलं प्राप्य पश्चाद्धरिं व्रजेत्"॥

वराहपुराणे,—

"यस्तु प्रदक्षिणं कुर्यात् साष्टाङ्गं च प्रणामकं।
दशाश्वमेधस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र संशयः"॥

भविष्यपुराणे,—

"कृत्वा प्रदक्षिणं भक्त्या शिवस्यायतने नरः।
अश्वमेधसहस्रस्य सुदीप्तस्य फलं लभेत्"॥

सूर्यमधिकृत्य तत्रैव,—

"कृत्वा प्रदक्षिणं यस्तु नमस्कारं प्रयोजयेत्।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां स परं लभते फलं॥
त्रिःप्रदक्षिणं कृत्वा यो नमस्कुरुते रविं।
भूमौ गतेन शिरसा स याति परमां गतिं"॥
एतमन्यदेवानां प्रदक्षिणं।

स्कन्दपुराणे,—

"प्रदक्षिणं यः कुरुते पदेनाम सहस्रकं।
तुमपीपार्श्वतो नित्यं यज्ञायुतफलं लभेत्"॥

तथाऽश्वत्थप्रदक्षिणं सर्वपापक्षयार्थं। तत्र मन्त्रः,—

"अग्निगर्भ! शमीगर्भ! यज्ञगर्भ! सनातन!।
हिरण्यगर्भ! श्रीगर्भ! वेदगर्भ! नमोऽस्तु ते॥

चक्षुःस्पन्दं भुजस्पन्दं दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तनं ।
शत्रूणां च समुत्थानं अश्वत्थ! शमयस्व मे ॥
एकादशोऽसि रुद्राणां वसूनामपि चाष्टमः ।
नारायणोऽसि देवानां वृक्षराजोऽसि पिप्पलः ॥
त्वां दृष्ट्वा नश्यते पापं स्पृष्ट्वा लक्ष्मीर्विवर्द्धते ।
प्रदक्षिणाद्भवेदायुः सदाश्वत्थ! नमोऽस्तु ते" ॥

नारदः,—

"लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः" ॥

इत्युपक्रम्य,—

"प्रदक्षिणं तु कुर्वीत तथास्यायुर्न हीयते" ।

मनुः,—

"मृदङ्गं दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथं ।
प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्" ॥

आपस्तम्बः,— "प्रदक्षिणमग्निमाह्रियमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ । प्रदक्षिणीकृत्योपेयात् । भूमौ स्थापयित्वा प्रदक्षिणीकृत्य गच्छे-दित्यर्थः" ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

"विद्याधिकगुरुं चैव द्विजः कुर्यात् प्रदक्षिणं" ।

शङ्खलिखितौ, प्रदक्षिणं कुर्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः,— "अग्नि-ब्राह्मणगणिका-पूर्णकुम्भादर्शच्छत्रध्वजपताकाः श्रीवृक्षवर्द्धमाननन्द्या-वर्त्तांश्च तालवृन्तचामराश्वगजान् दधिक्षीरमधुसिद्धार्थकांश्च"

वीणाचन्दनायुधादिगोमयफलपुष्पाभग्नाकगोरोचनादूर्वाप्ररोहाश्च उष्णीषालंकारमपि कनकरजतवस्त्रासनयानानि । भृंगारपशु-कुमारीमालाश्च श्रीवृक्षवर्द्धमाननन्दावर्त्ताः सन्निवेशनिषेधाः । स्वर्णादिरचिता ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धाः, उष्णीषालंकारो मुकुटं"। गौतमः,-योगक्षेमार्थमीश्वरमधिकृत्य गच्छेत्तार्थं, अन्यत्र देवगुरु-धार्मिकेभ्यः, अलब्धलाभो योगः। लब्धपरिपालनं क्षेमः, नान्य-मित्यनेनापीश्वरातिरिक्तस्य योगक्षेमसमर्थत्वादेव तत्र गमन-प्रसङ्गाभावेऽप्यनी(१)श्वरस्येश्वरपरा योगक्षेमसम्पादकत्वेऽपि न गन्त-व्येति दर्शयति, एवं देवगुरुधार्मिकाणामगन्तव्यत्वप्राप्तौ योगक्षेमा-समर्थत्वेऽपि तेषां धर्मार्थे गन्तव्यत्वमाह अन्यत्रेति ।

"रक्षितारं च राजानं ब्राह्मणं च बहुश्रुतं ।
अभिगम्याच(२)संपूज्य सद्यः पापात् प्रमुच्यते" ॥

अथ गमनविधिः, याज्ञवल्क्यः,— "अयं मे वज्र इत्येवं (३)मन्त्रं मंत्रमुदीरयन्"। "वर्षात्यप्राहतो गच्छेत्"।

विष्णुपुराणे,—

"वर्षातपादिके छत्री दण्डी राज्यटवीषु च ।
शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा भवेत्" ॥

एवं च अयं मे वज्रः, पाप्मानमपहनदिति मंत्रमभिपर्य्यन्तम-प्रावृतस्य गमनं । तदनन्तरं छत्रधारणं ।

(१) अन्यस्य दाता। (२) पूज्याय।
(३) छत्रं।

"नोर्द्धं तिर्यग्विदूरं वा निरीक्ष्य पर्यटेद्बुधः ।
युगमात्रं [१]महीपृष्ठं नरो गच्छेद्वि[२]लोकयन्" ॥

रथारोहणप्रसङ्गे, सारथिना युक्तो रथ इत्युक्ते[३]सर्वमित्यनेन रथसमीपागमनं। [४]रथान्तरं साम[५]मीति [६]दक्षिणचक्रालम्भः, वृहद्सीत्युत्तरस्य वामदेव्यमसीति ईषादण्डायं, रथोपवेशनस्थानाभिमन्त्रणं, अङ्काऽन्यङ्का[७]वरतो रथं स्नातुं स्नातमग्निमद्भिः सम्वत्सरं तं दूरेहेतिरिन्द्रियावाध्वतमित्तिस्रो[८]ऽश्वयः पयः पारयन्तु नमो माणिचलाय, उपविश्य दक्षिणं धूर्यं प्रतोदेन प्रेरयति, देवालयं दृष्ट्वा दूरादवरोहणं, विप्रनिकटेऽवरोहणं, गवां मध्येऽवरोहणं, [९]मुहूर्त्तमारुह्य जपः, इह रतिरिह मध्यमा मास्विह रतिः रथभङ्गशङ्कायां जपः, अयं वामश्विना रथो मा दुर्गमाद्गुचोभिषत्, तदाभयं न भवति, वस्तादन्यत्र गमने रथं ध्वजं स्पृष्ट्वा[९] जपः। रथादवरुह्य यवमोदके दीयतामिति भृत्यान् प्रतिप्रैषः। हस्त्यारोहणप्रसङ्गे [१०]हस्ती यशसमसि हस्ती वर्चमसि इन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्ति मामं पारय। अश्वारोहणे मन्त्रः, अश्वयशसमसि अश्ववर्चमसि। इन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्तिमामं पारय, निषेधातिक्रमेणाशक्त्या गर्दभारोहणे त्वाष्ट्रोऽसि विष्णुदैवत्यः स्वस्ति-

---

(१) मृदीन्द्रष्ट। (२) विलोकयन्।
(३) सर्विह। (४) रथन्तरं।
(५) सामसीति। (६) रथ।
(७) वभितो। (८) पित्रादाभिमुखे च दूरात्।
(९) स्पृष्टा सम्मन्त्र्य। (१०) हस्तियशसमसि।

मामं पारय, एवम्[1]शक्त्या श्रोतारोहणे मन्त्रः। शूद्रोऽसि शूद्रजन्मा आग्नेयो वै हिरण्यरेताः, उत्तरेण स्वस्ति मामं पारय, मार्गाभिमन्त्रणं, नमो रुद्राय पथि[2]षदे स्वस्ति मामं पारय, चतुष्पथदर्शनेऽभिमन्त्रणं, नमो रुद्राय चतुष्पथसदे स्वस्ति मामं पारय।

"न दुष्टं यानमारोहेत् कुलछायां न संश्रये।
अनेकशून्यामटवीं गच्छेन्नैव शून्यगृहे वसेत्"॥

मनुः,—

"नाविनीतैर्व्रजेद्धूर्त्तैर्न च क्षुद्व्याधिपीडितैः।
न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्नवालधिविरूपितैः॥
विनीतैस्तु व्रजेद्धूर्यैराशुगैर्लक्षणान्वितैः।
[3]न रूपवर्णोपसंपन्नैः प्रतोदे[4]नातुदन्भृशं"॥

"अविनीतैर्दुष्टैः वालधिविरूपितैः छिन्ना[5]ङ्गैः"।

तथा, "गवां याने च पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितं" एतेन रथशकटादिषु गोयानं[6] न निषिद्धं, स्कन्धस्य निषेधात्। अतएव विष्णुः, "गोभिर्नादान्तैः" अदान्तैरशिक्षितैरिति।

स्कन्दपुराणे,—

"प्रदक्षिणं यः कुरुते पठेन्नथ सहस्रकं"।

अशक्तानां निषेधादशिक्षितानां निषेधः।

(१) एवमशक्तौ। (२) पथ्यसदे।
(३) वर्णरूपो। (४) नातुदन्।
(५) पक्षे। (६) निषिद्धं।

देवीपुराणे,—

"नामद्वायो नगेन्द्राचौ नोत्पथे न चतुष्पथे"।

याज्ञवल्क्यः, "बाहुभ्यां न नदीं तरेत्, न महावृक्षमारोहेत्"।

आपस्तम्बः,—

"गर्भभयानारोहणरोहणावरोहणानि वर्जयेत्।
न विनालं ग्रासयिकीं जले मज्जनक्रियां"।

विष्णुः,—

न "प्रवर्षति धावेत्, न नदीं तरेत् देवताभ्यः पितृभ्यश्चोदकमप्रदाय नदीतरणप्रसङ्गे तर्पणं कृत्वैव नदीं तरेदित्यर्थः। न चैतन्नदीतर्पणनिमित्तं तर्पणं, तथा सत्येकस्मिन् दिने बहुनदीतरणे बहुतर्पणं स्यात्। किं तु नित्यतर्पणस्यैव निमित्तस्य न कालनियमः। तेन प्रथमनदीतरणकाले कृततर्पणो न नद्यन्तरे कुर्यादित्यर्थः। यद्वा, यदि नदीतरणे तर्पयेदिति तर्पणस्य निमित्तत्वं श्रूयेत, तदा प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वमिति निमित्तमुद्दिश्य विधानात् कर्मभेदः स्यात्, इह च गमनप्रकरणे न नियमोविज्ञेय इति तत्तर्पणात् पूर्वं नदीतरणं निषिध्यते, तेन नियमकालेन तर्पणवेलायामित्यनेन नदीतरणप्रसङ्गो नाप्नोति तर्पणकालात् पूर्वमिवावगन्तव्यं वचनसामर्थ्यवत्, तथा न भिन्नयानेन तरेत्। नौकया भिन्नया।

मनुः,—

"अचक्षुर्विषयं दूर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित्।
अदृष्टपूर्वमरण्यं न गच्छेदुष्टमत्स्यादिशङ्कया"॥

शङ्खलिखितौ,— "न वधवन्धनसमयं गच्छेत्, न दावं, न चर्षणीं प्रभवः, न महात्मनां, वधवन्धनसमयं, वधवन्धनार्थं मिलितजनसमुदायं, दावो वनाग्निः । चर्षणीणामुपरिस्थानं कलहाय ग्रामादिकमिति माधवस्वामी । शङ्खलिखितौ,— "न वाह्रे-रपानपानीयैः पयः पिवेत्" ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

"एकार्थायै प्रयोक्ता ये निःस्वमन्नादिकं नरं ।
अदत्वा स्वादमश्नन्ति ते इमे श्लेष्मभोजनाः" ॥

विष्णुपुराणे,—

"ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणं गतः ।
प्रयातो नश्यति तथा तं न कार्य्यं विजानता" ॥

देवलः,—

"आर्त्तायैर्भोजने चापि न त्यजेत् सहयायिनः ।
दैवानुपौर्वीयैव अन्यमन्यपदं व्रजेत्" ॥

गौतमः,—

"न प्रावृत्य शिरोऽहनि पर्य्यटेत्, अप्रावृत्य रात्रौ";

देवलः,— "अगुप्तयानवाहनं वहिर्निष्क्रमणं च न कुर्वीत, तथा प्रदीपं— ग्रहमासमभियायात् त्वरान्वितः" .

वसिष्ठः,—

स्थविरकालान्तरस्त्रीचक्रगणः पन्थाः समाचा म पर्व्वे देय., सर्वैरेव वध्या ऊढमासायाः, शकान् शकटादि, ऊढ-मासाया विवाहकाले" ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

"मूकान्धवधिराणां च मरकोन्मत्तकस्य च ।
पुंश्चल्याः कृतवैरस्य वालस्य पतितस्य च" ॥

शङ्खलिखितौ,— "पापरोगीगर्भिणीस्नातकप्रव्रजित-विद्यावित् गुणवृद्धेभ्यः पन्था देयः"। देवलः,— "पन्था देयो गवे राज्ञे दुर्वलाय"। आपस्तम्बः,— वर्णानां चेतरैः पन्था देयः, याज्ञवल्क्यः,— पन्था देय इत्यनुवृत्तौ नृपस्तेषामाद्यः स्नातकस्तु महीपते"! अथ गमनसमये शुभाशुभशकुनानि,—

मत्स्यपुराणे,—

"श्वेताः सुमनसः श्रेष्ठाः पूर्णकुम्भस्तथैव च ।
जलजानि च पुष्पाणि मांसमत्स्यास्तथैव[१]च ॥
गावस्तुरङ्गमा नागा वात्सद्य[२]एकपशुस्तजः ।
त्रिदशाः सुहृदोविप्रा ज्वलितोज्वलनस्तथा ॥
गणिका च महाराज! दूर्वा चार्द्रं च गोमयं ।
रुक्मं रूप्यं तथा वस्त्रं सर्वरत्नानि चाप्यथ ॥
औषधानि च सर्वज्ञ! यवाः सिद्धार्थकास्तथा ।
नृवाह्य[३]मानं च भद्रपीठं तथैव च ॥
शङ्खं खड्गं पताकाश्च मुदमायुधमेव च ।
राजलिङ्गानि सर्वाणि शवं रुदितवर्जितं ॥

---

(१) [illegible]। (२) दन्य-एकपशुस्तथा।
(३) [illegible]मानं यानं च।

घृतं मधु यवश्चैव फलानि विविधानि च ।
स्वस्तिकं वर्द्धमानं च नन्दावर्त्तं स कौस्तुभं ॥
नद्यश्च तत्र विन्यस्ता मङ्गलान्यपराणि च ।
अक्षताः श्वेतसुमनाश्च तथा दर्पण एव च ॥
अञ्जनं रोचना चैव भृङ्गारो मागधिकं तथा ।
वादित्राणां सुखशब्दो गम्भीरश्च मनोहरः ॥
गान्धारः षड्जऋषभौ ये च शस्तास्तथा स्वराः ।
मेघः[1] शस्ता घनाः स्निग्धा गजबृंहितनिस्वनः ॥
.नानुलोमतडित्शस्ता शक्रचापस्तथैव च ।
अनुलोमा ग्रहाः शस्ता दिक्पतिस्तु विशेषतः ॥
आस्तिक्यं श्रद्धधानत्वं तथा पूज्याभिपूजनं" ।

तथा,—

"यानोत्सुकत्वं मनसः प्रहर्षः शुभस्य लाभो विजयस्य वादः ।
माङ्गल्यलम्भश्रवणं च राजन् ज्ञेयानि नित्यं विजयप्रदानि" ॥

नृवाह्यमानं यानं पुरुषयुक्तदोलादि, भद्रपीठस्वस्तिक-कौस्तुभाः सुवर्णादिघटितसन्निवेशाः । लोमाः,[2] दिक्पतिर्यथा पूर्वस्यां रविः ।

स्मृतिः,—

"यः कृत्वा तुलसीं गच्छेत् कार्यसिद्धिस्तु तस्य वै,

(१) मेघाः ।
(२) अनुलोमाः एकस्याः ।

तथा,—

"प्रयाणे चारुगरुडारूढं पारिजातहरं हरिं ।
सत्यया सहितं वन्दे सर्वकामार्थसिद्धये" ॥

अपशकुनानि, विष्णुः,— "मत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत, वान्तविरक्तमुण्डजटिलवामनांश्च काषायप्रव्रजित(१)मलिनांश्च। तैलगुडशुष्कगोमयेन्धनतृणपलालभस्माङ्गारकवन्ध्यांश्च, लवणक्लीवासवनपुंसककार्पासरज्जुकेशांश्च। क्लीवो निरेतस्कः, आसवः सन्धानकं। नपुंसकस्त्रीपुंसलक्षणरहितः।

मत्स्यपुराणे,—

"औषधानि च युक्तानि धान्यं कृष्णं च या(१)द्व!।
दन्धनं च तथाङ्गारं लगुडञ्च तथा गुडः ॥
अभ्यक्तं मलिनं मुण्डं(२) तथा नग्नं च मानवं ।
मुक्तकेशं ज्वरार्त्तं च काषायाम्बरधारिणं ॥
वसा: पङ्कस्तथा चर्म केशं वपनमेव च ।
तथैवोद्धृतसाराणि पिण्याकादीनि यानि च ॥
चाण्डालश्वपचादीनां वधबन्धनपालकाः ।
कुब्जकः पापकर्माणो गर्भिणी स्त्री तथैव च ॥
कुड्यभस्मकपालास्थिभिन्नभाण्डानि यानि च ।
रिक्तानि चैव भाण्डानि मृत साक्रन्दमेव च ॥

(१) काषायप्रवर्त्तितमलिनांश्च।
(२) पारक।   (३) कुण्डं।

शकुनदर्शनत्वगमने दोषः. उभयदर्शनेऽपि गमनमेवा[१]विघ्नकुन-भूयस्त्वे गमने न दोष इति तात्पर्य्यं ।

अथ तीर्थगमनं, महाभारते,—

" अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
न तत् फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् " ॥

तथा,—

" तान्युपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा कांचनं गां च दरिद्रो नाम जायते ॥
यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मेध्यतमाः स्मृताः ।
तथा पृथिव्या उद्देशाः केचित् पुण्यतमाः स्मृताः ॥
प्रभावादद्भुता भूमेः सलिलस्य च तेजसा ।
परिग्रहान्मुनीनां च तीर्थानां पुण्यता कृता " ॥

अत्र तीर्थानां पुण्यप्रदत्वेन श्रवणा[२]सिद्धस्य च क्षेत्रस्य क्रिया-विशेषप्रवेशमन्तरेण फलजनकत्व-उपदेशवैयर्थ्यात् क्रियाविशेषा-पेक्षाया तद्गमन-तन्निवासतत्स्नानतद्दानश्राद्धतपस्यादीनां क्रियाणां फलसाधकत्व[३]। तथाचाविशेषाद्गमनमपि फलार्थं, न चान्यानर्थक्या-दिति न्यायेनाश्वमेधाङ्गानस्येव गमनस्य निवासस्नानादिकमङ्गित्वेन तत्र फलश्रुतिरर्थवादः. तो[४]र्थोत्पन्नस्य विनापि तीर्थस्नानादि-सम्भवे गमनस्य कन्वङ्गानवत्कर्माङ्ग[५]त्वासिद्धेः ।

---

(१) विघ्नकुन भूयस्त्वे । (२) अवस्थाभाव ।
(३) फलसाधनत्वं । (४) अर्थोत्पन्नस्य गमनं विनापि ।
(५) कर्म्माङ्गत्वात् सिद्धेः ।

तथा च मङ्गः,—

"तीर्थं प्राप्यानुसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरे[१]त् ।
स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राश्रितं न तु" ॥

इति तीर्थयात्राफलं पृथक् दर्शयति । न च तीर्थयात्राश्रितं तीर्थयात्रापूर्वकं स्नानादिफलमित्येवं परमिति वाच्यं । तीर्थगमनस्य स्नानाद्यङ्गत्वे मानाभावात्,[२] अनैकान्तिकत्वे लिङ्गाभावस्य स्फुटत्वात्, तथा च तावत् फलश्रवणस्य वैयर्थ्यापत्तेः, अत एव लक्ष्मीधरेण स्नानफलं गमनफलं च पृथक् दर्शितं ।

महाभारते तीर्थयात्राप्रसङ्गे,—

"यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतं ।
विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते" ॥

हस्तसंयमो अदत्तदानादिनिवृत्तिः, पादसंयमो म्लेच्छदेशगमनादिनिवृत्तिः, मनोविशुद्धिः कुसंकल्पनिवृत्तिः, विद्या तीर्थविधिज्ञानं, तपः उपवासादि, कीर्त्तिः, सच्चरितत्वेन प्रसिद्धिः । तेनाभिशस्तस्य तीर्थफलानधिकारः, अभिशस्त अदोषनिवृत्तिः स्यादेव ।

"प्रतिग्रहादुपावृत्तिः, सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अहंकारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
अकल्कको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तः सर्वसङ्गैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥

(१) स्नान समाचरन् । (२) सुस्नाद्यभावात् ।

अक्रोपनश्च राजेन्द्र! सत्यवादी दृढ़व्रतः।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते" ॥

एतच्च तीर्थयात्रामुपक्रम्य महाभारते ऽभिधानात् तीर्थयात्राङ्गं।

शङ्खः,—

"यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतं।
विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥"

इदं तीर्थस्नानाद्यङ्गं यात्राश्रवणाभावेऽपि तीर्थफलप्रतिबन्धवचनात्।

वायुपुराणे,—

"तीर्थान्यनुसरद्धीरः श्रद्दधानो जितेन्द्रियः।
कृतपापो विशुध्येत किं पुनः शुद्धकर्मकृत् ॥
तीर्थयोनिं[१] न गच्छेच्च कुदेशे नैव जायते।
स्वर्गे भवति वै विप्रो मोक्षोपायं च विन्दति ॥
अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिको च्छिन्नसंशयः।
हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः ॥
कामं क्रोधं च लोभ च यो जित्वा तीर्थमाविशेत्
तेन किञ्चिन्न वा प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेदिति" ॥

ब्रह्मपुराणे,—

"या या काचित्तीर्थयात्रा मुनीन्द्रैः
कृता प्रयुक्ताप्यनुमोदिता वा।
तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति
सुसंयतो गुरुणा चानुयुक्तः ॥

(१) तीर्थयोनिं।

सर्वस्वनाशे त्वथवा नृपस्तु स ब्राह्मणाश्रयत एव कृत्वा ।
यज्ञाधिकारेऽप्यथवा निवृत्ते विप्रस्तु तीर्थानि परिभ्रमेत ॥
तीर्थे फलं यज्ञफलं तु यस्मात् प्रोक्तं मुनीन्द्रैरमरप्रभावैः ।
यद्यस्ति यज्ञेऽप्यधिकारितातः तस्य वरं गृहं गृहधर्माश्च सर्वे ॥
एवं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य तीर्थे गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ।
सर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्रतुल्यानि नै(१)वेति वयं वदामः ॥"

अत्र च नैव सर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्रतुल्यानीतिवचनात्तीर्थफलं तीर्थयात्राफलं च श्रौताग्निमतो निषिद्धमिति प्रतिभाति, तत्तु नैव ।

"सहाग्निमान् सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि यत्नतः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो यथेष्टं गतिमाप्नुयात्" ॥

इति वचनेन साग्नेरपि तीर्थयात्राफलकल्पनात् ।

किंतु,— "प्रधानं वैदिकं कर्म गुणभूतमथेतरत् ।
गुणनि(२)ष्ठोऽनिशमाणं बाधयन् यात्यधोगतिं" ॥

इति साचादेरोक्तकर्मविरोधकृत्युक्तकर्मवर्जनस्य स्नातकव्रतत्वेन गणनात् । दर्शाग्निहोत्रादिकर्मलोपनिमित्तभूतं त्रेताग्निमतस्तस्य तीर्थगमनं निषिध्यते ।

तथा च शिष्टाः,—

"अर्थार्थी प्रवसेद्विद्वान् धर्मार्थी न कदाचन" ।

इति धर्मार्थप्रवासस्य निषेधं स्मरन्ति. तीर्थयात्रादिफलमपि यज्ञादिविरोधि निषिध्यते । अथाग्निहोत्रसमयेऽग्निहोत्र-

(१) दैवेति । (२) गुर्णदिष्ठो ।

होममकृत्वा तीर्थस्नानादि(१)कार्य्यमित्याशयः, एवं तत् श्रौतविरोधिरूपेण तीर्थगमनस्नानादेर्निषिद्धत्वात् यात्रानिषेधातिक्रमेण तीर्थस्नानादिकरणे यात्रानिषेधातिक्रमदोषः स्वल्पः। तीर्थस्नानादिफलं च भूयः संपद्यत इति (२)तेषां विकल्पनमसत्कल्पनमेव, (३)यथा यात्रावत् स्नानादेरपि श्रौतयज्ञ(४)विरोधिरूपेण निषेधः। न च विहितस्य निषेधासम्भवः, विहितेऽपि कर्मणि कर्त्तृविशेषस्य निषेधात्। यथा विहिते साम्नाय्येनासोमयाजी सन्नयेदित्यत्र (५)सोमयाजीकर्त्तृकनिषेध। एवमिह तीर्थस्नानादौ यज्ञाधिकारिकर्त्तुर्निषेधः।

तदुक्तं भट्टैः,—

त्रिधैव (६)जायते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियां।

योग्यत्वाप्रतिषिद्धत्वविशेषोपपदान्वयैः॥

न च तीर्थगतिर्निषिद्धेत्युपक्रमात्, यात्राया एव निषेधः। यज्ञाविरोधिमात्रयात्रानिषेधाभावेन यज्ञविरोधितीर्थगमनत्वेन निषिध्यत्वप्रतीत्या यात्रात्वेन विशिष्य विशेषणे वाक्यभेदात्। स्नानाद्युद्दिश्य यात्राया एव च (७)तीर्थस्नानादेरपि यज्ञविरोधोऽस्त्येव, तथा च, तीर्थे फलं यज्ञफलं। सर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्रतुल्यानि (८)नैवेति तीर्थाश्रितकर्ममात्रपरामर्शी दृश्यते।

---

(१) न कार्य्यं। (२) केषाञ्चित् कल्पनमेव।
(३) यतो। (४) विधि।
(५) असोमयाजकर्त्तृनिषेध। (६) जायते।
(७) तीर्थयात्राया च। (८) नैव।

न च परिकल्प्यलिंजं तथेत्येवं, प्रवासविधाने यज्ञानुष्ठानविरोधाभावः। अल्पुपस्थानाद्यावेक्षणांगहीनावश्यकत्वात्, न च स्नानादिप्रधानं। प्रमेयवत्तेन बलीयः, निषेधनान्यविषयत्वादाचमनादौ निषेधाभावेन वैषम्यात्। न च श्रुतिविरोधे स्मृत्यर्थबाधकस्य न्यायसिद्धत्वेनास्य विधेयत्वं, न्यायप्राप्तस्यापि स्नातकव्रतमध्यपाठेन विधानोपपत्तेः, तस्मात् तीर्थस्नानादिफलमुद्दिश्य श्रौताग्निमतः प्रवासे तीर्थयात्राफलं [1]तीर्थस्नानादिफलं न च भवत्यधिकाराभावात्। ब्राह्मणस्य वैश्यस्तोमवत्।

यदा तु,—

"निचिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यलिंजं तथा।
प्रवासे कार्य्यवान् विप्रो तथैव न चिरं क्वचित्"॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात्, आपत्सु प्रोषितोग्निवेलायां वाग्यतः प्रतिदिनमग्नीन् मनसा ध्यात्वा मन्त्रेणाहुतं ज्ञात्वा प्रतयेदित्यादि हारीतवचनात्।

"चुत्कौलीकृतवर्गस्य परिभूतस्य शत्रुभिः।
मासद्वयं प्रवासोऽस्तु[2] मरणेनाहिताग्निवत्"॥

इति प्रामाणिकलिखनाच प्रवास आपत्काले क्रियते तदा दैवात्तीर्थप्राप्तौ तीर्थस्नानादिफलं स्यादेव, प्रवासस्य तीर्थस्नानाद्यर्थत्वेन यज्ञविरोधाभावात्, यज्ञविरोधि[3] देवतीर्थस्नानादावधिकारो

(१) तीर्थयात्रा। (२) यातो।
(३) न्येव।

(१)वैकल्यते, यथा तीर्थे एवोत्पन्नस्य तीर्थग्रामपरस्य चाहिताग्नेरपि तीर्थस्नानादिफलं यज्ञविरोधाभावादेव ।

तथा, मत्स्यपुराणे,— (२)काश्यामधिकृत्य,—

"तत्र चेष्टं कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
सर्वमक्षयमेवास्मिन्न (३)विमुक्ते न संशयः" ॥ इति ।

क्षेत्रे यज्ञादिकर्म दर्शयति, इदं त्रेताग्निमत्परं, केवलं स्मार्त्ताग्नेस्तु तीर्थयात्रा तत्पूर्वकं स्नानादिकं (४)दाननिषिद्धं, धर्मार्थप्रवासोऽपि तस्यास्त्येव यज्ञाधिकारवत एव तीर्थयात्रादिनिषेधो न च केवलस्मार्त्ताग्नेर्यज्ञाधिकारोऽस्ति, यज्ञपदस्य त्रेताग्निसाध्ययज्ञपरत्वात्, अन्यथा पञ्चयज्ञाधिकारस्यार्थ(५) यज्ञादिसाधारणेना-(६)व्यापकत्वापत्तेः । अतएव सदाचारोऽप्येवं । सदाचारस्यापि विध्यर्थनिर्णायकत्वेन प्रामाण्यमिति (७)शाङ्करभाष्यप्रदीपे प्रपञ्चितमस्माभिः, अत्र भारते तीर्थयात्रापदेनोपक्रम्य क्षेत्रपुण्यायतनयात्रायामपि कथनात्तीर्थपदं च्छत्रिन्यायेन पुण्यस्थानोपलक्षणं । तेन पुरुषोत्तमगयाकुरुक्षेत्रादावपि तीर्थयात्राविधिर्ज्ञातव्यः ।

ब्रह्मपुराणे,—

"यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां तु गच्छेत्, सुसंयतः स च पूर्वं स्वगेहे ।
कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः, संपूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशं" ॥

---

(१) वैकल्यस्मृतेः ।
(२) काश्यां ।
(३) वियुक्ते ।
(४) वा निषिद्धं ।
(५) यथाग्न्यादि ।
(६) व्यावर्त्तक ।
(७) शावर ।

देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्,
धीमान् पितॄन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात्।
प्रत्यागतश्चाथ पुनस्तथान्तु;
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत्तु" ॥

अत्र (१)उभफलकामनया तीर्थयात्रां संकल्प्य स्वगृहे कृतोपवासो गणेशं पूजयेत्, ततोऽभीष्टदेवं पूजयित्वा श्राद्धं ब्राह्मणानां पूजनं, पितॄन् वित्तशक्त्येत्यनेन धनवता बहुव्ययेन श्राद्धं कार्य्यमित्युक्तं, प्रत्यागत्य पुनर्देवब्राह्मणं श्राद्धं च, एतावत्तीर्थयात्राङ्गं नित्यं, यस्य तु प्रत्यागमनं नास्ति ततः प्रभृति तीर्थ एव वासः, तस्य प्रत्यागतदेवपूजाद्यभावः।

यत्तु,—

"विधाय कर्पटीवेशं कृत्वा ग्रामं प्रदक्षिणं।
ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिग्रहविवर्जितः" ॥

इत्यादि(२)गयाश्राद्धाङ्गं, नान्यत्र तत्प्रसङ्गः, प्रयागाद्यतिरिक्ततीर्थगमने याननिषेधदर्शनात्तीर्थान्तरे यानेन गमनेऽप्यविरोध इति मधीधरः।

"(३)गयायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृतेऽहनि।
मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः॥
वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजं तथेति"।

तत्र उपवासः, मुण्डनं शिखावर्जनकेशवपनात्मकं कर्तृसंस्काररूपं। तीर्थयात्रादानश्राद्धादिरूपकर्म्माङ्गं, यत्तु देवलवचनं,

(१) फलु। (२) तद्गयायात्राङ्गं। (३) गङ्गायां।

"तीर्थादनुगम्य तदर्थमनभिगम्य व्रतोपवासनियमयुक्तस्त्र्यहमवगाह्य मानस्त्रीरात्रमुषित्वा सर्वपापैर्विमुच्यते । स्वस्तिमांश्च भवति तत्तीर्थयात्राप्रकरणानामाम्नायपृथगेव फलार्थं ।

यत्तु महाभारते,—

"अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्वा कांचनं गां च दरिद्रो नाम जायते" ॥

तदपि त्रिरात्रोपवासतीर्थाभिगमनकाञ्चनगोदानादीनि दारिद्र्याभावफलानीति ज्ञापयति । तीर्थश्राद्धे विशेषः,—

देवीपुराणे,—

"अकालेऽप्यथवा काले तीर्थे श्राद्धं तथा नरैः ।
प्राप्तैरेव सदा कार्य्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणं ॥
पिण्डदान च तत् शस्तं पितृणामपि दुर्लभ" ।

तथा,—

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कथंचन ।
सक्तुभिः पिण्डदानं च (१)यावकैः पायसेन वा ॥
कर्त्तव्यमृषिभिर्दृष्टं पिण्याकेन गुडेन च ।
श्राद्धं तत्र प्रकुर्वीत अर्घावाहनवर्जितं ॥
श्वध्वांक्षगृध्रकाकानां नैव दृष्टिहतं च यत्" ।

एवं तत्तद्दानानां तीर्थविशेषात् फलविशेषः । तपःपूजायज्ञादीनां च तीर्थ एव कृतानां फलविशेषः, तर्पणं च पृथक्

---

(१) मंथावै· ।

तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं, तन्त्रेण स्नानाङ्गतर्पणमिच्छिश्च तीर्थप्राप्तिदिने स्नानाद्यकृतस्यापि [१]तन्त्रस्नानादिपूर्वकं तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं तर्पणमावश्यकं।

एवं तस्मिन् दिनेऽनेकतीर्थप्राप्तौ श्राद्धं [२]तर्पणाङ्गं वर्त्तते।

पैठीनसिः,—

"षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति।
अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति॥
प्रतिकृतिं कुशमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत्।
मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्टभागं [३]लभेत्तु सः"॥

तत्र मन्त्रः।

"कुशोऽसि [४]संप्रवृत्तोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा।
त्वयि स्नाते स च स्नायाद्यस्यार्थे ग्रन्थिवन्धनं"॥

इतिशिष्टाः।

शङ्खः,—

"नृणां पापकृतां तीर्थं पापस्य शमनं भवेत्।
यथोक्तफलदं तीर्थं भवेत् शुद्धात्मनां पुनः"॥

अथ पादचापल्यं।

मनुः,— "न पाणिपादचपलः," चापल्य वृथा चेष्टा।

देवलः,— "वह्निं नातिक्रमेत्पदा," गौतमः,— "न पदा न आसनमाकर्षेत्"।

(१) मन्त्र। (२) तर्पणं च।
(३) लभेत सः। (४) संप्रविष्टोऽसि

शङ्खलिखितौ,— "न पदा भूमिमभिहन्यात्," आपस्तम्बः,— "पदा (१)पादप्रचालनमधिष्ठानं च वर्जयेत्, (२)प्रेंखोलनं पादयोः जानुनि (३)"गत्यध्वामं जंघायाः"। (४)प्रेंखोलनमितस्ततश्चालनं, शङ्खलिखितौ,— "न पादं पादेन चालयेत्, न दर्भैः परिमृज्यात्," विष्णुः,— "न पादौ प्रतापयेत्, न कांस्यभाजने पादौ धावयेत्"।

आपस्तम्बः—

"अग्निमापोब्राह्मणं गां देवताद्वारं प्रतिवातं।
शक्तिविषयेणाभिमारयेत् पादाविति शेषः" ॥

याज्ञवल्क्यः,—

"गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत्।
नाग्निं गां ब्राह्मणांश्चैव पादेनाधितिष्ठेत्" ॥

आपस्तम्बः,—

"देवतानां राज्ञश्च ब्राह्मणस्य पादस्पर्शनं वर्ज्जयेत्"।

आपस्तम्बः,—

"व्यतिक्रामेत्तु (५)अवर्तौ ज्वलन्तं ज्वलनं तथा,
चुद्रप्रवाहं न लंघयेदित्यर्थः"।

तथा,—

"नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत्।
अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनं पादतः कुर्यात्" ॥

---

(१) पदस्य चालनं। (२) प्रेंखोलनं।
(३) गत्याधौनं। (४) प्रंखोलनं। (५) अमरन्तौ।

अग्निना प्रयत आसीत्; इपुमात्रादित्येके। न चैन-मुपधमेत्। खट्वायां नोपदध्यात्, इपुमात्रदेशादशुचिर्नाग्निसमीपं गच्छेदित्यर्थः।

पैठीनसिः,— "नापुष्पितं वृक्षमारोहेत्"।

विष्णुपुराणे,—

"प्रदीप्तं वेश्म न विशेन्नारोहेत् शिखरं तरोः"।

याज्ञवल्क्यः,—

"गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टोऽपि पदा स्पृशेत्"।

विष्णुपुराणे,—

उपतिष्ठेत्तथाचार्यं तिष्ठेन्नरोऽस्मितः(१)।

अतीव जागरस्वापौ तद्वत् (२)स्रोतासिके बुधः॥

न सेवेत तथा शय्यां व्यायामं च नरेश्वरः।

दंष्ट्रिणः शृङ्गिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत्॥

अवश्यायं च राजेन्द्र! पुरो वातातपौ तथा"।

देवलः,— "घर्षयेत्पदं पदा, अग्नौ न प्रक्षिपेदग्निं नाग्निं प्रशमयेत्तथा अथानाक्रमणानधिष्ठेयानि"।

मनुः,—

"देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा।

नाक्रमेत् कामतश्छायां बभ्रुणोर्दीक्षितस्य च"॥

बभ्रुः कपिलः।

---

(१) न चोत्थितः। (२) स्नानासने

तथा,—

"मध्यंदिनेऽर्द्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिकं।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथं॥
उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च।
श्लेष्मनिष्ठ्युतवान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः॥
वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणं।
अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितं"॥

उद्वर्त्तनं कृतमलापकर्षणपिष्टादि, अपस्नानं स्नानोपयुक्तजलं, निष्ठ्युतमुद्गीर्णं ताम्बूलादि, यमस्मृतौ,— प्राज्ञः सति कपिलगवीं छायां नाक्रमणायेत्यधिकं, प्राज्ञः प्रशस्तबुद्धिः, चत्रियादिरपि, याज्ञवल्कीये[१], ऋत्विक् परस्त्रीछायां नाक्रमेदित्युक्तं।

यमः,—

"स्वकीयां नाक्रमेत् छायां क्लीवेन पतितेन च।
चाण्डालेन द्विषद्भिश्च नित्यं रोगान्वितेन च"॥

शङ्खलिखितौ,— "नोद्धत कुहकैः सहैकतस्तिष्ठेत्," उद्धतोऽविनीतः, कुहको वशीकरणादिपरः, विष्णुः,— "चतुष्पथमधितिष्ठेन्न च रात्रौ वृक्षमूलं, न शून्यालयं, शूलावन्धनागारं." हारीतः, आवपनापमार्जना च, स्नाने तु स भस्मास्थिकपालकेशमचयान्नाधितिष्ठेत्, आवपनं द्रव्यस्यानयोग्यं गोष्ठादि, अपमार्जना मार्जनानन्तरं तत्साधनकुशादि, कपालं खर्परः,

---

(१) याज्ञवल्क्य,—।

शङ्खलिखितौ,— नारेः[१] पदमधितिष्ठेत्, न केशकपालभस्मास्थि-तुषसंस्कारकूटेषु तिष्ठेत्, संस्कारो मार्जित[२]धूल्यादिसमूहः, मनुः,— नाधितिष्ठेत् कार्पासास्थिकार्पासबीजं, नाधितिष्ठेदित्यनुवृत्तौ ।

मार्कण्डेयपुराणे,— मौर्णानि[३] रज्जुवस्त्रादिकानि च ।

विष्णुपुराणे,—

"चतुष्पथचैत्यतरुश्मशानोपवनानि च ।
दुष्टस्त्रीसन्निकर्षश्च वर्ज्यानि चौणि सर्वदा" ॥

तथा,

"स्नानार्द्रां धरणीं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।
श्लेष्मविण्मूत्ररक्तानि सर्वदैव न लंघयेत्" ॥

देवीपुराणे,—

"शून्यागारे न तिष्ठेत न च पर्वतमस्तके ।
न श्मशानेषु देवानां प्रासादेषु कदाचन" ॥

प्रासादेऽपि मनुष्यान्तरशून्ये ।

तथा,—

"न चैव गोः प्रसूताया विश्वसेत् स्त्रीजनस्य च
न सुखेन धमेदग्निं न च खड्गं विलङ्घयेत् ॥
तथा चैवायुधान् सर्वान् न चोपस्करमार्जनी
न प्रमत्तजनाकीर्णे न च स्त्रीबालसेविते ॥
गृहे वासागमं कुर्यादिश्वासक्रीड़नं च न" ।

---

(१) नाड़े । (२) तुषधूल्यादिसमूह । (३) मौसानि ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

"नोत्क्रष्टशय्या(१)शयनो न निक्रष्टस्य चारोहेत् ।

नोद्यानादौ विकालेषु प्राज्ञस्तिष्ठेत्कदाचन" ॥

इत्यनाक्रमणीयानधिष्ठेयानि, समाप्तानि पादजानि स्नातकव्रतानि, पायुजानि पुरीषोत्सर्गे व्याख्यातानि, अथोपस्थजानि, तत्र स्वलणापाकरणे प्रजोत्पादनं। बौधायनः, प्रजाकामस्योपदेशाः(२), प्रजननिमित्ता समाख्येत्यश्विनावूचतुः ।

"आयुषा तपसा युक्तः स्वाध्यायेज्यापरायणः ।

प्रजामुत्पादयेद्युक्तः स्वे स्वे वर्णे जितेन्द्रियः" ॥

प्रजनन प्रजोत्पादनं, तन्निमित्ता समाख्या कुलख्यातिः आयुषा आयुष्येण दीर्घसन्ध्योपासनविप्र(३)शब्दादि— वर्जनादिकर्मणा, तपसा नियमेन पुत्रकामव्रतादिना, अनन्तव्रत-कृष्णाष्टमीव्रत-दूर्वाष्टमीव्रतादिना, स्वाध्यायः पुत्रकामस्य महारुद्रजपादिरूपः, सौभरि मन्त्रसन्तानगोपालमन्त्राभ्यासादिर्वा, इज्या द्वादशाहादिचिरात्रादि प्रजाकामयागाः, चातुर्मास्ये वैश्वदेवपूर्व(४)रूपं प्रतिकाममाग्नेयं च, एतच्च पुत्रोत्पादनविलम्बो(५)युक्तः, यत्नवान् तेन वैद्यशास्त्रोक्त औषधादियोगोऽपि, हरिवंशश्रवणादिश्च, पुनर्बौधायनः,— विज्ञायते जायमानो ब्राह्मणस्त्रीभिऋणवान् जायते, ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एवमृणसंयोगं वेदो दर्शयति, तथा स पुत्रमुत्पाद्य तारयति ।

---

(१) सनयोर्न— । (२) उपदेशः । (३) विप्रापवाद— ।
(४) पर्व्व— । (५) विलम्बे युक्तः ।

"सप्तावरान् सप्तपूर्वान् षडन्यानात्मसप्तमान्"।

विष्णुवसिष्ठौ,—

"ऋणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वं च गच्छति।
पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखं"॥

पुत्रस्य जातस्य ऋणापाकरणयोग्यस्य इति भर्त्तृयज्ञः, ऋणं सन्नयति संक्रामयति, शङ्खलिखितपैठीनसयः,—

"यत्र क्वचन जातेन पिता पुत्रेण निन्दति।
तेन चानृणतां याति पितॄणां पिण्डदेन वै"॥

यत्र क्वचन बीजिचेत्रिणोरन्योन्यसमयपूर्वकं पारक्षेत्रेणेति लक्ष्मीधरः।

बृहस्पतिः,—

"पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं चायते सुतः।
मुख(१)संदर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः"॥

एतत्पुत्रोत्पत्तिमात्रफलं, हारीतः,—

"यस्य पुत्रः शुचिर्दक्षः पूर्वे वयसि धार्मिकः।
नियन्ता चात्मदोषाणां सन्तारयति पूर्वजान्"॥

शङ्खलिखितौ,—

"अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः।
ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्य कलां नार्हन्ति षोडशीं॥
पुत्रपौत्रप्रतिष्ठस्य बहुपत्यस्य जीवतः।
यस्कन्दन् दैवयज्ञस्य स्वप्राप्तं त्रिविष्टपं॥"

(१) मुखसंस्पर्शनेनापि।

ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्य प्रथमं पुत्रजन्मतः, पिण्डोदकक्रियाहेतोः।

मनुशङ्खलिखितविष्णुवशिष्ठहारीताः,—

"पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपं"॥

शङ्खलिखितौ,—

"मन्त्रानवर्द्धनं पुत्रमुद्युक्तं पुत्रकर्म्मणि[१]।
देवब्राह्मणसंपन्नः देवब्राह्मणपूजकः"॥

वशिष्ठः,—

"पुत्रिणो लोकानपुत्रस्य लोकोऽस्ति श्रूयते।
अप्रज[२]महितः मन् शीला राघमाः"॥

"अपुत्रेण सुतः कार्य्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्त्तनस्य च"॥

यादृक्तादृक् मुख्यः। पुत्रिकापुत्रादिः, शतपथश्रुतिः,— "अथ त्रयो वा लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति"।

"पुत्रेणैव जयो नान्येन न कर्मणा कर्मणा पितृलोको। विद्यया देवलोकः, तथा अयं वा आत्मा।

सर्वेषां लोकानां लोकः, यज्जुहोति, यद्यजते स तेन देवानां लोकोऽथ यदन् प्रब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निमृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणामपि"। मनुः, तस्मात् पुत्रमनुशिष्ट-

---

(१) देवब्राह्मणमभ्यन्नमभिनन्दन्ति पूर्वजाः।
मन्त्रानवर्द्धनं पुत्रः प्रजोत्पादनविहितः॥

(२) अप्रजाः अपश्चितः मन् शीला राक्षमाः।

लोकमाह्नः, तस्मादेनमनुशासति, लोक्यं देवलोकादिप्रापकं, तदेवाह, स यद्यनेन किंचिद्[१]क्ष्णया कृतं भवति तस्मादेनं सर्वस्मात् पुत्रो मुञ्चति तस्मात् पुत्रो नाम, यदारब्धदीर्घव्रताचूर्णप्रासादादि, तद्‌क्ष्णया असंपूर्णं कृतं यजमानः [२]प्रसितः, तत्समापनेन पुत्र एनं यजमानं मुञ्चति, प्रारब्धासमापनप्रताद्रक्षन्ति, एतच्चाग्निसाध्यकर्मव्यतिरिक्तपरं, अग्निना स्वार्थपरत्वादिति मन्तव्यं, यद्येतत् संप्रति कर्मशेषभूतं तथा पितृलोकं प्राप्य भावेनास्यार्थस्य सर्वे हि मनुष्याः प्रथममाक्षौत्यादिकविधिकल्पन; पित्रादिकृतं पुत्रेण समापनीयमिति कल्प्यते।

वृहस्पतिः,—

"यथा जलं कुप्लवेन तरन्मज्जति मानवः।
तद्व पिता कुपुत्रैश्च तमस्यन्ते निमज्जति"॥

एतावदेकपुत्रोत्पादनं नित्यं, बहुपुत्रोत्पादनमपि स्वस्य संगतिकामनायां द्रष्टव्यं।

तदुक्तं,

"एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः।
तेषां वै समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्।
यजेताश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्"॥

तस्मात् पुत्रसमानुशास[३]नमवश्यकर्त्तव्यमित्यर्थः, ब्रह्मचर्यं च

---

(१) किञ्चिदन्यया —। (२) प्रथित।
(३) पुत्रस्यानुशासनं अवश्यं कार्य्यमित्यर्थः।

व्याख्यातं, यमेषु, एवं पुरीषोत्सर्गदेशकालदिङ्नियमादयोऽप्युपसृज्य स्नातकव्रतेऽवगन्तव्याः।

अथ घ्राणजानि, तत्र श्रीकृष्णोपभुक्तगन्धमाल्यादिघ्राणं सर्वपापक्षयार्थं तदुक्तं,—

"विष्णुनाघ्रातं जिघ्रत तेन गन्धं प्रशंसति च"।

स्कन्दपुराणे,— "निर्माल्यशेषं व्रतदानतुल्यं"।

विष्णुपुराणे,—

"न संवृतमुखो जिघ्रेत्[१] श्वासकासेश्च वर्जयेत्।
नोच्चैर्हसेत् सशब्दं च न शूचेत् पवनं बुधः।
न हि कुर्यात् शवं जिघ्रन् शवगन्धो हि सोमजः"॥

तथा,—

"श्लेष्मसिंहाणिकोत्सर्गो नान्यकाले प्रशस्यते।
बलिमङ्गल्यजप्यादौ न होमेन महाजने"॥

महाजने जनसमूहमध्ये।

भविष्यपुराणे,—

"गवामस्थि न लङ्घेत मृदो गन्धं च वर्जयेत्।
यावदाघ्राति तं गन्धं तावत् पुण्येन युज्यते"॥

मेहनाधिकारे हारीतः,—घ्राणास्ये समावेष्टयित्वा, अमेध्यगन्धघ्राणशङ्कया।

शातातपः,—

"अनृतं मद्यगन्धश्च दिवामैथुनमेव च।
पुनाति वृषलान्नं च सन्ध्या बहिर्[२]पासिता"॥

---

(१) ज्ञम्भेत्। (२) बहिःसन्ध्याप्युपासिता।

लक्ष्मीवाक्यं, हृतपुष्पं न जिघ्रति योषितं ।
(१)सोऽयमनुसरमो रोचते नरः ।

आपस्तम्बः,—
"औषधीवनस्पतीनाञ्चिद्य नोपजिघ्रेत्" ।

तथा,— "जातिभ्रंशकारे घ्रातिरघ्रेयमद्योः" ॥

(२)अथाशनानि, शिष्टाः,—

"जन्मजन्मान्तराभ्यस्तं पापराशिं विनाशयेत् ।
कृष्णोपभुक्तशेषान्नप्राशनं भक्तिचेतसा ॥
चान्द्रायण-सहस्रं च मासोपोषणमेव च ।
कृष्णशेषाशनं प्राप्य कलां नार्हन्ति षोडशीं" ॥

तथा,—
"विष्णुनाशितमश्नन्ति तेन पीतं पिबन्ति च ।
पादोदकसमायुक्तं तुलसीदलमिश्रितं ॥
भक्त्या भुक्तं हरेर्भुक्त्वा हत्याकोटिविनाशनं" ।

स्कन्दपुराणे, "नैवेद्यशेषं क्रतुकोटितुल्यं, विष्णुपुराणे, गङ्गामधिकृत्य ।

"स्नाताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ।
या पावयति भूतानि कीर्त्तिता च दिने दिने" ॥

तथा —

"चान्द्रायण-सहस्रैस्तु यः कुर्य्यात् कायशोधनं ।
पिबेद्यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न वासमौ" ॥

---

(१) स च मे रोचते हरः । (२) अथ रासनिकानि ।

तथा,—

"भिक्षान्नं श्रोत्रियान्नं च हुतशेषं च यद्धविः।
स्नानदानात्(१)द्धरेत् पापं"।

तथा,—

"सर्वपापविशुद्ध्यर्थं वैष्णवस्य च मन्दिरे।
(२)प्रश्नीयाद् वैष्णवस्यान्नं तदभावे जलं पिबेत्"॥

"स्नातकव्रताधिकारे मनुः,— "नान्नमद्यादेकवासाः"।

"नाश्नीयाद्भार्य्यया सार्द्धं, न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं।
नाश्नीयात् (३)सर्ववेलायां, नातिसौहित्यमाचरेत्॥
नातिप्रगे नातिसायं, न सायं प्रातराशितः।
नोत्सङ्गे भक्षयेद् भक्षान्, न वार्य्यञ्जलिना पिबेत्॥
भिन्नभाण्डे न भुञ्जीत, न भावप्रतिदूषिते।
शयनस्थो न भुञ्जीत, न पाणिस्थं न चासने॥
सर्वं च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ।
आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत्॥
न श्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा।
स्त्रिया क्लीवेन च कृते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित्"॥

अग्निषोमीयादूर्द्धमपि।

तथा,—

"(४)मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन।

---

(१) दहेत्। (२) नाश्नीयाद्।
(३) सन्धिवेलायां। (४) मत्तकुलातुराणां च।

केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥
भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया ।
पतत्रिणावलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥
गवा चान्नमवघ्रातं घुष्टान्नं च विशेषतः ।
गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितं ॥
स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णोर्वार्द्धुषिकस्य च ।
दीक्षितस्य कदर्यस्य वद्धस्य निगड़स्य च ॥
अभिशस्तस्य षण्ढस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।
शुक्तं पर्य्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥
चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्य्याचान्तमनिर्दशं ॥
अनर्च्चितं वृथा मांसमवीरायाश्च योषितः ।
द्विषदन्नं नगर्य्यन्न(१)मवधूतमवक्षुत" ॥

पर्य्याचान्तमाचमनस्थानस्थं, अवधूतं मार्जनमिकटस्थ, अवक्षुतं क्षुतसन्निहितं ।

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।
शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥
कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतरकस्य च ।
सुवर्णकर्त्तुर्वैणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥
श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च ।
रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

---

(१) पतितान्न ।

मुच्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।
अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥
राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसं ।
कारुकान्नं प्रजां हन्ति यशश्चर्मावकर्त्तिनः ॥
भुक्तातोऽन्यतमस्यान्नममत्याचपणं त्र्यहं ।
मत्या (१)जग्ध्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च" ॥

तथावलोक्यानवलोकनीयानि, तत्र देवतान्यधिगच्छेत् (२)पदेन देवतादर्शनस्पर्शनप्रदक्षिणतद्गृहमार्ज्जनादीनामप्युपलक्षणादधिगमनस्य दृष्टे सत्यदृष्ट(३)कल्पनवकाशाच्च भगवद्दर्शनादि लिख्यते । तत्र-सामान्यतस्तावत् ॥

"ये त्रिकालं प्रपश्यन्ति मुखं कृष्णस्य नित्यशः ।
न तेषां पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात् कथचन ॥
अर्चितं केशवं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
पूजितं पूज्यमानं च यः पश्येद्भक्तितो हरिं ॥
श्रद्धया मोदयेद्यस्तु सोऽपि योगफलं लभेत् ।
ये पश्यन्ति नरा विष्णुं हेमभूषणभूषितं ॥
सकृद्भक्त्या कलौ विप्र (४)पुनात्यासप्तमं कुलं ।
ये पश्यन्ति सकृद्भक्त्या पद्मपत्रोपरिस्थितं ॥
भक्त्या पद्मालयाकान्तं तेरासं दुर्लभं पदं ।
चित्रस्थं पुण्डरीकाक्षं सविलासं सविभ्रमं ॥

(१) भुक्ता । (२) चेत्यनेन ।
(३) कल्पनानवकाशाच्च । (४) पुनन्त्या ।

दृष्ट्वा विमुच्यते पापैर्जन्मकोटिषु [१]संस्थितैः" ।

तथा,—

"देवार्चादर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनं ॥
स्नानापेक्षा न कर्त्तव्या दृष्ट्वार्चां द्विजसत्तमः ।
देवतार्चादृष्टिपूतः शुचिर्यस्मात् कीर्त्तितः" ॥

अनेनार्चादर्शनाव्यवहितकालीनदण्डप्रणामविधिप्ररोचनार्थेनापि स्वार्थ[२]प्रसिद्ध्यर्थं सर्व्वं हि मनुष्याः प्रथममङ्गलीत्यादौ विधिकल्पनवत्, प्रतिमादृष्टिगोचराणामशौचापवादो विधीयते, तेनाशौचशङ्कया प्रणामविलम्बो न कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति, स्पृष्टामेध्यादिदर्शने तु तत्परिहारः कर्त्तव्य एव, लेपक्षालनमन्तरेण शुद्ध्यभावात् न च स्पृष्टलेपाशौचस्यापवादः, यावदर्थिनानुवादासम्भवस्तावद्गोचरविधिकल्पनेनोपपत्तौ नानाविधिवाधाकल्पनात् ।

शङ्किताशौचापवादमात्रेणोपपत्तेश्च नातिस्पृष्टाशौचापवादकल्पनमर्हन्ति, अत्र पुरुषोत्तमक्षेत्रे वसता देवतागमन[३] कर्त्तव्यं, तद्दर्शनादिविधिरुच्यते ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

"पुरुषाख्यं सकृद् दृष्ट्वा सकृत् स्नात्वा महोदधौ ।
ब्रह्मविद्यां सकृज्ज्ञात्वा न भूयः पुरुषो भवेत् ॥

अत्र पुरुषाख्यं पुरुषोत्तमक्षेत्रं इति केचित् ।

---

(१) सर्वसंचितैः ।
(२) स्वार्थप्रसिद्धभावादर्थसिद्ध्यर्थं ।
(३) कण्ठवलदेवाद्यायतनगमनं ।

वामनपुराणे, प्रह्लादतीर्थयात्रायां,—

"स्नात्वा विरजसे तीर्थे दत्त्वा पिण्डं पितुस्तथा।
दर्शनार्थं ययौ श्रीमान् प्रजितं पुरुषोत्तमं॥
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षमक्षरं परमं शुचिः।
उपोष्य षड्दिनान्येव माहेन्द्रं दक्षिणं ययौ"॥

तथा, विष्णुपुराणे,—

"ब्रह्माक्षरमज नित्यं यथासौ पुरुषोत्तमः"।

इति कृष्णमूर्त्तेरेवाभिधानं।

ब्रह्मपुराणे,—

"दृष्ट्वा (१)च तं वैनतेयं यः पश्येत् पुरुषोत्तमं।
दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्य हरिं व्रजेत्"॥

वटदर्शने,—

"ॐ नमो व्यक्तरूपाय महाप्रलयपरिणते।
महद्रमोपविष्टाय न्यग्रोधाय नमो नमः॥
अमरस्त्वं सदा (२)कल्प। विष्णोरायतनं वट।।
न्यग्रोध! हर मे पापं कल्पवृक्ष! नमो ऽस्तु ते॥
भक्त्या प्रदक्षिणं कृत्वा नत्वा (३)कल्पवटं नरः।
सहसा मुच्यते पापैर्जीर्णत्वचमिवोरगः॥
छायां तस्य समाक्रम्य कल्पवृक्षस्य भो द्विजाः।
ब्रह्महत्यां नरो जह्यात् पापेष्वन्येषु का कथा"॥

---

(१) वटं। (२) वृक्ष!। (३) कल्पद्रुमं।

तथा,—

"वैनतेयं नमस्कृत्य कृष्णस्य पुरतः स्थितं।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति" ॥

तथा,—

"प्रविश्यायतनं विष्णोः कृत्वा तत्र प्रदक्षिणं।

संकर्षणं स्वमन्त्रेण भक्त्या पुष्पैः प्रपूजयेत् ॥

स्वमन्त्रः शिवपञ्चाक्षरमन्त्रः।

नमस्ते हलधृक्! राम! नमस्ते [१]लाङ्गलायुध!।

नमस्ते रेवतीकान्त! नमस्ते भक्तवत्सल! ॥

नमस्ते बलिनां श्रेष्ठ! नमस्ते धरणीधर!।

प्रलम्बारे! नमस्तेऽस्तु त्राहि मां कृष्णपूर्वज! ॥

इति स्तुतिः, प्रणामश्च, लभेदभिमतं फलं।

द्वादशाक्षरमन्त्रेण कृष्णं संपूजयेत्ततः"।

पूजनानन्तरं स्तुतिः,—

"जय कृष्ण! जगन्नाथ! जय भवाघनाशन!।

जय चाणूरकेशिघ्न! जय कंसनिसूदन! ॥

जय पद्मपलाशाक्ष! जय चक्रगदाधर!।

जय [२]नीलाम्बरश्याम! जय सर्वसुखप्रद! ॥

जय लोकपते! नाथ! जय वाञ्छाफलप्रद!।

जय देव! जगत्पूज्य! जय संसारनाशन! ॥

संसारसागरे घोरे निःसारे दुःखफेनिले।

(१) मुषलायुध। (२) नीलाम्बुदश्याम।

क्रोधग्राहाकुले रौद्रे विषयोदकसंप्लवे ॥
नानारोगोर्मिसलिले मोहावर्त्ते सुदुस्तरे ।
निमग्नोऽहं सुरश्रेष्ठ! त्राहि मां पुरुषोत्तम! ॥
एवं कृताञ्जलिं बद्धा दण्डवत् प्रणिपत्य च ।
अश्वमेध-सहस्रस्य फलमाप्नोत्यनुत्तमं ॥
दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्याथ मोक्षमाप्नोत्यनुत्तमं ।
ततः संपूज्य मन्त्रेण सुभद्रां भक्तवत्सलां ॥
देवीसूक्तेन विधिवत् प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
नमस्ते सुभगे। देवि! नमस्ते सुखसौख्यदे! ॥
त्राहि मां पद्मपत्राक्षि। कात्यायनि! नमोऽस्तु ते ।
नमः प्रकृतिरूपिण्ये त्रैलोक्योत्पत्तिकारिणि! ॥
विष्णुमाये! नमस्तुभ्यं त्रिशक्तिरूपधारिणि! ।
योगनिद्रासि विष्णोस्त्वं मोहयन्ती जगत्त्रयं ॥
मोहनार्थाय जगतः स्थापिता विष्णुना स्वयं ।
एवं संप्रार्थ्य भद्रां च विष्णुलोकं स गच्छति" ॥

अत्र,—

न स्पृष्टव्यः कदाचित्तु [१]नियुक्तादन्यमानुषैः ।
"स्पृशन् पापमवाप्नोति दरिद्रो दुःखितो भवेत्" ॥

इति वचनात् संकर्षणादीनां स्पर्शेन निषिद्धं ।

"निःक्रम्य देवतागारात् प्रणम्यायतनं व्रजेत् ।
इन्द्रनीलमयो विष्णुर्यत्रास्ते वालुकावृतः ॥

(१) नियोगा।

अन्तर्द्धानेऽपि तं [१]नत्वा नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ।
तस्य दक्षिणतः कोणे नरसिंहाकृतिर्हरिः ॥
तं दृष्ट्वा नृहरिं देवं पूजयित्वा प्रणम्य च ।
मुच्यते पातकैर्मर्त्यः समस्तैर्नात्र संशयः ।
न स्प्रष्टव्यः स चान्येन स्पृष्टो हन्ति नराधमं ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नियमस्थः सदा स्पृशेत्" ।

तथा,—

"अनन्ताख्यं वासुदेवं दृष्ट्वा भक्त्या प्रणम्य च ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो याति परं पदं ॥

तथा,—

श्वेतगङ्गां नरः स्नात्वा दृष्ट्वा च श्वेतमाधवं ।
मत्स्याख्यं माधवं चैव श्वेतद्वीपं [२]च गच्छति" ॥

गयायां गदाधरदर्शनं ।

वराहपुराणे,—

"[३]कामतः प्रोच्यते दैत्य ! तव पुण्यमिह प्रभो ! ।
येन शार्ङ्गी गदापाणिर्दृष्टो नारायणः स्वयं ॥
यतो गदाधरः साक्षादस्मिन् [४]पूर्वं व्यवस्थितः" ।

मत्स्यपुराणे,—

"कृतशौचं महातीर्थं सर्वपापनिसूदनं ।
यत्रास्ते नरसिंहस्तु स्वयमेव जनार्दनः" ॥

---

(१) दृष्ट्वा । (२) स ।
(३) किमतः । (४) तीर्थे ।

नरसिंहपुराणे,—

केषु [1]द्रष्टव्योऽसौति ब्रह्मप्रश्ने विष्णुवाक्यं,—

"[2]काकामुखे च वाराहं, द्वारकायां च गोपतिं।
गङ्गाद्वारे पयोधरं गोविन्दं नागमाह्वये॥
वृन्दावने तु गोपाल मथुरायां स्वयंभुवं।
केदारे माधवं विद्याद्वाराणस्यां च केशवं॥
नरसिंहं महावने पुरुषोत्तमं दशवने।
प्रयागे योगमूर्त्तिं च कावेर्य्यां नागशायिनं"॥

इत्यादीन्युक्ता,—

"सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते"।

आत्मान सर्वगत दृष्ट्वा यथा मुक्तो भवति तथा,
एतेषु स्थानेषु मन्मूर्त्तिं दृष्ट्वा मुक्तो भवतीति विष्णुवाक्यं।

लिङ्गपुराणे, काशीमधिकृत्य,—

"देवेश्वरस्योत्तरतः स्वयं तिष्ठति केशवः।
क्षेत्रस्य कारणं चास्य क्षेत्रज्ञ इति चोच्यते॥
तेन दृष्टेन सुश्रोणि! दृष्टं सर्वं चराचरं।

वामनपुराणे, प्रयागमधिकृत्य,—

"दृष्ट्वा वटेश्वरं रुद्रं माधवं योगशायिन"।

तथा,—

"गङ्गाया गोपति द्रष्टुं स जगाम महासुरः"॥

---

(१) तिष्ठथोऽसौ। (२) कोकमुखे।

विरजक्षेत्रमधिकृत्य, ब्रह्मपुराणे,—

"आस्ते स्वयंभुस्तत्रैव क्रोड़रूपी हरिः स्वयं।

[१]तस्मात् प्रणम्य तं भक्त्या नरो विष्णुपुरं व्रजेत्॥

अथ शिवदर्शनं, विद्याकरपद्धतौ, ईश्वरवाक्यं,—

"भ्रमित्वा दूरमध्वानं यो मां पश्यति शूलिनं।

स मे देवि! प्रियो नित्यं शरजन्मा यथा [२]सुतः॥

सुदूरमपि गच्छेत्तु यत्र देवो महेश्वरः।

दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते॥

सप्तजन्मकृतैर्दुष्टैर्मनोवाक्कायकर्मभिः।

पूजितं वा महेशानं पूज्यमानमथापि वा॥

दृष्ट्वा प्रयाति वै मर्त्यो ब्रह्मलोकं न संशयः"।

तथा,—

"यः प्रातर्देवदेवेशं शिवलिङ्गस्वरूपिणं।

पश्येत् स याति सर्वस्मादधिकां गतिमेव च॥

मध्याह्ने च महादेवं दृष्ट्वा [३]विष्णुपुरे व्रजेत्।

सायाह्ने सर्वयज्ञानां फलं प्राप्य विमुच्यते॥

प्रदोषे शङ्करं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते"।

तथा,—

"प्रातः संदर्शनं शम्भोर्निशैनेव व्यपोहति।

आजन्मकृतं मध्याह्ने सप्तजन्मकृतं निशि॥

(१) दृष्ट्वा। (२) सुतः।

(३) यज्ञफलं लभेत्।

अर्द्धमासकृतं पापं दृष्ट्वा पर्वणि मंत्यजेत् " ।

ब्रह्मपुराणे. एकाम्रमधिकृत्य—

"ततः शम्भोर्गृहं गच्छेत् वाग्यतः संयतेन्द्रियः ।
प्रविश्य पूजयेत् सर्वान् क्रमशस्तत्र देवतान् ॥
गणेश्वरं प्रथमतो देवीं स्कन्दं वृषं तथा ।
गणं चण्डं कल्पवृक्षं सावित्रीं देवमेव च ॥
तान् त्रिःप्रदक्षिणं कृत्वा उपचारैर्यथाक्रमं ।
कृत्तिवासं ततः पश्येत् कृत्वा तं त्रिःप्रदक्षिणं ॥
आगमोक्तेन मन्त्रेण वेदोक्तेन च शङ्करं ।
अदीक्षितस्य नाम्ना च मूलमन्त्रेण चार्चयेत् ॥
सर्वपापहरं देवं गन्धपुष्पाम्बरादिभिः ।
एवं संपूज्य विधिवत् सर्वपापविवर्जितः ॥
कुलैकविंशमुद्धृत्य शिवलोकं स गच्छति ।
भुक्त्वा तत्र सुखं विप्रा यावदाभूतसंप्लवं ॥
पुण्यक्षयादिहायातो जायते योगिनां कुले ।
योगं पाशुपतं प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
तस्मिन् क्षेत्रवरे लिङ्गं भास्करेश्वरसंज्ञितं ।
ये पश्यन्ति च तं देवं शिवलोकं व्रजन्ति ते ॥
मुक्तेश्वरं च सिद्धेशं स्वर्णजालेश्वरं तथा ।
रामेश्वरं च विख्यातं सूक्ष्मं (१)वासातकेश्वरं ॥

(१) तामजकेश्वरं ।

ब्रह्मेश्वरं च मेघेशं केदारेश्वरसंज्ञितं।
चक्रेश्वरं च विश्वेशं तथा च कपिलेश्वरं॥
ये च पञ्चक्रोशीह नराः स्नात्वा विन्दुसरोऽम्भसि।
सर्वपापविनिर्मुक्ताः शिवलोकं व्रजन्ति ते॥
पुण्यक्षयादिहायातो योगिनां प्रवरे कुले।
योगे शम्भोर्वरं प्राप्य ततो मोक्षं व्रजन्ति ते"॥

काशीलिङ्गानां दर्शनं, मत्स्यपुराणे,—

"प्राप्य विश्वेश्वरं देवं न स भूयोऽभिजायते"।

तथा,—

"शाल्यन्तरसहस्रेषु विमुक्तो म्रियते तु यः।
भक्तो विश्वेश्वरं देवं न स भूयोऽभिजायते"॥

स्कन्दपुराणे,—

"गोमत्येश्वरमागत्य दृष्ट्वाभ्यर्च्य च मानवः।
न दुर्गतिमवाप्नोति किल्विषैश्च विमुच्यते॥

तथैव,—

"संगमे देवनद्योश्च यः स्नात्वा मनुजः शुचिः।
अर्चयेत् सङ्गमेशानं तस्य जन्मभयं कुतः"॥

देवनद्योर्वरणागङ्गयोः।

तथा,—

"आराध्य कपिलेशं तु त्रैलोक्यपालनक्षमं।
भवन्ति पुरुषा देव मम नित्यं च तर्पणाः"॥

तथा, कपिलेश्वरश्रीकण्ठेश्वरभावानेश्वरगर्गेश्वरानधिकृत्य,—

"अन्तराश्रमिणं पुण्यं यत्फलं परिपच्यते ।
तत्फलं सकलं प्रोक्तं पञ्चायतनदर्शनात्" ॥

तथा,—

"वालुकेश्वरनामानं तं दृष्ट्वा च न शोचति" ।

तथा,—

"कृत्तिवासेश्वरो देवो द्रष्टव्यश्च पुनः पुनः ।
यदीक्षेत्तारकं ज्ञानं शाश्वतं चामृतप्रदं ॥
दर्शनादेव देवस्य ब्रह्महा विप्रमुच्यते" ।

स्कन्दपुराणे,—

"केदारं मध्यमं स्थानं स्थानं चैव महालयं ।
मम पुण्यानि भूलोके (१)ततः श्रेष्ठतमं लिङ्गं ॥
अविमुक्तेश्वरं नाम मम दृष्ट्वा तु मानवः ।
सद्यः पापविनिर्मुक्तः पशुपाशैर्विमुच्यते ॥
शैलेशं सङ्गमेशं च स्वर्लीनं मध्यमेश्वरं ।
हिरण्यगर्भमीशानं गोप्रेक्षं वृषभध्वजं ॥
तपःशान्तं शिवं चैव ज्येष्ठस्थाननिवासिनं ।
शुक्रेश्वरं च विख्यातं व्याघ्रेशं जम्बुकेश्वरं ॥
दृष्ट्वा न जायते मर्त्यः संसारे दुःखसागरे" ।

ब्रह्माण्डपुराणे, पुरुषोत्तममधिकृत्य,

"मार्कण्डेयह्रदेऽप्येवं स्नात्वा दृष्ट्वा च शङ्करं ।
दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः" ॥

---

(१) तेभ्यः ।

दर्शने मन्त्रः,—

"संसारसागरे मग्नं पापग्रस्तमचेतनं।

त्राहि मां भगनेत्रघ्न! त्रिपुरारे! नमोऽस्तु ते" ॥

वामनपुराणे, गयामधिकृत्य,(१)—

"दृष्ट्वा वटेश्वरं रुद्रं माधवं योगशायिनं"।

सूर्य्यदर्शनं। भविष्यपुराणे,—

"मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्म्मणः।

आसाद्य भास्करं मर्त्त्यः तन्नाशयति तत्क्षणात्" ॥

आसाद्य दृष्ट्वेत्यर्थः। तथा,

"यः कुर्य्याद्दर्शनं सायमेकाहारो जितेन्द्रियः।

स यत्फलमवाप्नोति न तत्सर्वैर्महामखैः" ॥

ब्रह्मपुराणे,—

"पृथिव्यास्तत्र कोणे वै कोणार्कः सप्रतिष्ठितः।

यं दृष्ट्वा भास्करं मर्त्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥

काशीमधिकृत्य लिङ्गपुराणे, कालेश्वरमुक्त्वा—

"तस्यैव दक्षिणे भागे लोलार्को नाम वै रविः।

तस्य दर्शनमात्रेण सूर्य्यलोकमवाप्नुयात्" ॥

दुर्गादर्शनं,—

"सर्वावस्थां गतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः।

दुर्गां दृष्ट्वा नरः सोऽपि प्रयाति परमां गतिं" ॥

---

(१) प्रयागमधिकृत्य।

ब्रह्मपुराणे,—

"विरजे विरजा माता ब्रह्मणा सा (१)प्रतिष्ठिता।
यस्याः संदर्शनान्मर्त्यः पुनात्यासप्तमं कुलं" ॥

लिङ्गपुराणे, काशीमधिकृत्य,—

"दक्षिणे रक्षते दुर्गा उत्तरे नैर्ऋते स्मृता।
अङ्गारीशा पश्चिमे च वायव्ये भद्रकालिका ॥
उत्तरे भीमचण्डी(२) च महामुण्डा च सोमतः।
ऊर्द्ध्वकेशा ममायुक्ता शाङ्करी पूर्वतः स्मृता ॥
ऊर्द्ध्वकेशी तथाग्नेय्यां चित्रघण्टा च मध्यतः।
एतास्तु चण्डिका देवी योऽत्र द्रक्ष्यति मानवः ॥
तस्य तुष्टाः स्तुताः सर्वाः सर्वे रक्षन्ति सर्वदा"।

तथा,—

"आद्या(३)वपि परा प्रोक्ता संवर्त्ता ललिता तथा।
द्रष्टव्या चैव सा देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
तत्र गौरी सदा देवी पूजितव्या च भक्तितः"।

आदिमत्पुरुषोक्तमैन्द्रद्युम्नादिकृतप्रतिमात्वेन पुण्यहेतुत्वं कथं वेदेन वाध्यत(४) इत्याशङ्कया च स्थानविशेषोपलक्षितप्रतिमात्वेनैव पुण्यहेतुत्वं। स्थापकेन्द्रद्युम्नादिकीर्त्तनं प्रसङ्गार्थमेव(५)। तेन तत्स्थाने येन केनापि कृतप्रतिमादर्शनादि पुण्यजनकमिति केचित्। स्यादेवं

(१) संप्रतिष्ठिता। (२) भीमचण्डी च।
(३) अन्यात्रापि। (४) बोध्यत— इत्याशङ्कायां—।
(५) प्रशंसार्थमेव।

यदि स्थानविशेषविशिष्टप्रतिमात्वेन पुण्यहेतुत्वे प्रमाणं स्यात् । स्थानविशेषानुल्लेखेनाधुनिकपुरुषकृतानां प्रतिमादीनां पुण्यहेतुत्व-दर्शनात् ।

तथा च भविष्यपुराणे,—

"भास्करायतनाभ्यासे सूर्य्यक्षेत्रं मनन्ततः ।
देहिनां तत्र पञ्चत्वं सूर्य्यसायुज्यकारणं ॥
मनुजैः स्थापिते सूर्य्ये क्षेत्रमानमिदं स्मृतं" । इति ।

तथा,—

"क्रोशमात्रं परं क्षेत्रं शिवस्य परमात्मनः ।
मनुजैः स्थापिते लिङ्गे क्षेत्रमानमिदं स्मृतं ॥
स्वायम्भुवे सहस्रं स्यादार्षे चैव तदर्द्धकं" । इति ।

तेन पुण्यविशेषवत्पुरुषप्रतिष्ठितत्वेनैव प्रतिमानां पुण्यहेतुत्वं । न चैव मर्व्वासामेकरूपफलत्वप्रसङ्गः । स्थापकस्य पुण्यविशेषेण स्थापि-तत्वपुण्यहेतुत्वसंभवात् । एवं च नित्यानित्यसंयोगविरोधोऽपि । तपोविशेषवत्पुरुषस्य सर्व्वदा विद्यमानत्वात् । स्वर्गमोक्षप्रदत्वादि-विशेषस्य प्रतिमानां स्थापकतपोविशेषादेव । यो हि यत्फलप्रद-प्रतिमाकामनया यादृशं तपः करोति, तस्य तत्प्रतिमा तत्फलप्रदा, भवतीत्येवं वेदेन बोध्यत इति स्मृतिप्रामाण्यं कल्प्यते ।

तथा च स्मरन्ति,—

"स्थापकस्य तपोयोगात्पूजायाश्च विशेषतः ।
अभिरूप्यात्सुबिम्बस्य देवः सान्निध्यमिच्छति" ॥

बिम्बं प्रतिमा, इन्द्रद्युम्नस्य च वेदेऽपि श्रुतत्वेन प्रवाह-

नित्यत्वमभ्युपेऽपि तपोविशेषोपलक्षणेनैव तत्तत्प्रतिमानां पुण्यहेतुत्वं (१)तत्प्रतिमानाशे तथा । प्रतिमान्तरे तथाफलप्रदत्वे मानाभावः ।

केवलं ब्रह्मपुराणे,—

"ये केचित्कारयिष्यन्ति प्रासादं प्रतिमामथ ।
तथापि तेऽत्वया कीर्त्तिर्भविष्यति न संशयः" ॥

इन्द्रद्युम्नं प्रति वरदानस्मृतेः । "प्रासादप्रतिमाभङ्गे न त्यजामि कदाचन" इति वचनाच्च पुरुषोत्तमक्षेत्रे तत्स्थाने प्रतिमान्तरस्य वचनविशेषादेव पुण्यहेतुत्वं । अन्यत्र क्षेत्र ईदृशं वचनं लिङ्गं वापि नास्ति स्थापितप्रतिमालिङ्गादिनाशे तत्स्थाने प्रतिमान्तरं लिङ्गान्तरं वा तथा न फलजनकं । किं त्वाधुनिकपुरुषकृत-प्रतिमान्तरतुल्यमेवेति मन्तव्यं । क्षेत्रविशेषाणां तु नित्यत्वादेव न कश्चित्तत्र विचारः । गङ्गायाश्च गङ्गात्वेनैव पुण्यहेतुत्वं । भगीरथानयनात्तु देशविशेषसम्बन्धः । न चैतावता नित्यानित्य-संयोगः । तत्रापि तपोविशेषवत् पुरुषप्रवृत्तितुल्यमुपलक्षणं ।

तदुक्तं महाभारते,—

"परिग्रहान्मुनीनां च तीर्थानां पुण्यता स्मृता"। इति ।

तथा गवां निवासेन भूमेः पवित्रत्वं । गोष्ठस्य जपादिविशेषत्वेन विधानात् । तदुक्तं वार्त्तिके,—

यथा च, "यां यां भुवं नरः कांचिदध्यवसति पुण्यकृत् ।
तत्सङ्गतिविशेषत्वात्सेव्यते धर्मकारणं(२)" ॥ इति ।

---

(१) तत्प्रतिमांशे । (२) कर्म्मकारणं ।

तथा च,—

"चक्रं दृष्ट्वा हरेर्दूरात्प्रासादोपरि संस्थितं।
सहसा मुच्यते पापैर्जन्मकोटिसमुद्भवैः" ॥

विष्णुपुराणे गङ्गामधिकृत्य,—

"स्मृताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता।
या पावयति भूतानि कीर्त्तिता च दिने दिने" ॥

तथा,—

ब्राह्मणगोकृताग्नहिरण्यघृतादितीर्थनृपाणां दर्शनं नारदोक्तमायुर्वृद्धिकरं। ब्रह्मपुराणोक्तं घृते प्रतिबिम्बदर्शने चिरजीवित्वफलं। च्छागलेयोयमस्य द्वितीये,—

"यतीनां दर्शनं चैव स्पर्शनं भाषणं तथा।
कुर्वाणं पूजिते[१] नित्यं तस्मात्पश्येत्तु नित्यशः ॥
अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः।
दृष्टमात्रात् पुनन्त्येते तस्मात्पश्येच्च नित्यशः" ॥

अग्निचित् कृताग्निचयनः। कपिला गौः। सत्री कृतबहुयजमानकयागः।

वराहपुराणे,—

"वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहं च जलोत्थितं।
नमस्येच्चैव यो भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
धन्वा स्पष्टाक्षदः सत्री शतायुर्द्धार्मिकः शुचिः।
ज्ञाननिष्ठा तपःसिद्धा दृष्ट्वा पापाद्विमुच्यते" ॥

(१) पूयते।

शुचिस्तीर्थादिपूतः। शतायुः शूद्रादिरपि। ज्ञाननिष्ठोऽध्यात्मरतः। त्रिद्याकरपद्धतौ,—

"दृष्ट्वा तु कपिलां दूरात् नमस्कारेण योऽर्चयेत्।
दूरादेव प्रणश्यन्ति सर्वपापानि तस्य तु" ॥

कपिलायां मन्त्रः,—

"विदितासि वशिष्ठेन विश्वामित्रेण धीमता।
कपिले! हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं ॥
कपिले! त्वं हि देवानां वन्दनीयासि रोहिणी।
तीर्थवेदमया यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ॥

स्कन्दपुराणे,—

"कपिलायाश्च गोश्च स्यादनग्नेर्ब्राह्मणस्य तु।
स याति नरकं घोरं नरकं च तमोमयं" ॥

भविष्यपुराणे,—

"गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणं।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा" ॥

पद्मपुराणे,—

"सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव!।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च।
(१)नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्रेभ्यो नमो नमः" ॥

विष्णुः,—

"गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना।
षडङ्गमेतदेवं स्यात्पवित्रं सर्वदा गवां" ॥

(१) ब्रह्ममन्त्रप्रसूताभ्यः।

तथा,—"गवां कण्डूयनं चैव [१]सर्वापत्सु निसूदनं।
गवां ग्रासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते"॥

"गवां हि तीर्थं वसतीह गङ्गा पुष्टिस्तथासां रजसि प्रसिद्धा
लक्ष्मीः [२]पुरीषे प्रणतौ च धर्मस्तासां प्रणामं सततं च कुर्यात्।
तृणोदकाद्येषु वनेषु मत्ताः [३]क्रीड़न्ति गावः सवृषाः सवत्साः
क्षीरं [४]प्रयच्छन्ति सुखं [५]स्वपन्ति शीतातपव्याधिभयैर्विमुक्ताः"॥

"इमं मन्त्रं विशुद्धात्मा जपेन्नित्यं समाहितः।
गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् जिघ्रन् भुञ्जन् क्रीड़न् समुत्सृजन्॥
महाभयेषु सर्वेषु मर्मसु विषमेषु च।
प्रयाणकाले च तथा श्रोतव्यमभयप्रदं"॥

तथा,—

"एवं विधौ महामन्त्रः पठितस्तु सुरासुरैः।
अतोऽनुमोदितो ध्यातः कीर्तितश्च पुनः पुनः॥
सदा[६] व्युत्पादनाद्भावः पञ्च पुण्याः समुत्थिताः।
नन्दा सुनन्दा सुरभिः सुशीला सुमनास्तथा॥
रत्नान्यनेकान्यादाय कौस्तुभप्रमुखानि च।
प्रदक्षिणीकृतास्ताश्च सर्वैर्देवासुरैः क्रमात्॥
संस्तुताः पूजिताः सम्यक् दृष्टाः स्पृष्टाश्च वन्दिताः।
कस्यचित्त्वथ कालस्य दिव्यास्ताः कामधेनवः॥

---

(१) सर्वाघविनिसूदनं। (२) करीषे।
(३) क्रीडन्तु। (४) प्रयच्छन्तु।
(५) स्वपन्तु। (६) तदाद्याः सवनाद्भावः।

ब्रह्मणेनार्च्चितास्तास्तु वसिरे वरमुत्तमं ।
दक्षप्रजापतेर्जन्म मारीचं कश्यपं प्रति ॥
शिवलोके च गमनं न भूयो जन्म कुत्रचित् ।
वने वासस्तृणं तोयं भोजनं निःपरिग्रहं ॥
दृढेन मृदुना बन्धः पाशेनाढ्यवेश्मनि ।
घासग्रासादिकं भूरि निशि दीपश्च भास्वरः ॥
इतिहासपुराणानां श्रवणं सोपवीतिनं ।
अन्नसुष्टिर्यथाशक्त्या परिचर्य्या यथाक्रमं ॥
ताड़नाक्रोशखेदानि स्वप्नेऽपि न कदाचन ।
स्वानमूत्रपुरीषेण नोद्वेगः क्रियते क्वचित् ॥
शोधनीयश्च गोवाटः शुष्कैः चौरादिभिस्तथा ।
ग्रीष्मे वृक्षाकुले वेश्म शीततोये विकर्दमे ॥
वर्षासु चाथ शिशिरे सुखोष्णे वातवर्जिते ।
गोकुले रुद्रमुख्याश्च प्रतिष्ठाप्या गणाः सदा ॥
जापकैः सर्वमन्त्रास्तु जप्तव्याश्च [१] समृद्धये ।
उच्छिष्टमूत्रविट्श्लेष्मसल जह्यान्न तत्र च ॥
रजस्वला न प्रवेश्या नान्यजातिर्न पुंश्चली ।
न ताः परिभवेत्तोये कोकिलेषु विशेषतः ॥
न लङ्घयेदवत्सन्तीं न क्रीडेत्-गोष्ठसन्निधौ ।
न गन्तव्यं गवां मध्ये सोपानत्कैः सपादुकैः ॥
हस्त्यश्वरथयानैश्च सवितानैः कदाचन ।

(१) स्वात्मशुद्धये ।

दक्षिणोत्तरगैः प्राज्ञैर्गन्तव्यं च पदातिभिः ॥
गावस्तृषातुराः पाल्याः श्रद्धया पितृमातृवत् ।
गिरिप्रपातात् सिंहव्याघ्रशीतातपभयात्तथा ॥
महाकोलाहले घोरे दुर्दिने दोषविभ्रमे ।
गवां तृणानि देयानि शीतलं(१) च जलं तथा" ॥

एवं गवां वरदानार्थवादकस्यविधिना एवं कर्त्तव्यं ।

"गावः सम्वत्सरं रक्ष्याः श्रद्धया च समाहिताः ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैः सर्वाघशान्तये" ॥

हारीतः,—

"द्वौ मासौ (२)पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं हरेत् ।
चतुर्थे त्रिस्तनं चैव यथान्यायं यथाकुलं(३)" ॥

ब्रह्मपुराणे,—

"आषाढ्यामश्वयुज्यां च चैत्र्यां पौष्यां च सर्वदा ।
न गृह्णीयाद्गवां क्षीरं सर्वं वत्साय निक्षिपेत् ॥
न षण्डं वाहयेद्धेनुं न गां भारेण पीडयेत् ।
युगाद्येषु युगान्तेषु षडशीतिमुखेषु च ॥
दक्षिणोत्तरतः सूर्ये तथा विषुवतोर्द्वयोः ।
संक्रान्तिषु च सर्वासु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामष्टमीषु च ।
उपचारो गवां कार्य्यो मासि मासि यथाक्रमं" ॥

---

(१) शीतमन्नस्तथा जलं। (२) पालयेत्।
(३) यथाबलं।

अथ गवाह्निकम्।

ब्रह्मपुराणे,—

"लवणस्य च चत्वारि पलान्यष्टौ घृतस्य च।
परकीयस्य दुग्धस्य तथा देयानि षोड़श॥
द्वात्रिंशत् शीतलस्यापि जलस्य च पलानि च।
आदौ विचार्य्य प्रथमः परिमाणं वलं रुचिं॥
आकस्मिकं प्रदातव्यं पुण्यार्थं तु गवाह्निकं।
प्रभाते लवणं पश्चं दीयते च ततो जलं॥
ततस्तृणानि भुञ्जन्ते शोधणं मांसवर्जितं।
निशि दीपः ससन्तजो(१) दिव्याः पौराणिकास्तथा॥
एवं कृते रत्नपूर्णां महीं दत्त्वा फलं लभेत्।
गोप्रदानाच्च यत्पुण्यं गवां संरक्षणात् लभेत्"॥

आदित्यपुराणे,—

"योऽग्रभक्तं किञ्चिदप्राश्य दद्याद्-
गोभ्यो नित्यं गोव्रती सत्यवादी।
शान्तो दान्तो गोसहस्रस्य पुण्यं,
संवत्सरेण प्राप्नुयाद्धर्मशीलः"॥

देवीपुराणे,—

"गवां स्वामी गवां गोष्ठे यस्तु धूपं न कारयेत्।
मक्षिकालीननरके मक्षिकाभिः स भक्ष्यते॥

(१) सतन्त्रीकः।

मृतवत्सां तु गां यस्तु दुग्ध्वा पिबते नरः ।
(१)गर्भितास्ये चिरं तिष्ठेत् क्षुधार्त्तो वै नराधमः" ॥

गर्भितास्ये नरके ।

महाभारते,—

"गोकुलस्य तृषार्त्तस्य (२)जलार्थं (३)प्रतिधावतः ।
उत्पादयति यो विघ्नं तमाहुर्ब्रह्मघातकं ॥
कृत्वा गवार्थं शरणं शीतवातसहं महत् ।
आसप्तमं तारयति कुलं भरतसत्तम!" ॥

शरणं गृहं । ब्रह्मपुराणे,—

"सदोषा गोगृहे जाता परिपाल्या (४)स्वयं तथा ।
अनाथानां गवां दत्त्वा कार्य्यस्तु शिशिरे महः ॥
पुण्यार्थं यत्र दीयन्ते तृणतोयेन्धनानि च" ।

तत्र मन्त्रः,—

"सौरभेयि! जगन्मातः! देवानाममृतप्रदे! ।
गृहाण वरदे ग्रासमीप्सितार्थं च देहि मे" ॥

इति गोदर्शनप्रसङ्गेन गोपरिचर्य्या लिखिता ।

अथाश्वत्थप्रदर्शनं । विद्याकरपद्धतौ,—

"दुरितानि प्रणश्यन्ति नृणामश्वत्थसेविनां ।
द्रुमः स्पृष्टस्तथा ध्यातः कीर्त्तितः स हि (५)तारयेत्" ॥

अश्वत्थं दृष्ट्वा प्रार्थना ।

---

(१) ताडितास्ये । (२) जलान्ते । (३) वसुधाधिपः ।
(४) सदा स्वयं । (५) पावयेत् ।

"अश्वत्थ! यस्मात् त्वयि वृक्षराज!;
नारायणस्तिष्ठति सर्वकालं।
तस्मात् शुचिस्त्वं सततं तरूणां,
धन्योऽसि [1]दुःस्वप्नविनाशनोऽसि॥
क्षीरदस्त्वं फलदस्तु येन श्रीस्त्वां निषेवते।
तेन सत्येन वृक्षेन्द्र! मामपि श्रीर्निषेव्यतां॥
यस्तु प्रदक्षिणं कुर्य्याद् भक्त्याश्वत्थं दिने दिने।
तं सर्वदुरितान्याशु त्यजन्ति वपुरर्चितं॥
दुःप्रतिग्रहदुर्भोज्यदुःसङ्गदुरधीतकैः।
मुच्यतेऽहरहर्दोषैरश्वत्थद्रुमसेवनात्"॥

ततः प्रदक्षिणमन्त्रः,—

"अग्निगर्भ! शमीगर्भ! यज्ञगर्भ! सनातन!।
हिरण्यगर्भ! श्रीगर्भ! वेदगर्भ! नमोऽस्तु ते॥
चक्षुष्पन्दं भुजस्पन्दं दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितं।
शत्रूणां च समुत्थानमश्वत्थ! शमयस्व मे॥
एकादशोऽसि रुद्राणां वसूनामपि चाष्टमः।
नारायणोऽसि देवानां वृक्षराजोऽसि पिप्पल!॥
त्वां दृष्ट्वा नश्यते पापं स्पृष्ट्वा लक्ष्मीर्विवर्द्धते।
प्रदक्षिणाद्भवेदायुः सदाश्वत्थ! नमोऽस्तु ते"॥

तथा,—

"मन्दवारे द्विजो मौनी प्रातरुत्थाय भक्तिमान्।

(१) चासि।

पुण्यतीर्थे शुचिः स्नात्वा प्राप्य शस्तं हरिद्रुमं ॥
पौरुषेण विधानेन संपूज्य प्रणवेन वा।
कृतसर्वोपचारोऽथ प्रतकल्वः समाहितः ॥
जपन् प्रदक्षिणं (१)कुर्य्यात् प्रणवं संस्मरन् हरिं।
आलिङ्ग्य प्राङ्मुखः पश्चाद्ध्यायंस्तेजोमयं हरिं ॥
अश्वत्थरूपिणं विष्णुमिमं मन्त्रमुदीरयेत्।
त्वं धाम सर्वधाम्नां च (२)बोधात्मा (३)बोधरूच्यते ॥
मयाश्लिष्टो (४)यथा भक्त्या वृक्षश्रेष्ठ! जगत्पितः!।
आराते अग्निरत्वास्तु आरात् परशुरस्तु ते ॥
निवाते त्वाभिवर्षन्तु स्वस्ति तेऽस्तु वनस्पते!"।

इत्यालिङ्गनमन्त्रः।

तथा,— "आरात्त इति चैवैनं प्रणमेद्दण्डवत्ततः।

प्रणामे आरात्त इति स्वस्ति मेऽस्तु वनस्पत;—इत्यतो मन्त्रः।

एकस्मिन् शनिवारे कृतस्य फलमाह,—

"प्रायश्चित्तमिदं गुह्यं पातकेषु महत्स्वपि।
धन्यं पुत्रार्थमायुष्यं महारोगैकभेषजं ॥
किं चान्यत्सर्वभावेन कृतमेतद्धरिप्रियं"।

प्रतिशनिवारं वर्षपर्य्यन्तकरणे फलमाह,—

"यस्तु संवत्सरं कुर्य्यादेवं शनिदिने शुचिः।
तस्योपदिशति स्वप्ने मोक्षमार्गं हरिः स्वयं" ॥

---

(१) कृत्वा। (२) बोधात्मो।
(३) बोधि। (४) यदा।

बिल्ववृक्षदर्शनं,—

"दर्शनात् बिल्ववृक्षस्य वन्दनात् स्पर्शनादपि।
अहोरात्रकृतं पाप नश्यत्येव हि नारद! ॥
बिल्ववृक्ष समाश्रित्य त्रिरात्रोपोषितः शुचिः।
हरिनाम जप(१)न्नित्यं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
ये तु पापा दुराचाराः श्रीतरोश्छेदकारिणः।
तेऽपि यावापि नरके पच्यन्ते ब्रह्मणो दिनं ॥
मृतास्ते जीवमानाश्च ब्रह्मघ्नाः कीर्त्तिता भुवि।
तस्मिन् देशे भयं नित्यं यत्र श्रीवृक्षच्छेदकः" ॥

तथा तुलसीदर्शने,—

"दृष्टा स्पृष्टा तथा ध्याता कीर्त्तिता नमिता स्तुता।
रोपिता चिन्तिता नित्यं पूजिता तुलसी गृहे ॥
नवधा तुलसीभक्तिं ये कुर्वन्ति दिने दिने।
युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरेः पुरे ॥
दर्शनात् स्पर्शनात्सेकाद्रोपणात् पालनात्नृणां।
तुलसी हरते पापं वाङ्मनः (२)कायसञ्चितं ॥
स्नाने दाने तथा ध्याने प्राशने केशवार्चने।
तुलसी (३)हरते पापं कीर्त्तने रोपणे कलौ ॥
यः (४)स्पृश्य तुलसीं गच्छेत् कार्य्यसिद्धिस्तु तस्य वै" ॥

---

(१) लक्षं। (२) कर्मचिन्तितं।
(३) दहते। (४) स्मृत्वा।

तथा,—

"केशवायतने यस्तु कारयेत्तुलसीवनं।
लभते चाचयं स्थानं पितृभिः सह वैष्णवः॥
तावद्वर्षसहस्राणि यावद्बीजदलानि तु।
वसन्ति वैष्णवे लोके तुलसीरोपका नराः॥
शिवालये फलं [1]तत्तु तुलसीरोपणे [2]भवेत्" ॥

तुलसीस्तुतिः ;—

"महाप्रसादजननी सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी।
आधिव्याधिं हरे[3]न्नृणां तुलसी त्वं नमोऽस्तु ते॥
नमिता त्वं पुरा विप्रैरर्चिता त्वं सुरासुरैः।
तुलसी हर [4]मे पापं [5]पूर्वजन्मशतार्जितं॥
[6]जयं देहि यशो देहि कीर्त्तिमायुर्यथासुखं।
बलं पुष्टिं तथा धर्मं तुलसी त्वं नमोऽस्तु ते॥
अनन्यमनसा नित्यं तुलसीं स्तौति यो जनः।
देवपितृमनुष्याणां प्रियो भवति सर्वदा॥
श्रियः श्रिया वहे नित्यं नित्यं श्रीधरवल्लभे।
भक्त्या दत्तं मया तुभ्यमर्घ्यं गृहाण नमोऽस्तु ते॥
तुलसीकानने यस्तु मुहूर्त्तमपि विश्रमेत्।
जन्मकोटिकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः॥
प्रदक्षिणं यः कुरुते पठेन्नामसहस्रकं।

---

(१) तद्वत्। (२) लभेत्। (३) नित्यं।
(४) ते। (५) सर्वं। (६) श्रियं।

तुलसीपत्रमादाय मद्भक्तो यत्र [१]तिष्ठति ॥
अहं तत्रैव गच्छामि गौरिव सुतवत्सला।
शरीरे यस्य विप्रर्षे! तुलसीदलविन्दवः ॥
नश्यन्ति तस्य पापानि महापातकजानि च।
[२]तन्मूलमृत्तिकालेपं कृत्वा स्नात्वा दिने दिने ॥
दशाश्वमेधावभृथस्नानजं लभते फलं।
मन्दिरे यस्य राजेन्द्र! तुलसीमूलमृत्तिका ॥
न संचरन्ति [३]दूतास्तु यमस्याज्ञा[४]भिधायिनः"।

यमदूतवाक्यं,—

"दर्शनमात्रु कृष्णाहे त[५]द्योग्योऽयं द्विजो मतः।
न स्पृशेत्तुलसीं यावद्[६]शाह च ततः परं" ॥

तथा,—

"तुलसीदलवातोत्थरजसा शुद्धदेहिनः।
किं करिष्यत्यसंतुष्टो यमो दण्डधरोऽपि सन्" ॥

अथ गुरूणां गृहं गत्वा तद्दर्शनादिकं कार्य्यं, गुरुणैव पर्वसु, पर्वसु गच्छेदित्यर्थः, अन्यथानियम इति, प्रत्यहं गुरुदर्शनस्नातकव्रतत्वेन नित्यत्वेऽपि पर्वसुगमन दोषातिशयमित्यर्थः।

यमः,—

"देवकार्य्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षतामिति"।

---

(१) गच्छति। (२) तुलसी।
(३) भृता। (४) अभिधानतः।
(५) तद्योग्योऽयं। (६) दशाख्याहि।

गुरवश्च शंखलिखितौ, अथ मान्याः,—

पिता माता पितृभार्य्या ज्येष्ठभ्राता ज्येष्ठभगिनी, ज्येष्ठश्च पितुः सखा, पितुराचार्य्यपितृव्यमातुलश्वशूरश्वशुरवृद्धाः ।

वशिष्ठः,—

गुर्वधिकारे, उपाध्यायपत्नी दीक्षितः प्रव्रजितोराजावृद्धो-ज्ञानवृद्धस्तपोवृद्धश्चेति ।

मनुः,—मातापितरावुक्ता ।

"तयोर्नित्यं प्रियं कुर्य्यादाचार्य्यस्य च सर्वदा ।
तेषु च त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते" ॥

भविष्यपुराणे,—

"उपाध्यायाद्दशाचार्यः आचार्य्याणां शतं पिता ।
सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते" ॥
"कुलोपाध्यायमाद्यौ तु ये पूज्याः कथितास्तव ।
महागुरुर्महाबाहो ! सर्वेषामधिकः स्मृतः" ॥

महागुरुश्च,—

"यस्त्वेतानि पुराणानि समस्तानीह जानते ।
भारतं च महाबाहो स सर्वज्ञो मतो नृणां ॥
तस्मात् पूज्यो राजेन्द्र ! वर्णैर्विप्रादिभिस्तथा" ।

मनुः,—

"अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान् ।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥
विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां च वीर्य्यतः" ।

यमः,—

"यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवा स्थविरं विदुः।

एवं च गुरूणामेवमादीनां गृहं गत्वा अभिवादनादीनि पूर्वोक्तक्रमेण कर्त्तव्यानि, गुरुवीचणं तदभिवादनं प्रत्युत्थानं प्रत्युद्गमः।

विष्णुः,— नादित्यमुद्यन्तमीक्षेत नास्तं यान्तं नोपरक्तं, नभसि तिरोहितं नादर्शजलाद्युपगतं, न मध्याह्ने, उपरक्तो राहुग्रस्तः।

हारीतः,— "नोदयास्तमये चन्द्रार्कौ"।

देवलः,—

"सूर्याचन्द्रमसौ चोभौ नक्षत्राणि च सर्वशः।

नोवीक्षेताशुचिर्नित्यं ग्रहानन्यांश्च मानव"॥

हारीतस्मृतौ देवलस्मृतौ,— "दर्शनमप्यशुचेर्निषिद्धं", "पतितान् चाण्डालोच्छिष्टांश्चावलोकयेत्"।

(१)"अन्त्यदृष्टिगतैरेतैः संभाषेण नृणां वर"।

नृणां वर ब्राह्मण।

मार्कण्डेयपुराणे,—

"देवतापितृशास्त्रज्ञधर्म(२)मत्यादिनिन्दकैः।

कृत्वा तु स्पर्शमालोक्य शुद्ध्येतार्कविलोकनात्॥

अवलोक्य तथोदक्यामन्त्यज पतितं शवं।

विधर्मसूतिकाषण्ढविवस्त्रान्त्यावसायिनः॥

मृतनिर्यातकांश्चैव परदाररताश्च ये"।

अर्कं पश्येदित्यर्थः॥

---

(१) अन्त्यदृष्टैरेतैः सम्भाषेत। (२) मत्यानिन्दितैः।

स्कन्दपुराणे,—

"कृतघ्नं मानवं दृष्ट्वा नरकेष्वपि कुत्सितं ।
शुद्ध्यर्थं देवि! द्रष्टव्याः सोमानलदिवाकराः" ॥

सोमादीनां यथासम्भवं विकल्पः ।

विष्णुपुराणे,—

"संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य विप्रस्य जायते ।
तस्यावलोकनात् सूर्य्यो निरीक्ष्यः साधुभिः [1]सदा" ॥

हारीतः,—

"अवगुण्ठित उच्छिष्टो, अमेध्यातुरयोनोर्द्ध्वज्योतींषि वीक्षेत न देवनक्षत्रान्, प्रत्येकं निषेधः, अवगुण्ठितशिराः । नेक्षेत, उच्छिष्टहस्तो नेक्षेत अमेध्यातुरोऽमेध्यमध्यवर्त्ती । स्वयं शुद्धोऽपि, ऊर्द्ध्वज्योतिर्ग्रहणाद्भूमिगतवज्रातपादिदर्शने न दोषः" ।

शङ्खलिखितौ,—

"न स्त्रियं विवसनां । न पुरुषमन्यतः स्वाभाव्यात्" ।

स्वाभाव्यं वाल्याश्रमत्वं, सांख्यायनसूत्रं,—"नग्नां परस्त्रियं न वीक्षेत, अन्यत्र मैथुनात्, अनाप्तमकार्य्यकारिणं, अनाप्तं शत्रुं, अकार्य्यकारिणं पातकिनं, नेक्षेतेत्यनुषङ्गः" ।

विष्णुः,—

"न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखं, न तैलोदकयोः स्वां छायां न मलवदादर्शं, [2]न किञ्च मेहमानं, न पतन्तं, न मत्तकुञ्जरं, न विषमस्थो वृक्षाद्यारूढं, नोन्मत्तं नग्नं ।

---

(१) सम । (२) नाकचन ।

मनुः,—

(१)"न स्नायाद्भार्यया सार्द्धं नैनामीचेत चाश्नतीं।
नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृतां॥
युवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखं।
न पश्येत् प्रसवन्तीं च तेजस्कामो (२)जितेन्द्रियः"॥

विष्णुः,— "न कूपमवलोकयेत्"।

याज्ञवल्क्यः,— "न च संसृष्टमैथुनां"। स्त्रियमीचेतेत्यर्थः।

मनुः,—

"न विण्मूत्रमुदीचेत, न पश्येदात्मनः शकृत्।

(३)अत्रात्मग्रहणमुद्दिश्य विशेषणत्वादविवचितं।

अथ लग्जानि स्पृश्यास्पृश्यानि। नीलाद्रिनाथव्यतिरिक्तविष्णु-मूर्त्तिस्पर्शनं सर्वपापहरं।

तथा,—

"लिङ्गस्य दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं (४)वर"।

तच पठति,—

"अङ्गुष्ठमुच्छ्रितं कृत्वा मुष्टिं बद्धा तु दक्षिणे।
पिण्डिकायां न्यसेल्लिङ्गमङ्गुष्ठेन स्पृशेत्ततः॥
उमामहेशमन्त्राभ्यां स्पर्शनं मोचकाङ्क्षिणां।
शिवोमामन्त्रयोगेन स्पर्शनं भूतिमिच्छतां"॥

---

(१) नाश्नीया।
(२) द्विजोत्तमः।
(३) अनात्म।
(४) परं।

तथा,—

"ग्रामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणं।

प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा"॥

विष्णुपुराणे,—

"स्नाताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता"।

महाभारतमत्स्यपुराणयोः,—

"स्मरणादेव प्रयागस्य नामसंकीर्त्तनादपि।

मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते"॥

स्कन्दपुराणे,—

"रोपणात्पालनात्सेकात् स्पर्शनाद्दर्शनान्नृणां।

तुलसी [१]दहते पापं वाङ्मनःकायसंचितं"॥

प्रातर्मङ्गला[२]लम्भं।

वामनपुराणे,—

"दूर्वां दधिमर्पिरथोदकुम्भं धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णं।

मृद्गोमयस्वस्तिकमक्षतानि लाजामधुब्राह्मणकन्यकाश्च॥

श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीं च हुताशनं चन्दनमर्कविम्बं।

अश्वत्थवृक्षं च समालभेत ततश्च कुर्यान्निजजातिधर्मं"॥

तथा,—

"अश्वत्थं तीर्थराजं च सेवते न तु संस्पृशेत्।

अश्वत्थं पञ्चवारेण तीर्थराजं च पर्वणि"॥

(१) दहते। (२) लम्भने।

अश्वत्थवृक्षस्पर्शनं यत्प्रातर्मङ्गलत्वेन विहितं तदतिरिक्तं निषिद्धं। मन्दवारे चाश्वत्थस्पर्शनं फलार्थं विधीयते। समुद्रस्य स्पर्शनमपि विहितेतरं निषिध्यते। पर्वणि च तृतीयभागे स्पर्शनविधिः।

तत्र

"सिन्धोः सेतोः सरस्वत्याः सङ्गमात् पुरुषोत्तमात्।
विना पर्व सरित्नाथं स्पृशेदन्यत्र न क्वचित्"॥

तेन पुरुषोत्तमादिव्यतिरिक्तस्थले पर्वव्यतिरेकेण समुद्रस्पर्शनं निषिद्धं। स्नानाङ्गत्वेन समुद्रस्य विधानात् स्नानकालीनस्पर्शनन्तु न निषिध्यते न च स्पर्शननिषेधपरः। अविहितस्पर्शननिषेधपरत्वोपपत्तेः। अन्यथा हि स्नाननिषेधः स्यात्।

"स्पर्शनादिल्ववृक्षस्य दर्शनाद्वन्दनादपि।
अहोरात्रकृतं पापं नश्यत्येव न संशयः"॥

अस्पृश्यानि। चाण्डालस्पर्शनविण्मूत्रादीनि स्नानाचमनप्रकरणे व्याख्यातानि।

मनुः—

"अनातुरः स्वानि खानि संस्पृशेदनिमित्ततः।
रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येतानि वर्जयेत्"॥

याज्ञवल्क्यः,—

"गोब्राह्मणानलान्नानि (१)नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत्"।
उच्छिष्टः केनाप्यङ्गेन स्पृशेत्। पदा च शुद्धो न स्पृशेत्।

(१) नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत्।

महाभारते,— असुरविषये लक्ष्मीवाक्यं।

"अपवृत्तं यथोक्तिश्च (१)उच्छिष्टस्य स्पृशन् घृतं"।

तेन दानवेषु नाहं वसामीति सम्बन्धः। उच्छिष्ट इत्यनुवृत्तौ सम्बन्धः।

"न स्पृशेच्च तथा शिरः"।

देवलः,—

"शिरोऽभ्यङ्गा(२)विशेषेण तैलेनाङ्गं विलेपयेत्"। नेतिसम्बन्धः।

महाभारते,—

"शिरःस्नातस्तु तैलेनाङ्गं किंचिदपि स्पृशेत्"। एतच्च स्नानाङ्गतैलोक्तं। पुनः स्नानकव्रतमध्ये गणनं प्रायश्चित्तविशेषार्थं। इति लक्षणानि स्नातकव्रतानि। अथ श्रोत्रजानि। श्राव्याश्राव्यभेदेन द्विविधानि। तत्र भगवन्नामश्रवणं सर्वत्र प्रसिद्धं। सामान्यतो विशेषतश्च। महाभारतीयविष्णुनामसहस्रे य इदं शृणुयान्नित्य-मित्यादिरूपेण विहितं तत्फलार्थं।

अथ भगवद्गीतामधिकृत्य महाभारते,—

"श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः।
सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणां"॥

एवं,—

"श्रद्धयापि कुरुश्रेष्ठ! श्रुतेन कथितेन च।
गजेन्द्रमोक्षणे नेदं दीर्घमायुरवाप्नुयात्"॥

---

(१) उच्छिष्टस्था। (२) वरशिरोन।

इति विष्णुधर्मे,—

एवं तत्र स्तोत्रश्रवणं । शिवनामग्रहणं शिवस्तोत्रश्रवणं । सूर्यनामश्रवणं । दुर्गानामग्रहणं । मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यश्रवणं ।

"श्रोष्यन्ति चैव यो भक्त्या मम माहात्म्यमुत्तमं" ।

इत्यभिधानात्फलार्थं गणेशस्तोत्रनामश्रवणं च ।

अथाश्राव्याणि,—

मार्कण्डेयपुराणे,—

"वेददेवद्विजातीनां साधुसत्यमहात्मनां ।
गुरोः पतिव्रतानां च तथार्यं च[१] तपस्विनां ॥
परिवादं न कुर्वीत परिहासेऽपि पुत्रक! ।
कुर्वतामविनीतानां न श्रोतव्यं कथंचन" ॥

देवलः,—

"गुह्ये पररहस्यानि नैवोपशृणुयान्नरः" ।

यमः,—

"नैव शृणुयाच्छृणुयाद्दुष्टवाक्यं कथंचन" ।

दुष्टवाक्यं, परदोषाभिधायिवाक्यं ॥

तथा,—

"ब्राह्मणानां परीवादो [२]निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः" ॥

(१) तथा यज्ञं तपस्विनां । (२) निन्दापाभि ।

वायुपुराणे,—

"योगं परिवदेद्यस्तु ध्यानिनं मोक्षकाङ्क्षिणं।

स गच्छेन्नरकं घोरं श्रोतारश्च न संशयः"॥

चाण्डालस्पर्शेषु वराहपुराणे,—

"श्रुत्वा परस्य वाक्यानि यद्भवेन्मर्मभेदना।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमेत्पुनः"॥

इति [1]अश्राव्यश्रवणे। समाप्तानि श्रोत्रकृत्यानि।

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायाग्निचिद्वाजपेयिनरसिंहविरचिते नित्याचारप्रदीपे तृतीयभागकृत्यं समाप्तम्।

---

(१) श्रोतव्याश्रोतव्यानि।

अथ चतुर्थभागकृत्यम् ।

अत्र च ब्रह्मचारिणो"ऽभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णो"रिति मनु चाभ्यङ्गनिषेधादुत्तरेषां चैतद्विरोधाच्च गृहस्थस्यापि ब्रह्मचारिधर्मातिदेशादभ्यङ्गनिषेधः प्रतिभाति ।

तन्नु नास्ति,—

"नित्य नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम्" ।

इति [१]चाङ्गे मलापकर्षणस्नानाभ्यनुज्ञानात् । मलापकर्षं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकमिति व्याख्यानात् ।

दक्षस्मृतौ च,—

"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।
तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥
मलापकर्षणं ब्राह्मो मन्त्रवत्तु जले स्मृतं ।
सन्ध्यास्नानमुभाभ्यां तु स्नानदेशाः प्रकीर्त्तिताः" ॥

इति नित्यस्नानमध्ये मलापकर्षणस्नानस्य गणनादस्य निरवकाशत्वेन गृहस्थैकधर्मत्वात्तद्विरुद्धब्रह्मचारिधर्मस्याभ्यङ्गनिषेधस्यानतिदेशः । किं च अष्टम्यादौ तैलाभ्यङ्गनिषेधस्य तद्विहिते तदितरताभ्यनुज्ञापरत्वे पर्य्युदासत्वेन लक्षणाप्रसङ्गादष्टम्यादावेव दोषापत्तेस्तत्प्रायश्चित्तविरोधान्नरकपातस्मृतिविरोधाच्च यद्यपि नान्यतिथिष्वनुज्ञापरत्वं । तथापि सर्वदा निषेधत्वे तिथिविशेषनिषेधवैयर्थ्यप्रसङ्ग एवान्यथानुपपत्त्या तिथ्यन्तरेऽनुज्ञां सूचयति । स च दोषातिशयार्थत्वेन विशेषनिषेधः सार्थकः ।

(१) शंखेन ।

दोषातिशयकल्पनापेक्षया (१)तर्हि तत्रानुज्ञाकल्पनस्य पूर्वोक्तयुक्तिमाहित्येन लघुत्वादिति गृहस्थस्य नाभ्यङ्गनिषेधः।

तत्र विष्णुपुराणे,—

"चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र! (२)रविसंक्रमणे न च"॥
"तैलस्त्रीमांसभोगी च सर्वेष्वेतेषु पर्वसु।
विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते"॥

अत्र तैलपदस्य तिलप्रभवस्नेहे मुख्यता। सर्षपादौ च। कात्यायनः। तैलप्रत्ययानुशासनस्य महाभाष्यकृता च गौणप्रयोगेण प्रत्याख्यानात्सर्षपैरण्डस्नेहे मुख्यतैलभावान्यतैलनिषेधे तन्निषेधः। यत्तु पठन्ति,—

"पक्वतैलं गन्धतैलं सार्षपं पुष्पवासितं"।
वर्ज्याहस्याप्यदुष्टं स्यात् द्रव्यान्तरयुतं तथा॥

तथा,— सार्षपस्य प्रतिप्रसवोऽनुवाद एव। पक्वतैलाभ्यनुज्ञायां दृष्टान्तार्थः। एवं चित्राहस्ताश्रवणर्चेषु तैलमित्यपि वामनपुराणीयं तिलप्रभवस्नेहविषयं। तत्तु स्कन्दस्नानतपवचन,—

"आसप्तमकुलं हन्ति तैलग्रहणमष्टमी"।

, तदष्टम्यां तिलस्नेहस्य दोषातिशयार्थं।

चतुर्दश्यां तु "आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशी"ति वचनात् शिरोऽभ्यङ्गे घृतसर्षपादेरपि निषेधः। न गात्राभ्यङ्गे। वामनपुराणे—"नन्दासुनाभ्यङ्गमुपचरेच्च"। अथ सर्वस्नेहनिषेधः।

---

(१) तदितरता। (२) रविसंक्रान्तिरेव च।

पक्षतैलादेरग्रक्षावभ्यनुज्ञा। नन्दा प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः। एवं च षष्ठीषु तैलमिति तैलपदं स्नेहमात्रपरं। दोषातिशयार्थं वा तैलस्य पुनर्निषेधः।

तथा,— सप्तम्यां तैलसंस्पर्शादिषु भार्य्या विनश्यतीति तत्र व्याख्येयं। तत्र तैलभक्षणमपि निषिद्धं।

तथा,—यत्र तैलोपभोगनिषेधस्तत्र भक्षणस्यापि निषेधः।

तथा,—

"मोहात्प्रतिपदं षष्ठीं कुहूरिक्तां तिथिं तथा।
तैलेनाभ्यञ्जयेद्यस्तु चतुर्भिः परिहीयते" ॥

चतुर्भिः, आयुःप्रज्ञायशोबलैः। तेन चतुर्थीनवम्योरपि तैलनिषेधः।

शिष्टाः,—

"पितृश्राद्धे प्रगे स्नाने द्वादश्येकादशीषु च।
सुरापानसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत्" ॥

गारुडे,—

'उपोषितस्य व्रतिनः कृत्तकेशस्य नापितैः।
तावच्छ्रीस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत्" ॥

तथा,—

"[१]सन्तापकीर्त्तिर्मरणं सुताय वित्तस्य नाशो निधनत्वमायुः।
सूर्य्यादिसौरान्तदिनेश्वराणां तैलोपभोगे क्रमशः फलानि"॥

रविकुजगुरुशुक्रवारेष्वपि निषेधः।

(१) सुता ता।

समाचारस्तु स्त्रीणामेव वारवर्ज्जनविचारो न पुंसामिति।
यत्तु चिन्तामणौ,—

"पञ्चमी दशमी चैव पूर्णिमा च त्रयोदशी।
एकादशी द्वितीया च द्वयोरपि च पक्षयोः॥
अभ्यङ्गस्नानपानाद्यै[1]र्योऽत्र तैलं न संस्पृशेत्।
चतुर्णां तस्य वृद्धिः स्यात्कुलापत्यबलायुषां"॥

अत्र पूर्णिमायामपि धनादिकामस्य [2]विधिनिषेधाभावः। निषेधस्तु निष्कामस्य। तत्र चित्रादिनक्षत्रयोगेऽपि विहितत्वादेव न दोषः। पर्वणि हविःशेषमांसभक्षणवत्।

तथा च शिष्टाः पठन्ति,—

"दशम्यां तैलमस्पृष्ट्वा यः स्नायादविचक्षणः।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुःप्रज्ञायशोबलं"॥

तदुपवासमात्रे नित्यव्रतमिद्धा काम्यव्रतानुष्ठानाभावे [3]बोध्यं।

देवलः,—"शिरोऽभ्यङ्गावशेषेण तैलेनाङ्गं विलेपयेत्"।

नेतिसम्बन्धः। शिरःकार्य्यार्थं पृथगेव तैलमित्यर्थः।

"सर्वदा तु तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः"।

इति वचनान्निषेधाभावाच्च तिलपिष्टेन सर्वदिने स्नाने न दोषः

यत्तु चिन्तामणौ,—

"सप्तमीं चाप्यमावास्यां संक्रान्तिग्रहणेषु च।
धनपुत्रकलत्रार्थी तिलपिष्टं न संस्पृशेत्"॥

---

(१) येऽत्र तैलं न सेवते। (२) विधिवत्तन्निषेधाभावः।
(३) बोद्धव्य।

तथा,—सर्वदा स्नानविधिपुष्यतावाक्यबलाद्धनपुत्रकलत्रकामस्य काम्यो निषेधः।

यत्तु,—

"प्रतिपद्यनपत्यः स्यात् द्वितीयायामपत्नीकः।
दशम्यामधनं स्नानं सर्वं हन्ति त्रयोदशी"॥

तदारोग्यस्नानविषये राजमार्त्तण्डोपसंहारात्परमेव।

शिष्टाः पठन्ति,—

"श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्य्यादामलकै(१)र्नरः।
तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः॥
गङ्गास्नानाधिका धात्री प्रोक्ता माधववासरे।
विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नाने न वै नृणां"॥

अत्र विशेषः,—

"नवम्यां दर्शसप्तम्यां संक्रान्तौ रविवासरे।
चन्द्रसूर्य्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत्"॥

एतच्च श्रीकामनाभावेऽवगन्तव्यं। इदं च मलापकर्षणस्नानस्यावश्यकर्त्तव्यताकेलनिषेधदिने तिलपिष्टेनामलकपिष्टेन वा वहिरुद्धृतोदकेन मलापकर्षणस्नानं कृत्वा माध्याह्निकस्नानारम्भः कार्य्यः।

दक्षः,—

"चतुर्थे च यथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्।
तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं चाकृत्रिमे जले"॥

---

(१) द्विजः।

तत्र स्नानदेशाः प्रातःस्नानप्रकरणेनोक्ताः। नदीषु देवखातेष्वित्यादिना। तदुपलक्षणमकृत्रिमे जल इति।

कात्यायनः,— अतो नित्यं स्नानं नद्यादौ मृद्गोमययवकुशतिलसुमनस आहृत्योदकान्तं गत्वा शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य प्रक्षाल्य पाणिपादं कुशाग्रपृष्ठैः बद्धशिखायज्ञोपवीती चाचम्यो[1]रुगृह्णाति तोयमामन्त्र्यवर्जं "हेतेगतमिति" "सुमित्र्या न" इत्यपामञ्जलिमादाय "दुर्मित्र्या" इति द्वेष्यं प्रतिषिंचेदनभिमर्हितस्तूत्तरस्यां *दिशि कटिरस्थूरुजंघे चरणौ करौ मृदा तिस्रः [2]प्रक्षाल्या*चमनमभ्योदकमालभतेऽङ्गानि "इदं विष्णुरिति" सूर्याभिमुखो मज्जेदापो अस्मानिति स्नात्वा [3]दिवाभ्य इत्युन्मज्य निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य गोमयेन विलिम्पे "मानस्तोक" इति ततोऽभिषिचेदिमं "मेवरुण" इति "तिसृभिर्मापडदुत्तमं मुञ्चन्ति" मावभृथेत्यन्ते चैतन्निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य दर्भैः पावये "दापोहिष्ठेति" तिसृभिरिदमापोहविष्यति "देवीरापो" इति द्वाभ्यां। "अपोदेवाद्रुपदा" "दिव" "शन्नोदेवी" अपांगुं समपोदेवि पुनन्तु मे नवभिश्चित्पतिर्मेत्योंकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्यादावन्ते चान्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेद्रुपदां वायं गौरीत्यृच[4] वा प्राणायामं वा सशिर-स्क्रमोमिति विष्णोर्वा स्मरणं।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

"मृद्गोमयतिलान् दर्भान् पुष्पाणि सुरभीणि च।

---

(१) गृह्णीति।
(२) प्रक्षाल्याचम्य अमभ्योदकं।
(३) उदिदाभ्य।
(४) गौरिति वा ऋचं वा।

आहरेत् स्नानकाले तु स्नानार्थं प्रयतः शुचिः ॥
गत्वोदकान्तं विक्ष[1]तुमास्थाप्यैतत् पृथक् चितौ।
त्रिधा कुर्य्यान्मृदन्तां तु गोमयं च विचक्षणः ॥
अधमोत्तममध्यानामङ्गानां चालनं तु तैः।
भागैः पृथक् पृथक् कुर्य्यात् चालनं मृदसङ्करः ॥
अद्भिर्मृद्भिश्च चरणौ प्रक्षाल्याचम्य वै शुचिः।
उरुं हीतिदृपक्तीयमुपस्थाय प्रदक्षिणं ॥
आवर्त्तयेत्तदुदकं ये ते शतमिति ह्यृचा।
सुमित्र्या न इत्यञ्जलिमुद्धरेद्देवतं स्मरेत् ॥
सुमित्र्या न इति द्वेष्यां ध्यायं चापः प्रसेचयेत्।
अद्भिर्मृद्भिश्च गात्राणि क्रमशः क्षालनेजयेत् ॥
एकया तु शिरः चाल्य द्वाभ्यां नाभेरधो[2]ऽपि च।
कटिवस्त्युरुजघे च चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः ॥
प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य नमस्कृत्य जलं ततः।
यत्किंचिदिति मन्त्रेण नमस्येत्प्रयताञ्जलिः ॥
यच स्नाने[3] तु यत्तीर्थे नदी पुण्यतमा तु या।
तां ध्यायेत् मनसा वाञ्छादन्यचेष्टं विचिन्तयेत् ॥
गङ्गादिपुण्यतीर्थानि हिमादिषु सम्मरेत्।
उदुत्तममितिविधिवाप्तञ्जनं प्राङ्मुखः शुचिः ॥
येन देवाः पवित्रेति कुर्य्याद्रामस्नानं त्रिभिः।

(१) विविक्त-। (२) स्योपरि।
(३) स्थाने।

महाव्याहृतिभिः पश्चादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥
आलभेत स्वदङ्गानि इदं विष्णुरिति त्वृचा ।
भास्कराभिमुखो मज्जेदापो ह्यस्मानिति त्वृचा ॥
ततोऽवमृश्य गाथाणि निमज्ज्योन्मज्ज्य वै पुनः ।
आचम्य गोमयेनापि मानस्तोक्या समालभेत् ॥
ततोऽभिषिञ्चेन्मन्त्रैस्तु वारुणैश्च यथाक्रमं ।
इमं मे वरुण इत्यृग्भ्यां तत्त्वा यामि इत्यपि ॥
आप उदुत्तममिति सुमित्रावत्प्रयेषु च ।
अभिषिच्य तदात्मानं निमज्ज्योन्मज्ज्य वै पुनः ॥
दर्भैस्तु पावयेन्मन्त्रैरलिङ्गैः पावनैः शुभैः ।
आपो हिष्ठेति तिसृभिरिदमापोहविष्मती ॥
देवीराप इति द्वाभ्यामापोदेवा म इत्यृचा ।
द्रुपदादिव इत्यृचा शन्नोदेवीरपां रसं ॥
आपोदेवो पावमान्यः पुनः [1]वाहादृतेन च ।
चित्पतिर्मेति च शनैः पायात्मानं समाहितः ॥
जलमध्ये स्थितो विप्रः शुद्धभावे हरिं स्मरन् ।
ॐकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या च समाहितः ॥
आदावन्ते च कुर्वीत अभिषेकं यथाक्रमं ।
अपां मध्ये स्थितस्त्वेवं मार्जनं च विधीयते ॥
अन्तर्जले जपन्मग्नस्त्रिरृतमघमर्षणं ।
द्रुपदां वा त्रिरावृत्य अयं गौरितिवस्त्वृचं ॥

(१) पुनन्त्वाह्मात्वृचो न वा ।

इमः शुचिषदित्यृचं चिरावृत्य जपेदथ।
अन्यानि चैव सूक्तानि स्मृतिदृष्टान्यनुस्मरेत्॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं त्रिर्जपेदथ।
आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययं॥
विष्णुरायतनं ह्यापः स ह्यपां पतिरुच्यते।
तस्येव सूनवस्त्वेतास्तस्मात्त्वं ह्यप्सु संस्मरेत्॥
नराद्पः प्रसूता वै तेन नारा इति स्मृतः।
ता एवास्यायनं यस्मात्तेन नारयणः स्मृतः॥
यो हि व्रतीनां देवानां यमस्य नियमस्य च।
भोक्ता च यज्ञतपसां योगिनां ध्येय एव च॥
ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु।
प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु दुष्कृतान्मुच्यते पुमान्॥
प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत्।
स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेदप्सु पुनः पुनः।
मृद्भिरद्भिश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि"॥

इति शङ्खवचनात् स्नानस्य प्रागेवाधमोत्तममध्यमाङ्गक्षालनं मृदा कृत्वा गोमयेनापि कर्त्तव्यं एतदनन्तरमेव (१)प्रभाते विद्यमानेत्येवं स्नानोपक्रमविधानादिति वदन्ति। तेन एकया तु शिरःक्षालनं इत्यादिक्षालनानन्तरं स्नानमध्यगतमत्यवगन्तव्यं। "ततोभिषिञ्चेन्मन्त्रैस्तु वारुणैश्च यथाक्रम"मित्याच त्वं नः सत्वं स

(१) प्रभूते।

इत्यनयोरविवक्षणत्वात्रप्रिन्यायेन वारुणावारुणसमुदाये वारुणशब्दः, क्रमकथनादेव मन्त्रक्रमप्राप्तेर्यथाक्रममिति प्रतिवचनं। अभिषेकस्य प्रति मन्त्रं भेदकथ[१]नाय, अन्यथा हि मन्त्रवक्तव्यस्य विवक्षितत्वा-दष्टमन्त्रकरणक एवाभिषेकः स्यात्।

यथाक्रमं इत्यस्य लिङ्गस्थानन्यगतत्वात्तु तद्भेदः। सूर्यस्याभि-मुखो मज्जेदिति तड़ागादिपरं।

स्ववत्सुस्रोतः स्थित इति नरसिंहपुराणवचनादिति लक्ष्मीधरः।

शङ्खः,—

"क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः।
मृद्भिरद्भिश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि॥
जले निमग्नस्तून्मज्ज्य उपस्पृश्य यथाविधि।
तीर्थस्यावाहनं कुर्य्यात्तत्प्रवक्ष्याम्यतः परं॥
प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितं।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये॥
तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघ[२]विनिसूदनं।
सान्निध्यमस्मिन् वै तोये भजतां मदनुग्रहात्"॥

अयं चावाहनमन्त्रः। याज्ञवल्कीये स्नानेऽन्तरानुरक्ते[३]रवगन्तव्यं साकांक्षत्वात्। बौधायनः,— "हस्तौ प्रक्षाल्य कमण्डलुं मृत्पिण्डं च परिगृह्य तीर्थं गत्वा त्रिः पादौ प्रक्षालयेत्त्रिरात्मानमथ हैति

(१) भेदज्ञापनाय। (२) सर्वाघविनिसूदनं।
(३) याज्ञवल्कास्नानेष्वावाहने मन्त्रान्तराप्युक्तेरवगन्तव्यसाकांक्षि-त्वात्।

भुवते श्मशानमपोदेव गृहं गोष्ठं चैवं च ब्राह्मणाः [१]प्रक्षाल्य तु पादौ नान्तः प्रवेष्टव्यं।

यथाऽम्भोभिरभिपद्यते,

"हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचत।
यन्मयाभुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः॥
यस्मान्मे मनसा वाचा कर्मणा दुष्कृतं कृतं।
तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनः पुनः"॥

तच पादप्रक्षालनार्थं जलप्रवेशमन्त्रश्च। माकांचलादेव याज्ञवल्क्यस्नानविधिना गृह्यते।

पद्मपुराणे,—

"नैर्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न विद्यते।
तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते॥
अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलै स्नानं समाचरेत्।
[२]इदं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित्॥
ॐ नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः।
दर्भपाणिस्तु विधिना ह्याचान्तः प्रयतः शुचिः॥
चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः।
प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः॥
विष्णोः पदप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता।
पाहि मस्त्वेनमस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात्॥
तिस्रःकोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत्।

(१) मुक्तं। (२) तीर्थं।

ँदिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि! ॥
नन्दनीत्येव ते नाम देवेषु नन्दिनीति च ।
नन्दा पृथ्वी च शुभगा विश्वकाया शिवाशिता ॥
विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ।
क्षेमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिदशेश्वरी ।
गङ्गे देवि नमस्तुभ्यं प्रसीद परमेश्वरि! ।
एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्त्तयेत् ॥
भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ।
सप्तवाराभिजप्तेन करसंपुटयोजितः ॥
मूर्द्ध्नि कुर्य्याज्जलं भूयः त्रिश्चतुः पञ्च सप्त वा ।
स्नानं कुर्य्यान्मृदा [(१)]तेन आमन्त्र्य तु विधानतः ॥
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।
मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं ॥
उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।
नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारिणि सुव्रते" ॥

अयं स्नानविधिर्वैदमन्त्रशून्यत्वात् सर्ववर्णसाधारणः। शूद्रस्यापि पुराणमन्त्रेण ग्रहणाधिकारादित्याहुः। वस्तुतस्तु "तूष्णीमेव हि शूद्रस्य स नमस्कारकं स्मृत"मिति वचनात्मम इत्युक्ता मज्जनमात्रं शूद्रस्येत[(२)]लक्ष्मीधरः। अत्र तीर्थकल्पनसाकांक्षत्वाद् याज्ञवल्कीय-

(१) तत्र। (२) शूद्रस्येति।

स्नानेऽपि ग्राह्यं। गङ्गाश्रवण(१)मन्त्रोऽपि तीर्थस्मरणे प्रवर्त्तते। मन्त्रवारं जलाभिषेकस्त्वभिषेकान्तरादिबहुलात्र प्रवर्त्तते अनुक्तमन्त्रके मृद्ग्रहणे अश्वक्रान्ते इत्ययमपि मन्त्रः प्रवर्त्तत इति वदन्ति।

वशिष्ठः,—

"अकामिर्वाचयेत् स्नानं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः।
प्रयतो मृदमादाय दुर्गमात्रं(२) च गोमयं॥
स्नापयित्वा तथाचम्य ततः स्नानं समाचरेत्।
मृदेकया शिरः चाल्य द्वाभ्यां नाभेरथोपरि॥
अधश्च तिसृभिः कायमधः पादौ तथैव च।
प्रचाल्य सर्वकायं च द्विराचम्य यथाविधि॥
ततः संमार्जनं कुर्य्यान्मृदा पूर्वं तु मन्त्रवित्।
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे॥
मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं।
उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना॥
मृत्तिके त्वां प्रगृह्णामि प्रजया च धनेन च।
मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रिता॥
मृत्तिके जहि नः सर्वं यन्मया दुष्कृतं कृतं।
मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं॥
पुनश्च गोमयेनैवमयमपमिति ध्रुवम्।
अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां रसं वने॥

(१) गङ्गास्मरणमन्त्रोऽपि। (२) दूर्वामपि।

(१)आसामृषभपत्नीनां (२)पवित्रं कायशोधनं।
(३)तस्मे रोगांश्च शोकांश्च पापं मे नुद गोमय!॥
काण्डात्काण्डादिति द्वाभ्यां दूर्वयाङ्गमुपस्पृशेत्।
कृत्वैवं मार्जनं मन्त्रैरश्वक्रान्तादिभिस्ततः॥
"ये ते शत"मिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहये(४)त्पुनः।
कुरुक्षेत्रगयागङ्गाप्रभासपुष्कराणि च"॥

अत्र मध्याह्नात् प्रागिति चतुर्थभागोपलक्षणं, अतएव क्रमविधानमात्रं स्नानादीनां न कालविधानमिति भ्रमो न कर्त्तव्यः। गोमयालम्भनकाले क्रियमाणानुवादिमन्त्रो श्रयमग्रमिति याज्ञवल्कीये गोमयालम्भे मार्कोक्तत्वात्प्रवर्त्तते मानस्तोक इति मन्त्रस्य मन्त्रकरणमन्त्रत्वेन विरोधाभावात्। काण्डादिति द्वाभ्यां दूर्वामार्जनमधिकत्वात् याज्ञवल्कीये वैकल्पिकं।

याज्ञवल्क्यः,—

"सन्ध्याचयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा"।

तथा,—

"पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता"।

मध्यमां सन्ध्यामभिधाय शङ्खः,—

"एष एव विधिः प्रोक्तः सन्ध्ययोश्च द्विजातिषु।
तस्यां मध्यमसन्ध्यायां सावित्री द्विजसत्तम!॥
युवतीं शुक्लवर्णां च चारुरूपां चतुर्भुजां।

(१) तासां। (२) सर्वत्र।
(३) त्वं मे। (४) ततः।

शुक्लवामदयोपेतां तार्क्ष्यस्कन्धगतां शुभां ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधारिणीं विष्णुदेवतां ।
विष्णुलोकनिवासां तामायान्तीं सूर्य्यमण्डलात् ॥
रक्ता भवति गायत्री सावित्री शुक्लवर्णिका ।
इति अत्र सूर्य्यमण्डलादिति मन्त्रस्यार्थे पञ्चमी" ।

योगीयाज्ञवल्क्यः,—

"आचम्य पश्चादात्मानं त्रिराचम्य शनैरसून्[१] ।
अथो[२]पतिष्ठेदादित्य[३]मर्द्धं पुष्पान्वितं जलं ॥
प्रत्यियोदयमुदुत्यं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।
हंसः शुचिषदेतानि पावनानि शुभानि च ॥
एतज्जपेदूर्द्ध्वबाहुः सूर्य्यं वीक्ष्य समाहितः ।
गायत्र्या च यथाशक्ति चोपस्थाय दिवाकरं ॥
विभ्राडित्यनुवाकेन सूक्तेन पुरुषस्य च ।
शिवसंकल्पेन तथा मण्डलब्राह्मणेन च ॥
दिवाकीर्त्त्यैश्च सौरैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तितः ।
जपयज्ञो हि कर्त्तव्यः सर्व[४]यज्ञप्रणीतकैः ॥
पवित्रैर्विविधैश्चान्यैर्गुह्योपनिषदा तदा ।
अध्यात्मविद्या विविधा जप्तव्या जपसिद्धये ।
प्रदक्षिणं समासाद्य नमस्कृत्योपवेश्य च ॥

(१) रसून् । (२) यथोपदिष्टे ।
(३) मूर्द्धं । (४) वेद ।

दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः।
स्वाध्यायन्तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत् ॥
आकेशादानखाग्राच्च परमं तप्यते जपः।
यः श्रद्धया द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहं ॥
आदावारभ्य वेदे तु स्वालोचर्य्युपरिक्रमात्।
यदधीतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः" ॥

तत्र मध्याह्नसन्ध्यायां जलाञ्जलि[1]प्रक्षेपपुष्पाञ्चितत्वनियमः। यत्प्रदक्षिणं [2]प्रक्रामति तेन पाप्मानमवधुन्वन्तीति तैत्तिरीयश्रुतौ वाक्यशेषे उद्यन्तमस्तं यान्तमिति श्रवणान्मध्याह्नसन्ध्यायां प्रदक्षिणं समन्त्रकं नास्तीत्याहुः। तत्राप्यतिदेशात्प्रवर्त्तते इत्यन्ये शिवसंकल्पश्च मध्याञ्चितमसिद्धसूक्तषट्कं। मण्डलब्राह्मणं यदेतन्मण्डलं तपतीत्यादिकाण्डप्रसिद्धं। दिवाकीर्त्यः। रुद्राध्यायादिमन्त्राश्चेहप्रसिद्धाः।

सौराः। कदाचनस्तरीरसि। कदाचनः प्रयुच्छसि। यज्ञो देवानामिति त्रयो शाक्ताः। अन्ये पवित्रमन्त्राः। अघमर्षणप्रस्तयः। रहस्योपनिषदाः। साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादकवेदभागेन। अध्यात्मविद्या [3]द्विविधाः। सगुणब्रह्मवरापि। अत्र जपयज्ञपदं स्तुतिपरं। आदावुपस्थानाभिधानात्। दर्भपाणिः पवित्रोपग्रहव्यतिरिक्तदर्भत्रयहस्तः।

प्रदक्षिणनमस्कारोपवेशनादिब्रह्मयज्ञाङ्गं। तेन कालान्तरे

---

(१) प्रक्षिपेत्। (२) प्रक्रमन्ति।
(३) विविधाः।

ब्रह्मयज्ञे। अत्र न भवति। यत्र कर्त्तव्यस्तत्र भवति। पैठीनसिः-- सावित्र्या मानसेन स्वाध्यायेन जपो व्याख्यायते। जपयज्ञश्च जपः। इतरमन्त्रजपः। जपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः। यथा स्वाध्याये मानसो सावित्र्या इति कर्त्तव्यता फलं च। तथा ब्रह्मयज्ञेऽपीति। कात्यायनः। प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविश्येद्दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाशक्त्या वारभ्य वेदं। आपस्तम्बः। तस्य विधि[1]रकृतप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्रातः शुचौदेशे अधीयीत। यथा स्वाध्यायमुत्सृजन् वाचा मनसा वाऽनध्याये। यदवधीतं तत्र जानन् वाचाधीयात्। मनसाऽनध्याये तैत्तिरीयश्रुतौ ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः। प्राच्यां दिशि ग्रामाद्गच्छति। दर्भे उदीच्यां प्रागुदीच्यां वोदितश्चादित्ये दक्षिणत उपनीयोपविश्य हस्तावप्रनेनिज्य त्रिराचामेत् द्विः परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषा नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य यत् त्रिराचामति तेन ऋचः प्रीणाति यद्द्विः परिमृजति। तेन यजूंषि यत्सकृदुपविशति यत्सकृदुपस्पृशति। तेन सामानि। यत्सव्यं पाणिपादौ प्रोक्षति। यच्छिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभते। ते अथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानितिहासान् पुराणानि कल्पनगाथान् नारायण सा प्रीणाति।

दर्भाणां महदूपास्तीर्योपस्थं कृत्वा प्रागासीनः स्वाध्यायमधीयीत। तथा तत्रैव, दक्षिणोत्तरौ पाणिपादौ कृत्वा स पवित्रा वोमिति प्रतिपद्यते। तद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषावाचो तत्

---

(१) रभूद्।

परमत्वं। यथा भूर्भुवः स्वरित्यादिर्ह्वी तद्दे वाचः सत्यं यदेव वाचः सत्यं तत्संयुक्ताय सावित्रीं त्रिरन्वहमक्रोहंशोनवानं। सवितास्रियः प्रसवितास्रियसवाप्नोत्यथो प्रसानदेव प्रतिपदाछन्दांऽसि प्रतिपद्यते। ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत। दिवा नक्तं वाऽस्याशौचाद्देय उतारण्ये उत वाचोनिष्ठन्नुतासीन उत शयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायं तपस्वी पुण्यो भवति य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीते। नमो ब्रह्मणे, नमोऽग्नये, नमः पृथिव्यै, नम ओषधीभ्यो, नमो वाचे, नमो वाचस्पतये, नमो विष्णवे, नमो बृहते, करोमि मध्यन्दिने प्रबलमधीयीत। नमो ब्रह्मणे इति परिधायतिरन्वाह-उपस्पृश्य गृहाणेति नमो यत्किञ्चिद्ददाति सा दक्षिणा। तत्र ग्रामे मनसाऽधीयीतेति विशेषः। अरण्ये उच्चैरित्यनुवादः; रात्रौ मनसा वाचा वेति विकल्पः। रात्रिरपि ब्रह्मयज्ञस्य एकः कालः; शेषं प्रयोगकाले व्याख्यास्यामः। स चार्वाक् तर्पणात्कार्य्यः। पश्चाद्वा प्रातराहुतेः। वैश्वदेवावसाने वा, नान्यत्रोक्तनिमित्तलादिति छन्दोगपरिशिष्टात्कालत्रय सूत्रुक्त, रात्रौ देयाः कालः सूत्रुक्तः, शतपथश्रुतिः,— अथ ब्रह्मयज्ञः। स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञः। यावन्तं ह वाला इमां पृथिवीं वित्तेन पूर्णां ददत् लोकं जयतीति तावन्तं। जयति भूयांऽस चाचय्यं य एवं विद्वानहरहः। स्वाध्यायमधीते तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः।

पय-आहुतयो हवा(१) एता देवानां यदृचः स य एव विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते पय-आहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्प-

---

(१) इवा।

यति[१] योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपतद्भिर्घृतकुल्यामधुकुल्याः पितृस्वधामभिवहन्ति ।

आज्याहुतयो ह्वा एता देवानां यद्यजूंषि स य एवं विद्वान् यजूंष्यहरहः स्वाध्यायमधीते आज्याहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति त एनं तृप्ता-इत्यादित्यमानं[२]। एवं सोमाहुतयो ह्वा एष देवानां य सामानि, स य एवं विद्वान् सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते सोमाहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति ; त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति इत्यादिमानं । मेद-आहुतयो ह्वा एता देवानां यदथर्वाङ्गिरसः स य एवं विद्वानथर्वाऽङ्गिरसोऽहरहः स्वाध्यायमधीते मेद आहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति, त एनं तृप्तास्तर्पयन्तीत्यादि समानं । मध्वाहुतयो ह्वा एता देवानां यदनुशासनानि विद्यावाक्यो वाकमितिहासपुराणं गाथाम[३]राशंस इत्यादि । तथा, स चेदपि प्रबलमिव न शक्नुयादप्येकं वेदपदमधीयीतैतत्तथाभूतेभ्यो न हीयते, तथा, यदि ह्वा अप्यभ्यक्तोऽलंकृतः सुहितः सुखे शयने शयानः स्वाध्यायमधीत अहैव[४] स नखाग्रेभ्यस्तप्यते [५]यदथवा श्वं छन्दसः स्वाध्यायमधीते न तेन हैवास्य यज्ञक्रतुनेष्टं भवति, तथा, तस्मादप्यृच वा यजुर्वा साम वा गाथां वा कुम्भ्यां[६] वाभिव्याहरेद्व्रतस्य अव्यच्छेदाय, अतः पय-आहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पय इत्यादिरथवा[७]द्दत्त, न च रात्रिमप्यवत्कममात्रे यो निर्दिष्टादि

(१) त-एनं तृप्तास्तर्पयन्ति । (२) इत्यादिमानं ।
(३) स— । (४) स्यां इव । (५) यदद्यार्थं ।
(६) पुण्यां वा । (७) र्थवाङ्गलं ।

त्यर्थ(१)वादमेव फलं स्यादिति वाच्यं, पुरोडाशनिष्पत्तिद्वारा क्रतुफलनिराकांक्षप्रथनादेर्यज्ञपतिमेव प्रजया पशुभिश्च प्रथयति इत्याद्यर्थवादोक्तफलानाकांक्षवत् दृष्टरूपक्रतुज्ञानाभ्यासद्वारा क्रतुफलसिद्धिर्निराकांक्षत्वेन क्रतुपरभागाध्ययनस्यार्थवादोक्तं तु फलाकांक्षाभावात्। तदुक्तं भट्टाचार्य्यैः,—

"कर्माभ्यासानुसन्धानं विध्यर्थस्यात्र गम्यते," इति।

यत्त्वश्वमेधादिभागस्य ब्राह्मणेनाध्ययनं तस्यादृष्टकल्पनावश्यकत्वेन तेन तेनेष्टेनास्य यज्ञक्रतुनेष्टं भवतीति क्रतुफलमेव स्वल्पतरं कल्प्यत इति न घृतकुल्यादि फलं। यदा का ते च वाचनं न ह्यविद्वान् विहितो भवतीत्युक्तदिशा स्वत्विकृविद्वत्ताया अपि कर्माङ्गत्वात् कर्मविधिभिस्तस्याप्यपेक्षितत्वेनार्त्विज्यार्थे ब्राह्मणस्याश्वमेधादित्वध्ययनब्रह्मयज्ञाभ्यासः। अथ पश्वादीनां कथंचिदपि दृष्टार्थासम्भवेन तदध्ययनब्रह्मयज्ञस्यापि क्रतुफलमेव किंचिदर्थफलं कल्प्यते, तत्र फलमात्रे यो निर्देशादिति न्यायात्, न चैकस्य विधेः पुरुषभेदबोधकत्वमदृष्टतरं। प्रारब्धकाम्यस्य वैगुण्ये समापनविधेः तत्फलकामं प्रति तत्फलबोधकत्वमन्यपापक्षयफलं प्रति बोधकत्वमिति भट्टाचार्य्यैरेवोक्तत्वात् नानाशाखीयनानाविधानात् कस्यचित् प्रतिफलभेदबोधकत्वाच्चेति।

याज्ञवल्क्यः,—

"वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः।

(१) इस्रुतौ — ह्यनुमानं— स्यादित्युक्तं। निशार्थवादिकमेकपालं स्यादिति वाच्यं।

जपयज्ञार्थमिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत्" ।

एवं क्रमेण वेदाध्ययनशक्तौ "ब्रह्मयज्ञे जपन् सूक्तं पौरुषं चिन्तयन् हरिं" इति तावन्मात्रस्य जपः ।

अन्यच्च,—

"अनुष्टुप् त्रिष्टुप् गायत्री विज्ञेया सा शताचरा ।
शताचरां समावर्त्त्य चतुर्वेदफलं लभेत्" ॥

अनुष्टुप् त्र्यम्बकः, त्रिष्टुप् जातवेदाः ।

याज्ञवल्क्यः,—

"गायत्रीमि[१]त्यधिकृत्य विज्ञेया सा शताचरा ।
शताचरां समावर्त्त्य चतुर्वेदफलं लभेत्" ॥

बौधायनः,—

"प्रणवो व्याहृतयः सावित्री[२]त्येते पञ्च ब्रह्मयज्ञा अहरहः ब्राह्मणं किल्[३] पावयन्ति," आपस्तम्बः,—"भूर्भुवः, स्वः, सत्यं तप श्रद्धायां जुहोमीत्येते नेवास्य तद्दहः स्वाध्यायः समाप्तो भवति' आथर्वणीयतापनीयश्रुतौ,—"यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते एते सर्वे अशक्तस्य कल्पाः । तर्पणं, शातातपः,—

"तर्पणं तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमं" ॥

शुचिर्मन्त्रस्नानादिनापीति लक्ष्मीधरः । एवं प्रधानतया तर्पणमुक्तं प्रत्यहमिति वचनान्नित्यं ।

---

(१) गायत्रीमधिकृत्य ;—"ओंकारा चतुरक्षरा— ।
(२) सावित्रीत्येषां च— । (३) किल्बिषात् ।

मनुशातातपयाज्ञवल्क्याः,—

"यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः।
तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलं"॥

तर्पणाधिकारे छन्दोगपरिशिष्टे,—

"छायां यथेच्छेच्छरदातपार्त्तः,
पयःपिपासुः क्षुधितो यथान्नं।
बालो जनित्रीं जननी च बालं,
योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषां॥
तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च।
विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वे ह्युदककाङ्क्षिणः॥
तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा।
युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् सर्वमेतद्बिभर्त्ति हि"॥

विष्णुः,—

"स्नातश्चार्द्रवासा देवर्षिपितृतर्पणमम्भस्थ एव कुर्यात् परिवर्त्तितवासाश्चेत्तीर्थतीरमुत्तीर्य्य"।

पद्मपुराणे,—

"देवान् ब्रह्म ऋषीन् सर्वान् तर्पयेदक्षतोदकैः"।

अक्षता यवाः,—

यदाभि(१)तर्पयेद्देवानिति छन्दोगपरिशिष्टात्।

शंखलिखितौ,— "नेष्टकाचिते पितॄंस्तर्पयेत्।

(१) यद्भिः।

स्नायी तड़ागोदकपानकूपेषु पंच चौन् पिण्डानुद्धृत्य देवपितॄंस्तर्पयेत्"।

उशनाः,—

"न वेष्टितशिराः कृष्णकाषायवाससा वा पितृतर्पणं कुर्यात्"।

शंखः,— "स्नातः कृतजपोऽन्तर्जानुरुदङ्मुखश्च दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत्"।

तथा,—

"विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रमयेन वा।
विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते॥
सुवर्णरजताभ्यां तु खड्गेनोदुम्बरेण वा।
दत्तमचयता याति पितॄणां तु तिलोदकं॥
हैमेन सह यद्दत्तं चीरेण मधुनाथवा।
तदप्यचयतां याति पितॄणां तु तिलोदक"॥

अत्र सौवर्णेन पात्रेण रजतौदुम्बरखड्गेन पात्रेण शङ्खेनाप्युदकं पितृतीर्थं स्पृशन् दद्यादिति शङ्खेनैवापीत्यभिधानात्। सुवर्ण-रजत-ताम्रखड्गानां प्रत्येकं समस्तेन वा यथासम्भवमङ्गत्वं मधुचीरचन्दनानां गुणफलार्थेन तर्पणसम्बन्धः पितृतीर्थं स्पृशन्निति पात्रेणापि दाने यथा पितृतीर्थे जलसंसर्गो भवति तथा कर्त्तव्यमित्यर्थः।

योगियाज्ञवल्क्यः,—

"सौवर्णं रजतं ताम्रं मुख्यं पात्रं प्रकीर्त्तितं।
तदभावे स्मृतं पात्र म्रवते यत्र धारितं"॥

नारिकेलकाष्ठादिपात्रमित्यर्थः।

शंखः,—

"स्नातः स तर्पणं कुर्य्यात्पितृणां तु तिलाम्भसा ।

पितृलोकमवाप्नोति प्रीणाति च यथा पितॄन्" ॥

मरीचिः,—

"शुक्लहस्तं तु दातव्यं न मुद्रां तत्र धार(१)येत् ।

वामहस्ते तिलान् ग्राह्यान् मुक्त्वा हस्तं तु दक्षिणं" ॥

मुद्रा तर्जन्यङ्गुष्ठसंयोग इति लक्ष्मीधरः, एवं शुक्लहस्त इत्यनेन मुद्रानिरासस्यैव विवरणं न मुद्रां दर्शयेदिति मध्यमाङ्गुष्ठादिसंयोगस्य प्राप्तेरेव निषेधः। पितृतीर्थलाभाय तर्जन्या एव दानौचित्यात्।

योगियाज्ञवल्क्यः,—

"यदुद्धृतं प्रसिञ्चेदे तिलान् संमिश्रयेज्जलैः ।

अतोऽन्यथा तु सव्ये(२)न तिला ग्राह्या विचक्षणैः" ॥

नानेन वामहस्तस्य तिलप्रक्षेपकत्वमुच्यते, किन्तु वामहस्ते तिला ग्राह्या इति मरीचिवचनादधिकरणत्वं तदयमित्यर्थः यदुद्धृतं कूपादितः पात्रान्तरे स्थापितं नद्यादेर्वा पात्रेण हस्ते गृहीतं सिंचेत्तदा जले कूपोद्धृत-जलपूर्ण-भूमिष्ठपात्रगते जले नद्याद्युद्धृततर्पणपात्रस्थे वा जले तिलान् मिश्रयेदुद्धृतपदस्याविशेषात्।

अतोऽन्यथा। यदा पात्राभेदेन भूमिष्ठपात्रगते जले अञ्जलिस्थ-पात्रगतजले वा मिश्रणं न संभवति तदा जलग्रहणात्पूर्वं

(१) दर्शयेत्। (२) सव्येन।

वामहस्तभागे तिलान् दक्षिणहस्तेनैव स्थापयित्वा जलाञ्जलिं गृहीत्वा तर्पणं कार्य्यं, एवं सर्वं दृष्टार्थत्वे नियममात्रविधानामघुत्वं । कूपोद्धृतभूमिष्ठपात्रगते अनेकाञ्जलिं तर्पणार्थं सकृदेव जलेन मिश्रणस्य तत्र न्यायसिद्धत्वात्, तेन कूपोदकभूमिष्ठपात्रात्पात्रे विनाञ्जलि(१)ग्रहणेऽपि न वामहस्ताधारकतिलग्रहणपूर्वकं जलग्रहणं, भूम्यपात्रतिलेनैव सतिलत्वशुद्धौ प्रयोगविधे(२)र्व्यापारान्तरप्रवेशासहनात् "अङ्गुष्ठेन तिलैः कुर्य्याद्देवता-पितृतर्पणं," इति स्मरणाद्धूर्वादौ स्थापनीयं । तिलसंख्यानियमे मानाभावात् कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन बहुवचनस्य त्रिष्वेव चरितार्थत्वं, अधिकप्रवेशे तस्याङ्गत्वादेव न दोषः ।

"तिलैः सप्तयुभिर्वापि समवेताम्बमाञ्जलीन् ।
भक्तिनम्रः समुद्दिश्य भुव्यस्माक प्रदास्यती"ति विष्णुपुराणीयं । श्रद्धासम्भवे प्रत्याम्नाततर्पणविषयं, न तस्येह प्रसङ्गः ।

मरीचिः,—

"तिलानामप्यलाभे तु सुवर्णरजतान्वितं ।
तदभावे निषिञ्चेत दर्भैर्मन्त्रेण नान्यथ" ॥

अङ्गा(३)सम्भवे प्रधानानुष्ठानात् प्रत्यवायपरिहारात् ।

अङ्गवैगुण्येऽपि यदपि न दोषस्तथापि विशेषाभ्यनुज्ञानादभिमन्त्रमात्रयुक्ततर्पणेऽपि पापक्षयरूपफलमपि भवतीत्यवगम्यते ।

---

(१) अञ्जलिना । (२) प्रयोगविधिना ।
(३) तन्नासम्भवे ।

अत्र पठन्ति,—

"पितृश्राद्धे रवौ शुक्रे सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः।
संक्रान्त्यां जन्मदिवसे न कुर्य्यात्तिलतर्पणं॥
अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ पितृवासरे॥
रविशुक्रदिने वापि न कुर्य्यात्तिलतर्पणं।
तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके॥
निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात्तर्पणं तिलमिश्रितं"।

अत्र पितृश्राद्धे निषेधो युगाद्ययनविषुवमृताहप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषयः, रविशुक्रदिने निषेधः सर्वापवादविषयः, सप्तमीनिषेधः, तीर्थव्यतिरिक्ते तिथिविशेषे चेत्यभिधानात्।

सन्ध्याराचिनिषेधोऽपवादाऽभावः, संक्रान्तिनिषेधोऽयनविषुवगङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषयः, जन्मदिवसनिषेधोऽपि गङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषय-इति देवलः।

बौधायनः,—

"स्नातः[१] पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरद्भिरेवाप्सु देवतास्तर्पयति," पञ्च ब्रह्मयज्ञा बौधायनोक्तप्रणवव्याहृतिचयगायत्र्यः, ब्रह्मयज्ञोत्तरमित्युक्तं भवति, तथा च स्थलतर्पणेऽपि तर्पणजलप्रक्षेपो जले कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति। पुनर्बौधायनः,—

"नार्द्रवासा नैकवस्त्रो दैवानि कर्माण्युपसंचरेदित्यपितृकर्माणि चेत्येकेषां," अत एव स्थलतर्पणमेव बौधायनेनोपक्रान्तं।

(१) पुस्तः।

एकेषामिति वचनाज्जलतर्पणे पुनरार्द्रवासस्त्वेत्युक्तं भवति। शंखः,—

"नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना।
नोपतिष्ठति तत्तोयं यन्न भूमौ प्रदीयते"।

तेन शंखमते स्थलस्थेन स्थल एव कर्त्तव्यमिति एवं च स्थलस्य स्थले प्रक्षेपो जले वा प्रक्षेपः कर्त्तव्यः, एवं च "उदकेनोदकं दद्यात्पितृभ्यश्च कदाचन," जले जलप्रक्षेपनिन्दावचनं शंखस्य स्थलप्रक्षेपस्तुत्यर्थं, उदितहोमनिन्दायां अनुदितप्रशंसापरत्ववत्। केवलं व्यवस्थासम्भवे अव्यवस्थानौचित्यात्। नद्यादितीरस्थेन स्थले स्थित्वा नद्यादौ तर्पणे क्रियमाणे जले प्रक्षेपः कर्त्तव्यः। गृहादावुद्धृतोदकेन तर्पणे शङ्खमतेन स्थल—एवेति व्यवस्थापक्षः साधीयान्। जल एव तर्पणे जल—एव प्रक्षेपः। यदाह सुमन्तुः,—"आकाशे तु क्षिपेद्वारि जलस्थो दक्षिणामुखः," आकाशे जलोपर्य्याकाशे।

अत एवाह वृहस्पतिः,—

"भूमौ यदापो दीयेत दाता चैव जले स्थितः।
वृथा तद्दीयते तोयं नोपतिष्ठति कस्यचित्"॥

तथा,—

"असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिं"।

द्रव्यविशेषजलस्थेन स्थलस्थेन वा असंस्कृतप्रमीतानां स्थल एव वस्त्रनिःपीडितानि(१) तोयानि देयानीत्यर्थः।

तथा,— "प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं सलिले क्षिपेत्"।

(१) वस्त्रनिष्पीडिततोयं देयमित्यर्थः।

कात्यायनः,—

"यद्वाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सलिलैश्च पितॄनपि ।
नमोऽन्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन्" ॥

ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवान् छन्दांसि, देवान् ऋषीन् पुराणाचार्य्यान् गन्धर्वाचार्य्यानितराचार्य्यान् सम्वत्सरं सावयवं देवीरप्सरसोदेवानुगान् नागान् सागरान् पर्वतान् सरितो दिव्यान् मनुष्यान् यक्षान् रक्षांसि पिशाचान् सुपर्णान् पृथिवीमोषधीः पशून् वनस्पतीन् भूतग्रामचतुर्विधमित्युक्तं भवति ।

ततो निवीति मनुष्यांश्च

"सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा" ॥

ततोऽपसव्यं तिलमिश्रं कव्यवालनलं सोमं च यममर्यमणं च, अग्निष्वात्तान् सोमपा पितॄन् बर्हिषदः पितॄन् यमांश्चैके ।

"यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
एकैकस्य तिलैर्मिश्रां(१)-प्रदद्यात् सलिलाञ्जलीन् ।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति" ॥

जीवत्पितृकोऽप्यनन्यांश्चेतरः, उदीरतामङ्गिरसोन आयान्तुनोऽ वहन्ति पितृभ्यो ये चेह मधुवाता इत्युक्तं, जपन् सिञ्चेत् । द्रव्यश्च-

(१) स्त्रीं स्त्रान् दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

मिति चिः, नमो व इत्युक्ता मातामहाचार्य्यगुरुशिष्यर्त्विग्‌-ज्ञातिबान्धवाः, अतपिता देहाद्रुधिरं पिबन्ति।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं, योगियाज्ञवल्क्यः,—

"ततः सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा।
ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं॥
देवान् छन्दांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव सनातनान्।
आचार्य्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्य्यानितरांस्तथा॥
सम्वत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा।
तथा देवानुगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि॥
सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि।
पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतानि च पशूंस्तथा॥
वनस्पतींश्चौषधींश्च भूतग्रामचतुर्विधं।
अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन च॥
तृप्यतामिति सक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना।
आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य्य च कुशान् शुभान्॥
प्रागग्रेषु सुरान् सम्यक् दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन्।
सव्यं पाणिं ततो न्युब्जपाणिभ्यां दक्षिणामुखः॥
तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः पितॄन् पितृगणांस्तथा।
मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेद्बुधः॥
प्राचीनावीत्युदकं च प्रसिञ्चेद्वै तिलान्वितं।
यद्युद्धृतं प्रसिञ्चेद्वै तिलान् सम्मिश्रयेज्जले॥
अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः।

दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिंचेत् यथाविधि ॥
दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थसमागतः ।
तिलानामथलाभे तु सुवर्णरजतान्वितं ॥
तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वाप्यथ ।
कव्यवालनलं सोमं यममर्यमणं तथा ॥
अग्निष्वात्तांसोमपांश्च तथा बर्हिषदः पितॄन् ।
यदि स्याज्जीवपितृक एतान् दिव्यपितॄंस्तथा ॥
येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्रः प्रदापयेत् ।
एतांश्च वक्ष्यमाणांश्च प्रमीतपितृको द्विजः ॥
वसून् रुद्रान् तथादित्यान् नमस्कारस्वधान्वितान् ।
एते सर्वस्य पितर आप्यायन्ताश्च मानुषाः ॥
आचार्य्यांश्च पितॄन् स्वांश्च पितृप्रभृतिनामतः ।
मन्त्रैश्च देयमुदकं पितॄणां प्रीतिवर्द्धनम् ॥
उदीरतामङ्गिरसो न आयान्तुनोर्यमित्यपि ।
पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता च इत्यृचम् ॥
पितॄन् ध्यायन् प्रसिंचेद्वै जपन् मन्त्रान् यथाविधि ।
तृप्यध्वमिति च त्रिर्वै ततः प्राञ्जलिरानतः ॥
नमो व इति जप्त्वा च ततो मातामहान् सर्व्वान् ।
संतर्पयेदात्मपुष्ट्यर्थं धर्मे परममास्थितः ॥
माता मातृष्वसा चैव मातुलानी पितृष्वसा ।
दुहिता च स्वसा चैव शिष्यर्त्विकृज्ञातिबान्धवाः ॥
नामतस्तु स्वधाकारैस्तर्पयेत्तानुपूर्वशः ॥

सवर्णेभ्यो जलं दद्यान्नासवर्णे कदाचन ।
पूर्वं स्वपितरस्तर्प्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ॥
नास्तिक्यभावाद्यश्चैतान्न तर्पयति वै सुतः ।
पिबन्ति देहनिस्तोयं पितरश्च जलार्थिनः ॥
ततः स तर्पयेद्देवान् ऋषीन् पितृगणांस्तथा"।

इत्यत्र ऋषितर्पणं मनुष्यतर्पणं च पद्मपुराणीयं सूचितं। तथा पद्मपुराणे, देवतर्पणानन्तरं ।

"कृतोपवीती देवेभ्यो निवीति च भवेत्ततः ।
मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा ॥
सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ॥
सर्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा ।
मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥
प्रचेतसं वशिष्ठं च भृगुनारदमेव च"। एतेन सनकादि-

मरीच्यादितर्पणं याज्ञवल्क्यानुक्तत्वादैकल्पिकमिति निरस्तम् । सप्तानां तर्पयेत् पूर्वमितिनिर्देशादेव पूर्वत्वे ज्ञाते पूर्वपदं प्रत्येकं तर्पणप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । पुराणानित्याचार्यविशेषणं कात्यायनसमादात् । गन्धर्वानित्याचार्यां[१]निति सम्बन्धः । सावयवमिति सम्वत्सरविशेषणं । अन्वारब्धेनेति अन्वारम्भः, कुशैरेवेति श्रौतपरिभाषायां इह प्रवेशे मानाभावात् । पलाशशाखया पशुमन्वारभते । भूत्वा समन्वारब्धैरित्यादौ परस्परसंस्पर्शोऽन्वारम्भ-

(१) गन्धर्वानि तथाचार्यमितिसम्बन्धः।

शब्ददर्शनादावसहस्ते च वाङ्गस्पर्शना[1]चारः । तृप्यतामिति तृपि-धातोः परस्मैपदित्वेऽपि छान्दस आत्मनेपदप्रयोगः । ब्रह्मणेति कर्तृवाचितृतीयान्तपदाध्याहारेण भावे प्रत्ययादात्मनेपदसाधुत्वो-पपत्तेश्छान्दसत्वं कथं कल्प्यमिति चेत्; इत्थं नाम्ना सेक्तव्यमिति नाम्नः सेकं प्रति करणत्वं निरपेक्षस्य तृतीयाश्रुत्योच्यते । समर्थः पदविधिरिति नैरपेक्षलक्षणसामर्थ्ये विभक्तिविधानात् । पद-विधि[2]रिति सार्वविभक्तिविधावपि नैरपेक्ष्यस्य महाभाष्ये लिख-नात् । नाम्नश्च करणत्वमर्थज्ञानवारकं दृष्टे सत्यदृष्टाकल्पनात् । तथा च प्रयोगकाले कारकविभक्त्यन्तनामोच्चारणे विधिवाक्यश्रुतं नैरपेक्ष्यं नाम्ना बाध्यते । कारकज्ञानसहितनामार्थज्ञानस्य तर्पण-क्रियाङ्गत्वापत्तेः । तेनानधिकारार्थप्रथमान्तनामोच्चारणं शब्दसाधु-ताय कार्य्यमिति तृप्यतामिति कर्त्तर्य्येव छान्दसमात्मनेपदमिति । अतएव तृप्यध्वमिति च त्रिवै इति कर्तृबहुत्वापेक्षं बहुवचनमपि दृश्यते ।

भावे प्रत्यये बहुत्वासंगतेः। अतएव कल्पतरुकारो ब्रह्मा तृप्यता-मिति देवतर्पणवाक्यमाह । कर्काचार्य्यैस्तु ब्रह्माणमिति तर्पण-क्रियाकर्मत्वेन ब्रह्मादीन्[3]विधाय भूतग्रामचतुर्विधस्तृप्यतामिति प्रयोगमाचार्य्यो दर्शयति । ततश्च ब्रह्मा तृप्यतामित्येवं वाक्य-

(१) —समाचारः ।

(२) पदविधिरिति सर्व्वविभक्तिकसमाश्रयणेन पदाय विधिरिति-विभक्तिविधावपि नैरपेक्ष्यस्य महाभाष्ये लिखितत्वात् ।

(३) ब्रह्मादीन् विधाय— ।

मित्युक्तं। एवं देवा(१)स्तृप्यन्तामितीत्येवं बहुवचनान्तप्रयोगः कर्त्तव्यः। दिव्यान्मनुष्यानिति छन्दोगपरिशिष्टस्मरणात्। मनुष्ये दिव्यपदं विशेषणमित्येके। अत्र सेक्तव्यमित्युक्तेऽपि प्रथमं ततः सन्तर्पयेद्देवानिति अद्भिरेव देवताः पितॄंस्तर्पयतीत्यादिवाक्याच्च द्रव्यदेवतासंयोगप्रतीतेः। देवतामुद्दिश्य जलत्यागः प्रक्षेपसमकालं कर्त्तव्यः। सेक्तव्यमिति प्रक्षेपस्यापि विधानाद्देवतामुद्दिश्य त्यागः प्रक्षेपश्चेति त्रयं तर्पणशब्दार्थः। न तत्प्रक्षेपस्याङ्गं,(२) सेकानुवादेन मन्त्रविधानात्तस्य तर्पणानन्तर्भावे तर्पणाङ्गमन्त्रसम्बन्धायोगात्। उक्तं च तृप्यतामिति सेक्तव्यमिति। एवं पितृतर्पणेऽपि।

तत्र च।

"त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामुप(३)वर्जयेत्।
पितॄणां च यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेरिति"॥

विष्णुपुराणवचनाद्देवतातर्पणे त्रिरभ्यासः।

यत्तु; "एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः।
अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् पितॄन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिं"॥

इति। तेन देवतातर्पणे सकृत्त्रिर्वेति विकल्पः।

अत्र मन्त्रेण देवतोद्देशत्यागो मानम इति केचित्।

तद्युक्तं। चतुर्थ्यन्तपदेनैव देवतोद्देशात्। सकृत्त्रा तृप्यतामिति मन्त्रे द्रव्यपदाभावेन देवतोद्देशत्यागस्मारकेनैवाङ्गत्वात्। प्रतिषिद्धं च सोमयागवद्दाभ्यामन्यायेन देवतोद्देश इतिमन्त्रस्य तत्करणत्वेन

(१) देवास्तृप्यन्तामित्येवं बहुव—।
(२) -तत्प्रक्षेपस्याङ्गत्वं।
(३) मपवर्जयेत्।

चिरावृत्तिः। यत्तु, मन्त्रे द्रव्यवाचकद्रव्यपदाभावात्। वेदिं चिःप्रोक्ष इति वेदिप्रोक्षणमन्त्रवत् मन्त्रस्यावृत्तिरिति तन्न। एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनमित्येवं वेदिप्रोक्षणेन मन्त्रावृत्ति-(१)रभ्यासविशिष्टस्य सकृदेव सूत्रानुशासनात्। इह जलात् पृथक्करणं विना जलाञ्जलौ त्यागस्याशक्यत्वेन त्यागसमान(२)कालीनस्य देवतोद्देशत्यागस्यापि प्रत्यञ्जल्यावृत्तौ तत् स्मारकमन्त्रस्याप्यावृत्तेर्न्याय्यत्वात्। न ह्येकदा भिन्नकालीनोद्धृतजलाञ्जलिषु त्यागसमकालो देवतोद्देशः सम्भवति। न च तन्त्रेण सकृत् पूर्वं कृतो देवतोद्देशः *त्यागत्रयसम्बन्धी*ति वाच्य। इदमिति द्रव्यनिर्देशं विना देवतोद्देशाभावात्। द्रव्यसम्बन्धित्वेन हि देवतोद्देशो न स्वतन्त्रः। प्रथमाञ्जलिकाले द्वितीयतृतीयाञ्जल्योरभावेन तच्चेदमिति निर्देशाशक्तेः(३)। यत्त्वयुतहोमादौ सकृदेव सर्वाहुतीर्बुद्ध्वा कृत्वा देवतोद्देशेन (४)त्यागसमाचार(५)स्तत्रानेककर्तृहोमे प्रत्येकयजमानेन देवतोद्देशस्य समकालं कर्तुमशक्यत्वेन तुल्यकालताबाधे सकृदेव लाघवात्करणं युक्तं। तत्र च मन्त्रस्य दृष्टार्थत्वेऽपि यजमानकर्तृकदेवतोद्देशे स्मारकत्वेनाङ्गत्वं। किंत्वध्वर्युगतदेवतहविःपक्षे चास्मारकत्वेनैव कर्माङ्गत्वं। अन्यथा तत्र मन्त्रवर्णिकदेवताकल्पनापत्तेः। व्याहृतिभिर्जुहुयादिति विधौ देवताविधानाभावेन मन्त्रवर्णादेवाग्निवायुसूर्य्याणां देवतात्वकल्पनात्। तत्र मन्त्रस्याध्वर्युगताग्न्यादिसम्बन्धिहविःप्रकाशकत्वे इंगच्छते। नान्यथा। जुष्टं चाग्नये

(१) चिरभ्यास—। (२) -सम—।
(३) शक्तेः। (४) समाचारात्। (५) तत्रा-।

जुष्टं निर्वपामि इत्यादि मन्त्राणां देवतासम्बन्धिहविःस्मारकत्वेन दृष्टार्थत्वं । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादीनां तथात्वेन देवताकल्पकत्वं च । अन्यथा, यजमानगतदेवतोद्देशार्थत्वे तत्र यजमानेन सकृदेव देवतोद्देशस्य कृतत्वात् पश्चाद्धोमेषु मन्त्रप्रयोगो न स्यात् । इह तु स्वयं क्रियमाणे प्रत्यञ्जलित्यागो नेमौ कर्त्तुं [१]शक्याविति वैषम्यं । आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरिति याज्ञवल्क्यसंहितायां श्राद्धप्रकरणोक्तैर्मन्त्रैरित्यर्थः । तत्र विशेषः । श्राद्धे ब्राह्मणे देवपित्रावाहन, दैवे प्रागग्रकुशत्रयास्तरणपूर्वकं तत्र देवतानामावाहनं । पित्र्ये तु [२]पितृब्राह्मणात् पूर्वं तदेव कुशत्रयं दक्षिणाग्रं कृत्वावाहनं । एतेनास्तृतकुशेष्वेव प्रागग्रदेवताङ्गत्वेन पित्र्याङ्गत्वेन च दक्षिणाग्रतासंस्कार उच्यते । न तु कुशास्तरणमिति भ्रमः कार्य्यः । अत्र च श्राद्धे ब्राह्मणे देवतावाहन । तत्रैव हविःप्रक्षेपः । एवं दर्शादौ चाग्नौ देवतावाहन, हविःप्रक्षेपश्च दृष्ट इति तर्पणजलप्रक्षेपेषु आवाहनाधारकुशेष्वेव कर्त्तव्य इति केचित् । तदयुक्तं सामान्यतो दृष्टस्य धर्मे प्रमाणत्वात् । जलस्यास्थाजलस्यस्य वा प्रक्षेपाधारस्य विहितस्य कुशान्तर्द्धाने मानाभावाच्च । तेन कुशानाकीर्य्य कुशेषु प्रागग्रेषु पितॄनावाह्य तृप्यतामिति सेक्तव्यमिति प्राचीनाम्नयः कर्त्तव्यः । अन्यथा वाह्योक्तत्वात् प्रत्यस्यासंगतिप्रसङ्गात् । एवमुत्तीर्य्य वाससा धौतेन परिधायेत्युप[३]क्रम्य स्वमतर्पणस्य प्रस्तुतत्वात्तत्र च भूमेः प्रक्षेपाधारत्वस्य शङ्ख्योक्त-

(१) शक्याविति — । (२) पितृतर्पणात् — ।
(३) परिधयेत्युपक्रमेण ।

त्वात्तच स्थले कुशानास्तीर्य्य तत्रावाह्य तत्रैव जलसेकः कर्त्तव्य इति वाक्यार्थः। जले तर्पणे तु यदि जलाशये प्रक्षेपाधारे कुशान्तरण-सम्भवस्तदा तत्र कुशेष्वेव जलप्रक्षेपः। प्रवाहादिना तत्करणसम्भवे गुणलोपे तु मुख्यस्येतिन्यायेन यथा कथंचित् कुशान् यत्र क्वापि कृत्वा तत्रावाह्य जले जलप्रक्षेपणं इति विवेकः। अत्रावाहनमन्त्र-मात्रातिदेशेऽपि मन्त्रस्यानुज्ञानार्थत्वादनुज्ञालोपे मन्त्रस्यापि लोपः। कार्य्यकारकत्वादतिदेशस्य कार्य्याभावेऽप्रवृत्तेः। न च मन्त्रस्यावाहनस्मारकत्वेन इह सम्बन्धः स्यादिति वाच्यं। विकृतौ कार्य्यान्तराकल्पनात्। तथा सति कपालेष्ववघातस्यादृष्टकल्प-नयाङ्गत्वापत्तेरिति प्राचीनावीत्युदकमिति, निवीती च भवेत्तत्र-इति मध्ये मनुष्यतर्पणार्थं निवीतित्वं बोध्यं। मनुष्यत्वाविशेषाच्च सनकाद्यृषिपुत्रतर्पणे मरीच्याद्यृषिपुत्रतर्पणे च निवीतित्वं। [1]निवीतमनुमनुष्याणामिति श्रुतेरर्थवादत्वेऽपि संवीते[2] मानुष-मिति श्रुतेरनन्यपरत्वाद्यज्ञोपवीतप्रकरणे पाठात्।

यत्तु, योगियाज्ञवल्क्यीये;—

"ब्रह्मादीनुपवीती तु देवतीर्थेन तर्पयेत्।

निवीती कायतीर्थेन मनुष्यान् सनकादिकान्॥" इति-

सनकादितर्पणं[3] तदपि पद्मपुराणे सनकाद्यनन्तरं मरीच्या-द्युपादानात् सनकादिग्रहणेन मरीच्यादीनामपि संग्रहः। अतएव पद्मपुराणे,— "निवीती च भवेत्तत्र". इत्युपक्रम्य सनकादि-

(१) निवीतिं। (२) संवीतिं।

(३) ग्रहणं।

मरीच्यादितर्पणमुक्का पश्चाद्देवापसव्यं, ततः कृत्वेति अपसव्यता विहिता। किंच बौधायनेनापि निवीती ऋषींस्तर्पयामीति वक्तव्यमेव मनुष्यतर्पणे निवीतित्वमुक्तं। तथा च तैत्तिरीयश्रुतौ यज्ञोपवीतप्रकरणे अजिनं वासो दक्षिणत उपवीय्यदक्षिणं बाहुमुद्धरेत्। अवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतं विपरीतं प्राचीनावीतं। अत्र विपरीतमिति दक्षिणेऽवधत्ते सव्यमुद्धरत एवमपसव्य भवतीत्युक्तं। संवीतं कण्ठपार्श्वद्वयलग्नं: तच्च मानुषमित्यर्थः। निवीतित्वं प्राचीनावीतित्वं चोत्तरीयवस्त्रस्यापि कर्त्तव्यं। यज्ञसूत्रत्वाविशेषात्।

"यथा यज्ञोपवीतं तु धार्य्यते च द्विजोत्तमैः।
तत्र संधार्य्यते यत्नादुत्तरीयं साधनं शुभम्" ॥

इति वाक्यदर्शनाच्च। अतएव श्राद्धप्रकरणे अपसव्यं वासो यज्ञोपवीते कृत्वेत्युक्तं। दक्षिणेनैव गृह्णीयादिति जलाञ्जलिप्रदं दक्षिणहस्तपितृतीर्थद्वारा। पात्रे पाणिग्रहणे तेनैव मन्त्रैर्दर्भेणेति।

"ऋजुदर्भैश्च दैवं स्यात् कार्य्यं मानुषकं तथा।
मूलाग्रमिश्रदर्भैस्तु पितृणां तर्पणं स्मृतं" ॥ इति-

वाक्याद्दैवे मानुषे च ऋजवो दर्भाः। पित्र्ये द्विगुणीकृताः। तथा।

"अग्रे तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः।
पितॄंश्च कुशमूलाग्रैरिति व्यवस्था मता" ॥

अग्निष्वात्तानित्यादिषु त्रिषु पितॄनिति संबध्यते। एतदनन्तरं यमांश्चैक इति कात्यायनवचनाद्यमतर्पणं

वैकल्पिकं। यदि स्याज्जीवत्पितृक इति कात्यायनेन यमतर्पणानन्तरमेवमुक्तेर्वैकल्पिकं यमतर्पणमिव जीवत्पितृकस्य। यत्तु, मातृमरणे मातृतर्पणे समाचारः; स; "येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेदि"त्युक्तपक्षाश्रयणादेव; तस्य च पितृसंस्कारत्वात्पितामहादीनां पितृतर्पणे [१]निषिद्धे पुत्रेण मातुः क्रियते। नमस्कारस्वधान्वितामिति वस्त्रादितर्पणमात्रविषयं। व्यवायेन भिन्नवाक्यत्वात्। तेन कव्यवालनलस्तृप्यतामित्येव प्रयोगः। तृप्यतामिति सेक्तव्यमित्यविशेषोपादानात्। यमतर्पणे तु यमाय नम इत्येवं वाक्यं। वस्त्रादितर्पणे वसवस्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः। इत्येवं वाक्यं। आचार्य्यांशेति चकारेण वस्त्रादिवन्नमस्कारं स्वधान्वितमतिदिश्यते। पितॄंस्त्वां स्वधेति नमःस्वधान्वितानिति दृश्यते चकारेण। पितृशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वे पितृनियुक्ता स्वस्यैव पित्रादयो लभ्यन्त एव। स्वानिति पुनर्वचनं प्रयोगवाक्ये स्वप्रकाशकपदोच्चारणार्थं। तेनास्मत्पिता इत्येव प्रयोगः। एवं नामत इति नामोच्चारणे प्राप्ते पितृप्रभृतिपदं पित्रादिपदोच्चारणार्थं। एवं पितृप्रभृतीनि पदानि नामत इति द्वन्द्वः। तातस्तृतीयार्थे[२] पितृपितामहप्रपितामहादिपदनामाभ्यां देयमित्यर्थः।

अतएव पद्मपुराणे,—

"दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् स्वान् तर्पयेद्बुधः।
पित्रादिनामगोत्रेण तथा मातामहानपि"॥

(१) तपणेन सिद्धेः। (२) तृतीयार्थे तच्छीलः।

अत्रापि स्वानित्यमतृशब्दप्रयोगार्थं। गोत्रवाचकपदोच्चारणं अस्मादेव वचनात्।

"नामतस्तु स्वधाकारैरि"ति योगियाज्ञवल्क्यवचने नामगोत्रस्वधाकारैरिति पाठान्तरपक्षे च व्यक्तमेव गोत्रपदोच्चारणं। नामपदस्य विशेष्यपरत्वेनाभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातेऽपि नामगोत्रयोः प्रयोगे पौर्वापर्य्यनियमे मानाभावात् प्रयोगकाले विशेषणसमर्पक[१]त्वेन गोत्रस्य पूर्वं निर्देशः, पितृप्रभृतिपदस्य नाम्नां समासेन नामपूर्वं निर्देशः। तत्र सन्ततिर्गोत्रजननमिति पर्य्यायपाठात् पुत्रपौत्रगोत्रशब्दार्थः। पुत्रपौत्रपरम्परामात्रविशिष्टमिति विशेषलाभाय तदादिभूतपुरुषेणावच्छिन्नं गोत्रशब्दार्थः। यद्यप्यनादिसंसारे सृष्ट्याद्यभावपक्षेऽनादिपुरुषमसम्भवस्तथापि कौत्सस्य ये पित्रादयः पूर्वे ये च तत्पुत्राद्योऽर्वाचः सर्वे कौत्सत्वेन गोत्रान्तरेभ्यो व्यावृत्ताः कौत्सोपलक्षितपुत्रपौत्रपरपरात्वेन गोत्रशब्दाभिधेयाः। एवं च गोत्रशब्दस्य परंपराकपधर्मवाचित्वात्तद्धर्मविशिष्टव्यक्तिलाभाय सगोत्र इति। तेनावच्छेदकपुरुषसमानपुत्रपौत्रपरंपराक इत्येवं विशेषणविशेष्यभावात्। कौत्ससगोत्र[२] निर्देशो भवति। अतएव "सगोत्रां मातुरप्येकां नेच्छत्युद्वाहकर्मणी"ति। "असगोत्रा च या पितुरि"ति स्मृतिषु निर्देशः। यत्तु; अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु स्वधा नमः। तद्धर्मवाचिगोत्रपदस्य व्यक्तिलक्षणया न च स्वायत्ते प्रयोगे लक्षणा युक्ता। अत्र च

(१) सम्बन्धकत्वेन। (२) कौत्ससगोत्र-इति निर्देश·।

इति मातामहादितर्पणस्य पूर्वमेव विहितत्वादिवचनं क्रमार्थमेव।

तथा च कात्यायनः, नमो व इत्युक्त्वा मातामहानां च।

विष्णुपुराणे,—

"पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते!।
पितापिता[१]महेभ्यश्च प्रीणयेत् प्रपितामहान्" ॥
मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः।
दद्यात् पैत्रेण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुष्व मे ॥
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप!।
गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्राय भूभुजे" ॥

प्रमाता पितामहभार्य्या, तन्माता पितामहस्य बुद्धिस्थत्वा[२]-त्पितामही, एवं याज्ञवल्क्यकात्यायनयोर्मातृतर्पणमन्यत्र पतिना सहेतिन्यायेन पितृतर्पणान्तर्गतत्वान्न पृथक्कर्त्तव्यं, मातृप्रीतिविशेष-कामनया पृथक्कर्त्तव्यं चेन्मातामहादितर्पणानन्तरं कर्त्तव्यं। न कथंचिदपि पितृपितामहप्रपितामहतर्पणानन्तरं मातृपिता-महीप्रपितामहीतर्पणं कार्य्यं, कल्पतरुकारेण तु मात्रादितर्पणमपि नित्यमेव स्मृत्यन्तरात् काम्यत्वं तु नित्यस्यैव सतः संयोगपृथक्त्वा-दितिवदता मातामहादितर्पणानन्तरं नित्यमेव मातृतर्पणमित्युक्तं, नित्यतोक्त्या याज्ञवल्क्यीयकात्यायनीययोर्मात्रादितर्पणं न पित्रादि-तर्पणान्तर्गतं। अत्र मातुः पृथक्श्राद्धमन्यत्र पतिना सहेत्यस्य श्राद्धपदस्य तर्पणविषयत्वे मानाभावे न याज्ञवल्क्यीयादौ मात्रादि-

(१) पितामहेभ्यश्च तथा—।
(२) बुद्धिस्थत्वात्-तत्प्रपितामहभार्य्या।

तर्पणमनुक्तमेव विष्णुपुराणाद्वाह्यं, तथा च तन्मतेऽपि न माता-महादितर्पणात्पूर्वं मातृतर्पणं ।

यत्तु शङ्खः—

"पित्रे पितामहाभ्यां च मात्रे दद्यात्ततो जलं ।
पितामहस्ततो दद्यान्मातामहकुले ततः" ॥ इति ।

तथा च मरीचिः—

"पितॄणां तर्पणं पूर्वं मातॄणां तदनन्तरं" ।

इति, गोभिलः, त्रीन् पितृतः, त्रीन् मातृतः, तदपि याज्ञवल्कीयकात्यायनयोर्वाजसनेयिपरिगृहीतत्वेन, स्वशाखाश्रयत्वात्, विष्णुपुराणीयस्य प्रायेण वाजसनेयिनां परिगृहीतत्वेन ।

"येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन गच्छेत्सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति" ॥

इति मनुवचनाद्वैकल्पिकविषये पूर्वपरिगृहीतमार्गाश्रयत्वस्य स्नातकधर्मत्वेन कथनात् तत्त्यागे स्नातकव्रतलोपापत्तेर्वाजसनेयिभिः पितृतर्पणानन्तरं मातामहादितर्पणं, तदनन्तरं च मातृपितामही-प्रपितामहीतर्पणं कर्त्तव्यमिति, तथा शाखान्तराधिकरणे,—

"स्वाध्यायग्रहणेनैकशाखाभिः परिगृह्यते ।
एकार्थानां विकल्पस्तु कर्मैकत्वे भविष्यति" ॥

इति शाखानां विकल्पेनाध्ययनमुक्त्वा तर्हि शाखाध्ययने न नियमः पित्रादिक्रमागतशाखां त्यक्त्वा शाखान्तरमपि कथं नाधीयत इति शङ्कायां वार्त्तिककारः संप्रदायगतमुक्त्वा स्वां समाख्यामनुवर्त्तिनौ ।

"शाखां शाखान्तरं युक्तं नाध्येतुं सदृशे सने" इति पूर्वपरिग्रहीतस्य ग्रहणमावश्यकमित्याह, यत्तु होलाधिकरणे स्मृतीनां सर्वधर्मत्वमुक्तं तदपि स्वशाखाश्रयाविरुद्धपरशाखाश्रयस्मृतिबोधिताधिकर्मण्यधिकारसिद्धिपरं ।

स्वशाखाश्रयसम्भवे वानुकल्परूपेण परशाखागतस्यापि पचस्यानुष्ठानेऽपि नाधिकारहानिरित्येवं परं च ।

अन्यथा,

"स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं तु यः ।
कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितं" ॥

इत्यादिवचनानां निरालम्बनत्वापातात् । तथा बलाबलाधिकरणे स्वशाखाश्रयेण परशाखाश्रयं बाध्यत इत्युक्तं, यत्तु विकल्पि(१)-माष्टदोषेषु, अङ्गीकृत्यापि तौ दोषौ पूर्वं केनापि हेतुना प्रयोगान्तरकाले तु पुनर्दोषद्वयं भवेदिति, एकस्येव विकल्पे पचद्वयाश्रयणमुक्तं। तत्पचान्तरस्य पूर्वपरिग्रहीतत्वेन व्यवस्थितप्रायविकल्पव्यतिरिक्तविकल्पविषयमेव । एवं च "कुरु वाजपेये सप्तदशैव वा गवास्तं कुरुवाजपेयमित्याचचत" इति परशाखागतहीनकल्पदक्षिणाश्रयणं वाजसनेयिनामनुकम्पमेव, यद्वा, वेदान्तर्गतशाखात्वात्सामशाखापि (२)स्वशाखा । चय्या विद्ययेति वेदत्रयात् शाखात्रयस्य सर्वेषां पूर्वपरिग्रहीतत्वादिति । एवं च यत् पठन्ति;—

"मातामहानां यः कृत्वा मातॄणां संप्रयच्छति ।
उदकं पिण्डदानं वा नरकं स तु गच्छती"ति तदास-

(१) विकल्पस्यास्य दोषेषु —। (२) यच्छाखा।

मनेयिध्यतिरिक्तविषयं। प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदया-ज्जुह्वति येऽग्निहोत्रमिति निन्दायथोदितहोमप्रसङ्गार्थं। नत्वनुदित-होमनिषेधार्थमिति सपत्न्यादिमातृविषयं चेति। न च याज्ञ-वल्क्ये, मातृतर्पणस्याप्यनुक्तस्य स्मृत्यन्तरात्समुच्चये स्मृत्यन्तरोक्तस्थानस्य समुच्चयाश्रयणात् शाखान्तरीयाङ्गप्रवेश इव क्रमहानेरदोषत्वान्न स्वशाखाश्रयविरोध इति वाच्यं। ततो मातामहानिति श्रुति-क्रमबाधप्रसङ्गात्। विष्णुपुराणोक्तस्थाने निवेशविरोधाभावात्। शाखान्तरीयाङ्गमपि श्रुतिक्रमादिविरोधेनाङ्गानां पाठक्रमबाध एव शाखान्तराधिकरणे उक्तः। मातामहतर्पणानन्तरं मातृतर्पण-प्रवेशेन श्रुतिक्रमबाध इति सर्वमनवद्यं, अथवा, ततो मातामहान् सखीनितिमध्ये सखितर्पणमुक्त्वा माता(१)मातृस्वसेति याज्ञवल्क्य आह, ततो मातृतर्पणं स्मृत्यन्तरसम्वादात् पितामह्यादितर्पणोपलक्षणं। "पूर्वं स्वपितरस्तर्प्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत्"। इति वचनाच्च। सखितर्पणस्य पश्चाद्भावः, स्वपितृपदस्य सपत्नीकस्वकीयप्रेतपरत्वात् सख्यादीनां स्वपितृत्वाभावात्। अत्र यदि स्याज्जीवत्पितृक एतानेवेति नियमवन्मातामहे जीवति तर्पणनिषेधाभावात्। प्रमाता-महादिषु पुरुषत्रयतर्पणं। "पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपी"तिनियमवचनात् बहूनां प्राप्ते तर्पणोत्पत्तिवाक्ये च "माता-महांश्च सन्ततमि"ति मातामहपदोपस्थापितपितृमात्रादिवर्गस्य बहुत्वं प्रापितमिति प्रमातामहवृद्धप्रमातामहयोरेव द्वयोस्तर्पणं न तृतीयस्येति मतमिति संवन्धः, मातृतर्पणे तु "न

(१) मातापितृस्वसा।

जीवितु[१]मितिदद्यादि"तिनिषेधो जीवितु[२]मिति पुंस्त्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्मातामहवर्गवत्पितृपूजामाह्णित्यनियमस्य "मातामहांश्च मतत" मितिवत्तर्पणनियमवचनस्य च निषेधप्रतिप्रसवहेतोरभावात् । मातरि जीवन्त्यां न पितामह्यादितर्पणं । पितामह्यां जीवन्त्यां मातृमात्रतर्पणमिति ।

"पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वापि पितामहः ।

पितुः स्वनाम संकीर्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामह" ॥ इतिवत्प्रतिप्रसवाभावेन जीवितुमितिदद्यादितिनिषेधप्रवृत्तेः. पितुः स्वनाम कीर्त्तयेदित्यत्र पितृपदस्य मात्रुपलक्षणपरत्वे पितामहपदस्य पितामह्युपलक्षणपरत्वे मानाभावात् पितृपदेऽपि पितामात्रेत्येकशेषः कथंचित् स्यात् । न तु प्रपितामहपदस्य प्रमातामहपरत्वे किंचित् प्रमाणमस्ति, पितृप्रातिपदिकोत्पन्नप्रपितामहपदस्य मातृपरत्वे प्रमाणसत्त्वे तद्द्वारा प्रमातामहलक्षकः स्यात्तत्र प्रमाणमिति, प्रमाणसत्त्वे भवतु तथा, मतामह्यादितर्पणे । केचिदन्ते नमः शब्दं नेच्छन्ति, पितॄन् स्वानितिवचने पितृशब्दस्य स्वकीयमपिण्डीकृतप्रेतपरत्वेन मातामह्यादिसंग्रहात् । तत्र स्वधानम इति संगतेः । मत्स्यादितर्पणे तु नामतस्तु स्वधाकारैरित्युक्ता नमः शब्दाभाव इति वदन्ति, नामशब्दस्य गोत्रसम्बन्धयोरुपलक्षकवत् स्वधाशब्दस्यापि पूर्वोक्तनमशब्दोपलक्षणपरत्वं न्याय्यं प्रतिभाति; अन्यथा, तृप्यतामिति पदं नामादिप्रणवोच्चारणमपि परिभ्रंशितं । तेनानुवादित्वात्तर्पणान्तरतुल्यं, तेनात्र यथासम्प्रदायं

---

(१) जीवन्तमिति । (२) जीवन्तमिति ।

नमःशब्दप्रयोगः। अत्र सख्यादिस्त्रीलिङ्गान्तानां तर्पणं तर्पयेदानृशंसार्थमितिवचनात् काम्यमिति केचित्, तदसत्, कात्यायनेन ज्ञातिवान्धवान्तानामेषामेव तर्पणमुक्त्वा अतर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्तीति दोषोक्तेः, तेनानृशंसार्थं स्तुतिमात्रार्थं। अत्र मातामहीप्रमातामहीवृद्धप्रमातामहीनां आचार्य्याचार्य्यपत्नीगुरुगुरुपत्नीनां बौधायनोक्तं वैकल्पिकं, ज्येष्ठभ्रातृपितृव्यमातुलादीनां छन्दोगपरिशिष्टोक्तं वैकल्पिकं, स्मृतिशास्त्रविकल्पन्यायात्, अत्र क्रमवाक्यं पठन्ति;—

"दैवं पिता च माता च मातामहपितृव्यकौ।
भ्राता च पितृभगिनी मातुलः श्वशुरस्तथा॥
मातुः स्वसा च भगिनी पत्नी पुत्रस्तथैव च।
गुरवः स्वामिनश्चैव भावुकशालवान्धवाः॥
पितृतर्पणकाले च कारुण्यात् श्राद्धकर्मणि।
क्रमेणैते प्रयोक्तव्याः शौनकस्य वचो यथा"॥ इति—

अस्य च क्रमस्य पूर्वं स्वपितरस्तर्प्या इति याज्ञवल्क्यविरोधात् तद्विरोधं विहायायं क्रम आदरणीयः, स च प्रयोगो लिख्यते। "यथा श्राद्धं यथा प्रकाशं" इति शङ्खवचनात्। यस्य नाम प्रकाशते तत् स्मर्य्यते, श्रद्धायां सत्यां तस्य तर्पणं कार्य्यं। नासवर्णे कदाचनेति निषेधात्। ब्राह्मणेभ्य एव देयं, विष्णुपुराणे, "स्निग्धमिचाय भूभुज" इत्यन्तं पितृतर्पणमुक्त्वा—

"इदं चापि जपेदम्बु दद्यादात्मेच्छया नृप!।
उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः"॥

"देवासुरास्तथा यक्षा-नागा-गन्धर्व-राक्षसाः ।
पिशाचाः गुह्यकाः सिद्धाः कूष्माण्डास्तरवः खगाः ॥
जलेचरा भूनिलया वाय्वाहाराश्च जन्तवः ।
तृप्तिमेते प्रयान्त्वाशु मद्दत्तेनाम्बुनाऽखिलाः ॥
नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥
ये बान्धवा अबान्धवा अन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः ॥
काम्योदकप्रदानं ते मयैतत्कथितं(१) नृप!" ।

इदं जपेदम्बु दद्यादिति लिङ्गवाक्याभ्यां मन्त्रस्याम्बुदाने सम्बन्धः । अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचतीतिवत्करणश्रुत्यभावेऽप्यदृष्टार्थत्वप्रसङ्गभयेन लिङ्गवाक्याभ्यां विनियोगात्, न तु मन्त्रपाठो नित्यः, अम्बुदानं मन्त्रेण वैकल्पिकं, समन्त्रकाम्बुदानमेव काम्यं, काम्योदकप्रदानमित्युपसंहारात्, अम्बुदानेन मन्त्रसम्बन्धस्य काम्यत्वे तदसंगतेः । पितृतर्पणानन्तरं पाठाच्च प्रायश्चित्तदर्शने न पैत्रेण तीर्थेन इति पूर्वोक्तानुषङ्गात् पित्र्यविधया तर्पणं पाठक्रमे बाधकाभावाच्च, यथापाठमिहैव कृतदेवादितर्पणमिति लिङ्गाच्च, इदं च सर्वं स्नानाङ्गतर्पणेऽपि । तथाच विष्णुः,— ततः सम्बन्धिबान्धवाः, ततः सुहृदः, एवं नित्यस्नायी भवतीति कृत्यन्तरोक्तानां सर्वेषां तर्पणं स्नानाङ्गमित्युक्तं भवति । कात्यायनः,— निष्पीड्य स्नान-माचम्य ब्राह्मवैष्णवरौद्रसावित्रीमैत्रावरुणैस्तु लिङ्गैरर्चयेत् ।

---

(१) कथितं तव ।

स्नानवस्त्रमित्येकत्वमविवक्षितं, "स्नानशाट्यां प्रदातव्या मृदस्तिस्रो विशुद्धये," इति वचनान्मन्त्रत्रयेण शोधयित्वा निष्पीड़नं।

याज्ञवल्क्यः,—

"वस्त्रनिष्पीड़नं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनां।
भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीड़येत् स्थले"॥

अन्यप्रकरवस्त्रस्यापसव्येन पीड़नं, तथा,— "असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिं," एतच्च प्रतिपत्तिकर्मापि, श्लिष्टयावत् यागाङ्गत्वेनादृष्टार्थं च, तेन भ्रान्त्या स्नानवस्त्रस्य निष्पीड़नेनांशे वा अकृतस्नानस्य वा तर्पणे तिलान्तरेणास्य असंस्कृतप्रमीतानुद्दिश्य जलत्यागः कार्य्यः। स्नातस्येति वाक्येन प्रकरणं वाधित्वास्य स्नानाङ्गत्वं। तेन तर्पणरहिते क्रियाङ्गस्नाने पाद्ं प्रवर्त्तत इति केचित्। तन्न, स्नानपदस्य प्रकृतमाध्याह्निकस्नानपरत्वात्, अन्यथा, प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीत्यत्र प्रकृतप्रयाजवाधेन सर्वयागाय प्रयाजशेषतापत्तेः, वै (१)मृधेऽपि न प्रकरणवाधो व्यवस्थामात्रं तु प्रकरणेन दर्शाङ्गतापि प्राप्ता, तत्र उच्छिद्य पौर्णमासमात्रे व्यवस्थापनात्। मात्राद्यधर्माणां लिङ्गेन दर्शाङ्गत्वात्।

याज्ञवल्क्यः,—

"पीड़यित्वा ततः पश्चाज्जपं कुर्यात् सुविस्तरं"।

"अजपो पूयशोणित"मित्यादिना विष्णुपुराणे नित्यजपो य उक्तस्तस्यायं कालविधिः। ततो ब्रह्मयज्ञ एव जपयज्ञः।

---

(१) वै मृधेऽपि।

"ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीं" ॥

इति ब्राह्मयज्ञे जपयज्ञप्रयोगात् ।

तथा,—

"यत्र श्रुतिजपः प्रोक्तो जपयज्ञः स उच्यते"। इति वाक्यं।

याज्ञवल्क्ये,—

"तर्पणात् पूर्वमारभ्य वेद"मित्यादिना ब्रह्मयज्ञमुक्त्वा तर्पणान्ते पुनर्जपं कुर्यादिति विधानात्, न च तत्रैव कालविधिः । अनुपादेयं कालं प्रति जपकरणे विधाने कर्मान्तरत्वात् । मासमग्निहोत्रं जुहोतीतिवत् । न च विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिवत् रूपाज्ञानादकर्मान्तरत्वं । नाघमर्षणात्पर-मन्तर्जले जपो न व्याहृतिभ्यः पर होमेन सावित्र्याः परं जप्य इति शंखेन जपसामान्यमुद्दिश्य गायत्रीविधानात् । न च तथा सति तर्पणाङ्गत्वप्रसङ्गः, स्नानवस्त्रजलप्रतिपत्त्या तर्पणसमापनात् । "निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रं तु तर्पणा"दिति पूर्वं तर्पणसमाप्तेः पूर्वं वस्त्रनिष्पीड़ने दोषकथनं । अत्र(१) च वस्त्रनिष्पीड़नकथनं आचमनान्तं तर्पणसमाप्तिं द्योतयन्ति । न च समाप्तस्य पुनरङ्ग-सम्भवः । किंच मनुना स्नातकव्रतकरणे;— "ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञमित्यत्र ऋषियज्ञपदेन ब्रह्मयज्ञमुक्त्वा,—

"मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनां ।
जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते" ॥

(१) अन्ते च ।

. इति जपस्य फलार्थत्वमुक्ता "वेदमेव जपेन्नित्य"मिति तत्रैव जपस्य वेदमन्त्रसाध्यस्य नित्यत्वमादर्शितं। सन्ध्याजपादिकं च पृथक् तत्रैव कथितं। तेन पुरुषार्थस्यैव जपस्यायंकालः। एतेनास्य स्नानाङ्गत्वं प्रत्युक्तं। अतएव ब्रह्मविष्णुप्रमुखानां देवानां पूजनमपि न स्नानाङ्गं। न वा तर्पणाङ्गं। वस्त्रनिष्पीड़नान्ते तर्पणस्नानयोः समाप्तत्वात्। तीर्थविसर्जनमात्रमेव हि स्नानाङ्ग-लिङ्गात् तदाद्यैव स्नान[१]विधिरेव इति कात्यायनस्नान्ते उप-संहारः। यथा शान्तपनीयां वहिर्गृहमेधीयस्य करणाद्वहिर्होम-मात्रस्योत्कृष्टस्य गृहमेधीय समाप्तौ शान्तपनीयाङ्गं सङ् स्नाप्येति वचनं वहिर्होममात्रमपेक्ष्य, अतएवैषां तर्पणोत्तरकर्म इति समाख्या, यत्तु याज्ञवल्क्ये,—

"उपस्थानादिर्यस्तावान् मन्त्रवान् कीर्त्तितो विधिः।
निवेदनान्तं तत्स्नानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः" ॥

इति, सहस्रशीर्षेतितोयमुपस्थापयेदित्यादि देवाः पान्तुतिदं जप निवेदनमित्यन्तकर्मकलापस्य स्नानपरिभाषा, नानेन[२] तर्पणादीनां सन्ध्याब्रह्मयज्ञादीनामपि स्नानाङ्गता।

तथा सति प्रातःस्नानादावतिदेशे बहुविरोधात्, किन्तु [३]स्नानप्रशंसैवेयं। बहुप्रकरणत्वेन यथासम्भवं, तीर्थविसर्जनान्तरित-कर्मसमाप्त्या, अन्यथा उपस्थानप्राशनपाठप्रक्षालनाचमनादे[४]रङ्गता-पत्तेः, न च परिभाषायाः प्रयोजनान्तरं दृश्यते। तथा सति

(१) विधिरेव। (२) अन्तर्गतानां।
(३) स्नानप्रशंसैव। (४) रनङ्गतापत्तेः।

तदेव प्रयोजनं, न तु तत्तन्मध्यगतानां सर्वेषां पुरुषार्थलेनावगतानां दर्शप्रकरणगतगोदोहादीनां स्नानाङ्गत्वं। अतएव यद्विष्णुस्मृतौ,— वस्त्रनिष्पीडनानन्तरं ततो यज्ञोपवीती भूत्वा सदाचम्य पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं पुरुषाय पुष्पाञ्जलिं दद्यात्, उदकाञ्जलिं वा एवं नित्यस्नायी स्यादिति तेनापि पुरुषसूक्तपूजायाः स्नानाङ्गत्वं, येन प्रातःस्नानेनेतिदेशः, एवं पदेन वस्त्रनिष्पीडिना तु पदार्थानामेव परामर्षात्। तत् सिद्ध नित्य(१)स्नायं कालः।

विष्णुपुराणे,—

"आचम्य च ततो दद्यात्सूर्याय सलिलाञ्जलिं।
नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे॥
आगच्छ(२) भविते शुचये सवित्रे कर्मदायिने"।

नरसिंहपुराणे,—

"ततोऽपि(३) भाजने दद्यात्तिलपुष्पजलान्वितं।
उत्थाप्य मूर्ध्नि पर्यन्तं हंसः शुचिषदित्यृचा"॥

हंसः शुचिषदित्यर्घ्यं दद्याद्भानवे इत्यर्थः।

प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यर्हितत्वात्। तथाच नमो विवस्वत-इति मन्त्रेण सह विकल्पः।

पद्मपुराणे,—

"आचम्य विधिवत्सम्यगालिख्येत्पद्ममग्रतः।
अक्षताभिः सपुष्पाभिः सतिलारुणचन्दनैः॥

(१) नित्यजपस्य —। (२) जगत्सवित्रे।
(३) ततोऽर्घ्यं भानवे—।

[1]अर्घ्यं दद्यात्प्रयत्नेन सूर्य्यनामानुकीर्त्तनैः।
नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते विष्णुरूपिणे॥
सहस्ररश्मये तुभ्यं नमस्ते सर्वतेजसे।
नमस्ते रुद्रवपुषे नमस्ते भक्तवत्सल!॥
जगत्स्वामिन्नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभूषित!।
पद्मनाभ! नमस्तेऽस्तु दिव्यचन्दनरूपधृक्॥
नमस्ते सर्वलोकेश! सुप्तानामपि बुध्यसे।
सुकृतं दुष्कृतं चापि सर्वं [2]पश्यति सर्वदा॥
सत्यदेव! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर!।
दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते॥
एवं सूर्य्यं नमस्कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणं।
द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत्॥

अत्र अक्षताभिः अर्घ्यं दद्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः।

सूर्य्यनामानुकीर्त्तनैः—

नमस्कृत्येति परेण सम्बन्धः, तेनार्घदानानन्तरं नमस्ते विष्णुरूपायेत्यादिना सूर्य्यनमस्कारः प्रदक्षिणत्रयं चार्घदानाङ्गं।

याज्ञवल्क्यः,—

"निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु आचम्य प्रयतः शुचिः।
देवानामर्चनं कृत्वा ब्रह्मादीनाममत्सरः॥
ब्रह्मवैष्णवरौद्रैस्तु सावित्रैर्मैत्रवारुणैः।
तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वान् देवान् समाहितः॥

---

(१) अर्घं। (२) पश्यसि।

ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु दैवतं तु समाहितः।
नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्॥
आवाहनादिकं कर्म यत्तु नोक्तं मया त्विह।
तत्सर्वं प्रणवेनैव कर्त्तव्यं चक्रपाणिनः॥
दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा।
अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम्॥
विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः।
तस्मात् पूज्यतमं[१] नान्यमहं मन्ये जनार्दनात्॥
सावित्र्या दद्याद्धूपादि यथाशक्ति समाहितः।
एवं संपूज्य देवेशं क्षणं ध्यात्वा निरञ्जनम्।
ततोऽवलोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्यृचा॥
स याति ब्रह्मणः सद्म स्नात्वैवं व्रतवान् तु यः।
अदृश्रमस्येति मन्त्रैरुपस्थाय दिवाकरम्॥
मंत्रपूर्वेति पाणिभ्यां तोयेन विसृजेन्मुखम्।
स्वयम्भूरित्युपस्थाय सूर्य्यस्येति प्रदक्षिणम्॥
आवृत्य तु नमः कुर्याद्दिशो दिग्देवता अपि।
ब्रह्मणेऽग्नये पृथिव्यै ओषधीभ्यस्तथैव च॥
वाचे च वाचस्पतये विष्णवे महते तथा।
एताभ्य देवताभ्यश्च नमस्कारादि वै जलं॥
दत्वा नमस्ये क्रमशः स्वान्ते वै सर्वकर्मणां।
नमोऽद्भ्योऽपां पतये वरुणाय नमो नमः॥

---

(१) पूज्यतमं।

इत्युक्त्वापो नमस्कृत्यावनौ वेदांश्च नामवत् ।
इदमापः प्रवहत धाम्नो धाम्नस्तथैव च ॥
विमोचनं तु तीर्थस्य आप्यायस्वेति वै जपेत् ।
देवा गातु(१) विद इति कृत्वा जप्यनिवेदनं ॥
प्रचाल्य तीर्थदेशं तु गत्वा स्वं धर्ममाचरेत्" ।

ब्रह्माविष्णुमहेश्वरा एकैकेन मन्त्रेणार्चनीयाः, सविता मित्रो वरुणश्च त्रिभिरेव उपादेयगतवह्वत्वस्य विवचितत्वात् तल्लिङ्गैर्ब्रह्मादिदेवताप्रकाशनसमर्थैः । ध्यात्वेति पुराणोक्तरूपां देवतामूर्त्तिं ध्यात्वा तल्लिङ्गमुच्चार्य्य तदन्ते प्रणवदेवतानां नमःपदान्युक्त्वा, ॐ ब्रह्मणे नम इत्येवं पृथक् पृथक् प्रतिदैवतं पुष्पं विन्यसेत्, जले चिपेदिति पूजाप्रकारः पुष्पदानमन्त्रेणेत्यर्थः, विष्णुपूजायां विशेषः, प्रणवेनावाहनादि पुरुषसूक्तेन समस्तेन पुष्पदानं, समस्तस्य करणत्वेन श्रुतेः, तेन तदिरुद्धं, विष्णुस्मृतिगतं प्रत्येकस्य पुष्पदानसाधनत्वमन्त्रं न ग्राह्यं, उदकदानं वा पुष्पाभावे, गायत्र्याद्युपवासनान्तं कर्म निरस्नं निष्प्रपञ्चं ब्रह्म, यथ नियुक्तान् पुरुषान् ब्रह्मपुरुषेण नारायणेनाभिष्टौतीत्यच श्रुत्या मन्त्रगतपुरुषपदस्य नारायणपरत्वेन व्याख्यानान्मन्त्रलिङ्गस्यापि नारायणपरत्वादिरुद्धश्रुतिगतपुरुषोत्तमनरसिंहविष्णुचक्रपाणिपदानां पूजावाक्यश्रुतानामग्रहणादरः, नरसिंहपुराणे, ध्येयः सदेति नारायणमूर्त्तिध्यानमुक्तं एवं नारायणाय पुष्पं ददामीति प्रयोगः, अतएव प्राचीनपद्धतौ तथैव लिखनं समाचारोऽप्येवं, द्विग्रः

(१) देवा गात्र-विद-इति ।

प्रतिच्यादिकाः, दिग्देवता इन्द्राद्या। दिग्भ्यो नमः, दिग्देवताभ्य इति केचित्, अवनौ भूमौ देवनमस्कारो नामवत्, ऋग्वेदाय नम इत्येवंक्रमेण, आप्यायस्वेति जपस्य देवाः गातु विद इति-वेदनं अनेन जपेन परमात्मा प्रीयतामित्येवं रूपेण।

अथ स्नानपद्धतिः, चतुर्थभागे-उत्कलचणमृत्तिकास्त्रीगोमयन्ति-दिवसगृहीतगोमय-तिल-पुष्प-यव-कुश-दूर्वा-चन्दनादिकमादाय ग्रामात् पूर्वणोत्तरेण वा बहिर्भूय जलाशयं गत्वा जलाशयसमीपे स्नानोपकरणस्थापनं दिवामां पवित्रोपग्रहस्य(१) आचमेत्, नारायण-नमस्कारः, त्रिमात्रप्रणवोच्चारणं, नारायणमन्त्रेण समन्ताच्चतुर्हस्त-परिमिततीर्थकल्पनं।

"विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता।
पाहिनस्तेनसस्मादाजन्ममरणान्तिकात्॥
तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत्।
दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवी॥
नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नन्दिनीति च।
नन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवा शिता॥
विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोक(२)प्रसाधिनी।
क्षेमा च जाह्नवी चैवं शान्ता शान्तिप्रदायिनी॥
भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिदशेश्वरी।
गङ्गे! देवि! नमस्तुभ्यं प्रसीद परमेश्वरी॥

---

(१) चोपग्रस्यः।　　(२) प्रमादिनी।

गङ्गेऽत्रागच्छेत्यावाहनं मृदः किंचित् पृथक् स्थापयित्वा अपरं च वक्ष्यमाणविनियोगानुरोधेन अधिकन्यूनमध्यपरिमितिं कृत्वा स्थापनं, गोमयं द्विधा विभज्यार्द्धस्य त्रिभागकरणम् ।

"अश्वक्रान्ते! रथक्रान्ते! विष्णुक्रान्ते! वसुन्धरे! ।
मृत्तिके! हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं ॥
उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।
नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारणि सुव्रते!" ॥ इति—

मन्त्रेण मृद्भागानामभिमन्त्रणं । आद्यभागैकदेशेन नाभेरधः, द्वितीयभागांशेन शिरसस्तृतीयभागांशेन मध्यकायस्य चालनं, मृद्भागानां शिष्टानां रक्षणं ।

"अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां रसं वने ।
तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनं ॥
तन्मे(१) रोगांश्च शोकांश्च पापं च नुद गोमय!" ।

इति चालनकाले पठता गोमयाद्यभागेनाधःकायस्य, द्वितीयभागेन शिरसः तृतीयभागेन मध्यकायस्य चालनं। त्रिधा कृतगोमयस्य न रक्षणं कार्याभावात् । मृत्त्रयेण पादयोः चालनं, एतच्चाङ्गप्रक्षालनं पादक्षालनं च तीरे कृत्वा सकृदाचमनं ।

"हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः ।
यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ।
यन्मे वाचा च मनसा कर्मणा दुष्कृतं कृतं" ॥

"तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता पुनातु पुन"रिति,

(१) त्वं मे।

जले प्रवेशः। शुनःशेफऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः, वरुणो देवता। जलोपस्थाने विनियोगः। "ॐ उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्था मन्वे तवाऽउ। अपदे पादाप्रतिधातवे करुतापवक्ता हृदयाविधश्चित्" । इति बद्धाञ्जलिं तोयाभिमुखं पाठः। शुनःशेफऋषिः [1]अनुष्टुप्छन्दः, वरुणमविष्टविष्णुविश्वमरुत्स्वर्का देवताः, जलावर्त्तने विनियोगः। "ॐ ये ते-शतं वरुण-ये सहस्रं यज्ञियाः पाशाविततमहान्तः, तेभिर्नो अद्य सवितोतविष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः"। इति जलस्य हस्तेन प्रदक्षिणावर्त्तनं। परमेष्ठिऋषिः, यजुः, वरुणो देवता, "ॐ सुमित्रियानऽ आपऽ ओषधयःऽ सन्तु" इति वरुणं स्मृत्वा जलाञ्जलिग्रहणं, परमेष्ठी प्रजापतिऋषिः, यजुः, वरुणो देवता, ॐ दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति द्वेष्यं ध्यात्वा यस्यां दिशि [2]द्वेष्टास्ति तत्र जलाञ्जलिप्रक्षेपः, द्वेष्याभावे उत्तरस्यां प्रक्षेपः।

कटिनाभ्यधोदेशोरुद्वय-जंघाद्वयपादद्वयानां प्रत्येकं आद्यभागमृदा त्रिः चालनं, द्वितीयभागमृदा नाभ्यूर्द्धकण्ठपर्यन्तं द्विःचालनं, ततो हस्तद्वयोर्मृदा त्रिः प्रचालनं, सर्वकायचालनं, द्विराचमनं, जलाय नम इति जलनमस्कारः, वशिष्ठऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, वरुणो देवता, यत्किञ्चेदं दैव्ये जनेऽधिद्रोऽहं [3]मनुष्याश्चरामि, अचित्तिय [4]सत धर्मायुयोऽसि सिमानस्तस्मादेनसो देवरीरिषः। जलाय नम इति जलनमस्कारः।

---

(१) त्रिष्टुप्छन्दः। (२) द्वेष्योऽस्ति।
(३) मनुष्याश्चरामसि। (४) तव।

"प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितं।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये॥
तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वापद्विनिसूदनं।
सान्निध्यमस्मिन् वै तोये भजतां मदनुग्रहात्"॥

गङ्गेऽवागच्छेत्येवं तीर्थमामन्त्र्यावाहनं, उद्धृतस्थाने यस्मात्तीर्थाज्जलमाहृतं तस्यैव तीर्थस्यावाहनं, आवाहनकाले मनसा तीर्थदेवता-सान्निध्यचिन्तनं, क्वचिमेऽक्वचिमे प्रसिद्धनामके कुरुक्षेत्र-गयागङ्गापुष्करान्यतमस्मरणं। शुनःशेफऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, वरुणो देवता, "उदुत्तमं वरुणपाशमस्मदवाधमं विम ध्यमꣳ श्रथायꣳ, अथावयमादित्यव्रते तवानागसो ऽदितये स्याम"। इति मन्त्रेण प्राङ्मुखस्य नारायणस्मरणेन जलप्रवेशपरिकल्पिततीर्थस्यत्यन्तराज्जलावतरणनिमित्तकं सकृदाचमनमिति केचित्। नाभिमात्रे प्राङ्मुखस्य स्मरणं। येन देवाचयस्य मधुच्छन्दऋषिः, द्वायोरनुष्टुप्छन्दः, तृतीयस्य त्रिष्टुप्छन्दः, (१)पवमानः सोमो-देवता, जलालम्भे विनियोगः। "येन देवाः पवित्रेण आत्मानं पुनते सदा, तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु मां"। "प्राजापत्यं पवित्रं च ततोद्दामं हिरण्मयं, तेन ब्रह्मविदो वय पुत्रं ब्रह्मपुनीमहे," "इन्द्रः सुनीती सहसा पुनातु सोमः (२)स्वस्त्यावरुणः समीच्या। यमोराजा(३)प्रमृणिभिः पुनातु मा जातवेदा मूर्जयन्त्या पुनातु," इति परिकल्पिततीर्थजलस्य हस्तेना(४)वमर्षः, ततस्तीरं

(१) तीर्थमान। (२) स्वस्त्य।
(३) प्रमृत्याभिः। (४) स्पर्शः।

गत्वा भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतित्रयेण द्विराचमनं, सकृद्वा, मेधातिथिर्ऋषिः, गायत्रीछन्दः, ॐविष्णुर्देवता, "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधानिदधे पदं समूढमस्य पांसुरे" इति विधाकृतव्यतिरिक्तमृदा सर्वाङ्गलेपनं, नात्र चालनं, सकृदाचमनं, नारायणं स्मरतः शनैर्जले प्रवेशः, प्रजापतिर्ऋषिः। यजुः, आपोदेवता। "ॐ आपोऽस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतः पुनन्तु, विश्वम्हरिप्रं प्रवहन्ति देवीः," इति मन्त्रेण प्रवाहाभिमुखस्य प्रवाहाभावे सूर्याभिमुखस्य वा जलमज्जनं, हरिस्मरणं, प्रजापतिर्ऋषिः, यजुः, आपोदेवता, "ॐ उदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमिं उथ्थानं," ततो गात्रमुद्धृत्य पुनःपुनर्निमज्योन्मज्जनं। सकृदाचमनं पुनस्तीरगमनं। कुत्सऋषिः, जगती छन्दः, रुद्रोदेवता, "मानस्तोके तनये मानगोषु मानोऽश्वेषुरीरिषः, मानोवीरानुद्रभामिनो वधीर्हविष्मन्तः सद्मित्वाहवामहे" इति गोमयेन सर्वाङ्गलेपनं, लेपनकालेऽपमग्रं चरन्तीनामित्यस्य क्रियमाणानुवादिनोऽपि जपः। वशिष्ठोक्तकाण्डादितिद्रूर्वया अङ्गस्पर्शनं वैकल्पिकं। गोमयलिप्ते गात्रस्यैव जलस्याभिषेकः। स च यथाक्रममितिवचनात् प्रत्येकमन्त्रेण शिरसि जलाञ्जलिदानरूपः, मन्त्रस्याष्टभेदादष्टभिस्तः, शुनःशेफऋषिः, गायत्रीछन्दः, वरुणोदेवता, "ॐ इमं मे वरुण श्रुधी हव मद्या च मृलय त्वामवस्युराचके," प्रथमाभिषेकमन्त्रः, शुनःशेफऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, वरुणो देवता, "तत्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्तेयजमानोहविर्भिः, अहेलमानो वरुणेहवोध्युरुशंस मान आयुः प्रमोषीः," द्वितीयः, प्रजापतिर्ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अग्नि-

वरुणोदेवता, "त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्, देवस्य हेळो अवयासिसीष्ठाः, यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वाद्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्"। तृतीये च, प्रजापतिऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, अग्नीवरुणौ देवता, "सत्वन्नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ, अवयक्ष्वनो वरुणं रराणो वीहिमृळीकं सुहवो न एधि" चतुर्थः, (१)प्रजापतिऋषिः, गायत्रीछन्दः, वरुणोदेवता, "ॐ मापो मौषधीर्हिंसीर्द्धाम्नो धाम्नोराजंस्ततो वरुण नो मुञ्च"।

"यदाहुरघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च"। पञ्चमः, उदुत्तममिति। षष्ठः, अथर्वणऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः, ओषधयो देवता, "मुञ्चन्तु मा शपथ्याद्यो वरुण्यादुत। अथो यमस्य पड्वीशात् सर्वस्मादेवकिल्बिषात्। सप्तमः, प्रजापतिऋषिः, यजुः, अवभृथो देवता, "अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः। अवदेवैर्देवकृत मेनोऽयासिषमवमर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णोदेवरिषस्पाहि"। अष्टमः, इदमाप इति स्थाने पद्यम्याभिषेको मापो मौषधीरिति यजुर्मुञ्चेत्यन्तं, कण्डिकात्मकं चेत् कुर्वन्ति पाठभेदमभ्युपगम्य प्राचं लिदमाप इति पाठः, ततः पूर्ववज्जले निमज्योन्मज्याचमनं, ततो मार्जनारम्भः, कुशत्रयेणान्तर्गर्भं, सत्रेण शिरसि जलप्रक्षेपः, प्रणवेन शिरस्यञ्जलिमाभिषेकः, ततो व्याहृतित्रयेणाभिषेकः गायत्र्याभिषेकः, पुनः प्रणवेन शिरसि कुशैर्मार्जनं, अथ व्याहृतित्रयेण, अथ गायत्र्या मार्जनं, आपोहिष्ठेति चतस्र इत्यन्तेनैकं मार्जनं,

---

(१) प्रभासऋषिः।

प्रजापतिर्ऋषिः, यजुः, चित्पतिर्देवता, "ॐ चित्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः। तस्य ते पवित्र पते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुनेतच्छकेयं"। द्वाविंशं प्रजापतिर्ऋषिः, यजुः, "ॐ वाक्पतिर्देवता, वाक्पतिर्मा पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः। तस्य ते पवित्र पते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुनेतच्छकेयं"। त्रयोविंशं, प्रजापतिर्ऋषिः, यजुः, देवः सविता देवता; "ॐ देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः। तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुनेतच्छकेयं"। चतुर्विंशं, मार्जनं, एवं मार्जनं कृत्वा तद्विष्णोरिति मन्त्रेण हरिस्मरणं, पुनः प्रणवव्याहृतित्रयगायत्रीभिरभिषेकत्रयं पूर्ववत्, पूर्ववन्मार्जनत्रयं च, [1]पूर्ववदिमं मे वरुणेत्यष्टमन्त्रेण अभिषेकाष्टकं वैकल्पिकं, अन्ते चैतदिति कात्यायनवचनात्, अन्ते मार्ज्जनान्ते च-शब्दान्मार्जनपूर्वं च कथितमेव, पुनर्जले निमज्य, अघमर्षणसूक्तस्य, अघमर्षणऋषिः, इत्यादिस्मरणपूर्वकं त्रिवारं जपः, द्रुपदामन्त्रस्य वा, "ॐ आयं गौः पृश्नीरक्रमीदित्यृचस्य वा, वामदेव ऋषिः, अतिजगतिच्छन्दः, सूर्य्योदेवता। ॐ हंसः शुचिषद्वसुरन्तरीक्षसद्धोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत्। नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जागोजाऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्"। अनेन वारत्रयमन्तर्जलजपः अन्यादि[2]सूक्तानि "ॐ यद्देवा देवहेलन"मित्यादिऋक्त्रयं कुष्माण्डाख्यं पुरुषसूक्तं, शिव-

(१) पूर्वोक्त।

(२) अत्र सूक्तानि।

संकल्पसूक्तं, एतेषामन्तर्जलजपः, कात्यायनानुक्तत्वाद्वैकल्पिकः, सशिरस्कादिप्रणवयुक्तगायत्र्यान्तर्जलजपो वा प्राणायामो वा कात्यायनवचनात्, प्रणवव्याहृतित्रयसहितगायत्र्यन्तर्जले त्रिवारं जपः।

प्रणवमाचम्य वा त्रिवारं, "ॐ तद्विष्णो"रिति मन्त्रेण विष्णोः साकारस्य निराकारस्य वा प्रणव(१) अन्तर्जले स्मरणं, तच्चोत्तमाधिकारिणं प्रतीति कर्काचार्य्यः, एतच्च यद्यपि वैकल्पिकेनोक्तं, पश्चात् प्रायश्चित्तत्वेनोक्तेराशंकिततद्वैगुण्यसमाधानायावश्यमेव विष्णुध्यानं, प्रजापतिर्ऋषिः। "ॐ गायत्रीछन्दः, विष्णुर्देवता। तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततं"। एतेन स्रोताभिमुखस्य वारत्रयं मार्जनं, संभवे—

"दक्षिणावर्त्तशंखेन तिलमिश्रोदकेन च।
उदके नाभिमात्रे तु यः कुर्य्यादभिषेचनं॥
प्राक् स्रोतसि वै नद्यां नरस्त्वेकाग्रमानसः।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति"॥

इति वराहपुराणोक्त प्राक् स्रोतसि नद्यां नाभिमात्रोदके स्थित्वा शङ्खस्थतिलमिश्रोदकेनाभिषेकः, सर्वजलाशयेषु तत्ताम्रपात्रोपरि दक्षिणावर्त्तशंखं कृत्वा तत्र जलं पूरयित्वा शिरसि ग्रहणे सप्तजन्मकृतपापक्षयः, तदुक्तं,—

"दक्षिणावर्त्तशंखेन पात्र औदुम्बरे स्थितं।
उदकं यः प्रय(२)च्छेत्तु शिरसा हृष्टमानसः।

(१) प्रणव। (२) प्रतीच्छेत्।

तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति" ॥

इति वराहपुराणीयं कर्त्तव्यं।

विष्णुः,— "[१]शङ्खोदकं गवां पुण्यं सर्व्वापदिनिसूदनं"।

ब्रह्मपुराणे,—

"पुच्छे भग्नं च यच्छृङ्गं दक्षिणं पतितं भुवि।
निर्मांसं प्राप्य विधिवत् पूरयित्वा[२] जलेन च ॥
स्नानं कृतं तु मुनिभिर्देवैः सिद्धैस्तु सर्वदा।
अलक्ष्मीनाशनं धन्यं सर्वसौभाग्यवर्द्धनं" ॥

एवं

"लाङ्गूलेनोद्धृतं तोयं मूर्ध्नि गृह्णाति यो नरः।
सरित्स्वपि प्रयातानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अच्छिन्नपद्मपत्रेण सर्वरत्नोदकेन च।
स्रोतस्स्वपि नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥

इदं वराहपुराणोक्तं कार्य्यं।

वराहपुराणे,—

"[३]शृङ्गेण यो गवां स्नायाद्रोहिण्यां द्विजसत्तमः।
स सर्वपापजातानि दहत्याशु न संशयः" ॥

तथा,—

"धेनोस्तनातिनिष्क्रान्तं धारोष्णं वापि यः पयः।
शिरसि प्रतिगृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥

(१) शंखोदकं गवां मूत्रं।
(२) पूजयित्वा जलेन च।
(३) प्रवेशे।

अथ काम्यान्तर्जलजपाः, हारीतः, शंखः, "ॐ देवीरापः शुद्धाः," "ॐ हिरण्यवर्णाः शुचयः"। "ॐ आपोऽस्मान् मातर" इति शुद्धवतीरष्टजपे पूतो भवति, "ॐ त्वं सोमतनुकृद्भ्य" इति अप्सु जपेत्तनुकृतादन्यकृताच्च पूतो भवति। "ॐ अग्न आयूंषि पव स" इति सप्तवारमप्सु जपेत्, सर्वपापेभ्यः पूतो भवति, ॐ हंसः शुचिषदिति विमलं पतितं अप्सु जपेत् सर्वपापेभ्य इति पूतो भवति। "ॐ देवीराप" इत्यनुवाकमप्सु जपेत् पूतो भवति, अघमर्षणमन्तर्जले त्रिरावर्त्तयित्वा मुच्यते ब्रह्महत्यायाः, सर्वार्त्तिषु अप्सु वा आसमाप्तिकं जपेदापदो मुच्यते।

योगीयाज्ञवल्क्यः—

"द्रुपदा (१)मानसा देवी यजुर्वेदे (२)व्यवस्थिता।
अन्तर्जले त्रिरावृत्य मुच्यते ब्रह्महत्यया"॥

विधाकरपद्धतौ, "ॐ आयं गौ पृश्निरक्रमीदित्यृचं गायत्रीं यच्चोर्द्ध्वगः, सर्वां वा अन्तर्जले जप्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते, तथा व्याहृति प्रणवं वा, चत्वारिंशद्गुणेति जले जप्तं सर्वपापघ्नं, "ॐ आपो हि ष्ठेति" पापद्वयमोचनं, "ॐ देवकृतस्ये"त्यादि मन्त्रषट्कजपः पापापहः, (३)कुम्भकाय स्वाहा इति सकृदन्तर्जले जप्तं सम्वत्सरकृतमैन्यं पापघ्नं, अयं पदद्वयात्मक एव मन्त्रो न तद्‌पलचिताच्छक्, (४)कुम्भकाय इपिदेत्यनुक्रमणि वचनात्, "ॐ यत्किंचेदं वरुण"-मित्यन्तर्जले जप्त्वा सर्वपापक्षयः, "ॐ अग्नेवापिति" शतजपादुप-

(१) मानसा। (२) प्रतिष्ठिता।
(३) जम्भकाय। (४) जम्भकाय।

पातककोटिभ्रूणहत्या-शत-ब्रह्महत्यादिसर्वपापक्षयः, ॐ आप हि ष्ठेत्यृचं कुष्माण्डत्रयमेव ।

"वृषभं [1]वीरजं, चैव गायत्रीमिति षोड़श: ।
अन्तर्जले जपेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥

कुष्माण्डत्रयं, "ॐ यद्देवा देवहेलनमिति" [2]द्वयं, "ॐ द्रुपदा" चतुष्टयं उदयमित्यनेन सह ।

वृषभशब्दारिष्टह्नेति, [3]वीरजं हंसः शुचिषदिति एतेषां समुदितानां जपेन फलं, षड़ादियगत संख्या विवक्षागतः ।

"शतं स्नात्वा तु गायत्र्या शतमन्तर्जले जपेत् ।
अपः शतेन पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अयाज्यान् याजयित्वा च तथान्यद्वापि पातकं ।
न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीं च ससागरां" ॥

स्नायात् शतेन गायत्रेति योगीयाज्ञवल्क्य पाठादिकल्पभये गायत्र्या शतं जप्त्वा स्नात्वा इति साध्याहारं व्याख्या, तेन शतावृत्त गायत्रीं कृत्वा स्नानमेकमेवेति बोद्धव्यं, पुरुषसूक्तजपः, ऋग्वेदजपसमफलः । तथा,

"अष्टाक्षरेणाभिषिंचेदभ्युक्षेदथवा पिबेत् ।
पञ्चविंशतिकृत्वो हि मुच्यते तेन चैनसः" ॥

तथा—

"नारसिंहे न च जलं प्रक्षिपेन्मूर्द्धि मन्त्रवित् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्मसनातनं" ॥

(१) वामरं । (२) त्रयं । (३) वीरवं ।

तथा, नाभिमात्रजले स्थितः, प्रतप्लवः ॐकारमुक्त्वा जलं पिबेत्, सर्वपापनाशाय, बौधायनोक्तं, ॐ भूर्भुवः स्वरिति त्रिराचम्य दिङ्मुखं विसृज्य सव्यं पाणिं संयोज्य पादौ शिरो हृदयं नासिके चक्षुषी श्रोत्रे चोपस्पृशेत्, एतत् सर्वपातकनाशनं, तथा यदर्वाक् महापातकेभ्यः सर्वमनेन पूयत इति उपक्रम्य वशिष्ठेनोक्तं तथा-चामेत्, तथा "ॐ अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो [१]मुच्यन्तां यदह्ना पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यां उदरेण शिश्ना ऽहस्तदवलुम्पतु यत्किंचिद्दुरितं मयि, इद-महमापोऽमृतयोनौ [२]सूर्ये ज्योतिषि परमात्मनि जुहोमि स्वाहा"। "ॐ सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां। यद्रात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुम्पतु, यत् किंचित् दुरितं मयि। इदमहमापोऽमृतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा"।

"ॐ आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम्।
पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म पूता पुनातु मां॥
यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वा दुश्चरितं मम।
सर्वं पुनन्तु मामापो असतां च प्रतिग्रहं स्वाहा"॥

अन्तर्जलजपश्च, जलमग्नस्यैव जपक्रियाया उच्चारणरूपाया असमध्याधारत्वस्यान्यथा असम्भवात्, इति काम्यानि, एवं स्नात्वा तैलस्पर्श-शिरोवस्त्र[३]विधूनन-केशाक्षपतितमज्जापरपर-पात्र--

---

(१) रक्षन्तां। (२) सत्ये। (३) नव।

जलताड़न-जलमध्यसंचलनप्रतरण-वस्त्रमल-निर्णेजनपात्रमलचालन-हस्तपादकरण-जलताड़न-जलक्षोभणानां वर्जनं, प्रमादात् करणे "ॐ नमोऽग्नयेऽप्सुमते, नम इन्द्राय, नमो वरुणाय, नमो वारुण्यै, नमोऽद्भ्य" इत्यपामुपस्थानं प्रायश्चित्तं, अन्यदपि प्रातःस्नानोक्तानि स्नानाङ्गानि तद्वैगुण्ये विष्णुस्मरणं प्रायश्चित्तं, ततः प्रातःस्नान-कथितमार्गेणाचमन-वस्त्रपरिधानतिलकग्रहणादिकरणम्।

भविष्यपुराणे—

"[1]स्नातस्य वर्णकं दद्यं नित्यं कुर्याद्विशांपते।
प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां वा विल्वेन तगरेण वेति"॥

नात्र मृत्तिकाग्रहणं, इति केचित्। समाचाराद्गङ्गामृत्तिका-ग्रहणमिति कर्काचार्याः, ततः सन्ध्या प्रातःसन्ध्यावत् अञ्जलि-दानान्तरं अञ्जलौ पुष्पमिश्रयणनियमः, गायत्रीध्यानं, मध्यसन्ध्या. वैष्णवी शङ्खचक्र-गदापद्महस्ता युवती शुक्लवर्णा शुक्लाम्बर-द्वयोपेता गरुडमारुह्य विष्णुलोकादागत्य सूर्यमण्डले प्रविष्टेति ध्यानं, तेजोऽसीत्यावाहनं, उपस्थाने विशेषः, प्रकण्व ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः, सूर्योदेवता, उपस्थाने विनियोगः। "ॐ उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरं ज्योतिः देवं देवत्रा सूर्य-मगन्म ज्योतिरुत्तमं"। अनेन सूर्योपस्थानं, उपस्थाने चात्र [2]आदित्यनियमः, एवं "ॐ उदुत्य"मित्यनेन। ॐ चित्रमित्यनेन ॐ तच्चक्षुरित्यनेन चोपस्थानम्।

---

(१) स्नातस्य। (२) ऊर्द्ध्वबाहुत्वनियमः।

ॐ हंसः शुचिषदित्यनेन चोपस्थानं, ततो गायत्र्या ऋष्यादि-स्मरणं, [१]पञ्चाङ्गन्यासः, गायत्र्युपासनपूर्वकमुपस्थानं, यथोक्तार्थज्ञान-नियमेन, तिर्यक्पाणिना गायत्रीजपः, शतमष्टदशं वा, ततो गायत्र्युपस्थानपूर्वकं गायत्रीविसर्जनं, ऊर्द्धबाहोः सूर्याभिमुखस्योप-स्थानं, अयंसकपार्ष्णिरित्यादि प्रातर्वत्, विभ्राडित्यनुवाकस्य, ब्रह्मा-स्वयम्भूऋषिः, विभ्राडिति बृहस्पतिजगती, ॐ उदुत्यं ॐ येन पावकः, ॐ दैव्या अध्वर्युगायत्र्यस्तिस्रः, ॐ तं प्रत्नथा जगती, ॐ अयमेनः ॐ चित्रं देवानां, ॐ आनद्ररलाभिस्तिस्रस्त्रिष्टुभिः, ॐ तरणिर्विश्वं, ॐ यदद्यकच्चद्वे गायत्र्यै, ॐ तत्सूर्यस्य। ॐ तन्मित्रस्य, द्वे त्रिष्टुभौ, ॐ वण्महाँ२, ॐ वट्सूर्यश्रवसा, ॐ आयन्त इवेति बृहत्यः, ॐ अद्यादेवा, ॐ आकृष्णेनेति द्वे त्रिष्टुभौ, अत्र ॐ तं प्रत्नथा, ॐ अयस्वन चोदनाच्चित्रं देवानामिति ऋक्त्रयं, प्रतीकोक्तं, [२]पूर्वस्थापितं स्मारितं, ॐ लोकं पृण, ॐ अग्नेन्द्रं विश्वा इतिवत्, अतएवं च सप्तदशर्चो भवति, प्रथमं विभ्राडित्यनुवाकः, "ॐ विभ्राड् बृहत् पिबतु सोम्यमध्वायुर्दधद्यज्ञ पतावविह्रुतं। वातजूतोयो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा विराजति। ॐ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्यं। ॐ येनापावक चक्षुसभ्भुरण्यन्तं जनाँ२ अनु। ॐ त्वं वरुणँ२ पश्यसि। ॐ दैव्या वध्वर्यू आगतँ२ रथेन सूर्यत्वचा। मध्वायज्ञँ२ समञ्जथे, तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथे मथाज्येष्ठ तातिं वर्हिषदँ२ स्वर्विदँ२। ॐ प्रतिचीनं वृजिनं दोहसे धुनि माशुस्रयन्त मनुयासुवर्द्धसे।

---

(१) पञ्चाङ्गन्यासः। (२) पूर्वाम्नातं।

ॐ अयम्वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायुरजसा [1]विमाने। ॐ इममपाꣳ सङ्गमे सूर्य्यस्य शिशुन्नविप्रामतिभिरिहन्ति। ॐ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः, आप्राद्यावा पृथिवी अन्तरीक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च। ॐ आनइलाभिर्विदथेसु-शस्ति विश्वानरः सविताद्देव एतु, अपियथायुवानो मत्सथानो विश्वं जगदभिपीत्वे मनीषा। ॐ यदद्य कच्चवृत्रहन्नुदगा अभिसूर्य्य। सर्वं तदिन्द्र ते वशे। ॐ तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य। विश्वमा भासि रोचनम्। ॐ तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्त्तोर्विततꣳ सं जभार। यदेदयुक्त हरितः सधस्था-दाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै। ॐ तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्य्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे, अनन्तमन्यद्दयदस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः संभरन्ति ॐ बण्महाꣳ असि सूर्य्यबलादित्य महाꣳ असि। महस्ते सतो-महिमापनस्य तेऽद्धादेव महाꣳ असि। बट्सूर्य्य श्रवसा महाꣳ असि। सवितादेवमहाꣳ असि। गङ्गादेवानामसूर्य्यः पुरोहितो विभुज्योतिरदाभ्यं। श्रायन्त इव सूर्य्यं, विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत। वसूनि जाते जनमान श्रोजसा प्रतिभागं न दीधिम। ॐ अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरꣳहसः पिपृता निरवद्यात्। तन्नो मित्रो-वरुणो मामहन्ता-मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः। "ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन्"। पुरुषसूक्तस्य नारायणऋषिः, पञ्चदशर्चानुष्टुपछन्दः षोड्शाचिष्टुपछन्दः जग-

(१) विमाने।

बीजं, पुरुषो नारायणो देवता, पुरुषमेधे विनियोगः, पुरुषो वै नारायणो कामयत इति ब्राह्मणं, सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्, सभूमिं सर्वतः स्पृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलं। पुरुष-एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं, उतामृतत्वस्येशानो यदन्ने नातिरोहति, एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पुरुषः। पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि, त्रिपादूर्द्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः, ततो विश्वं व्यक्रामत्साशनानशने अभि, ततो विराड़जायत विराजो अधिपुरुषः, सजातोऽत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथोपुरः तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यं, पशूंस्तांश्चक्रे वायव्या नारण्या ग्राम्याश्च ये, तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचःसामानि जज्ञिरे, छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्-यजुस्तस्मादजायत तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः, गावोऽजज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः।

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः।
तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधाव्यकल्पयन्, मुखं किमस्यासीत्किं बाहू किमूरू पादा उच्यते।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत॥
चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत।
श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत॥
नाभ्यां आसीदन्तरीक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्त्तत।

पद्भ्यां भूमि र्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकानकल्पयन् ॥
यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।
वसन्तो आसीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥
सप्तास्या सन् परिधय स्त्रिः सप्तसमिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना अवध्नन् पुरुषं पशुं ॥

"यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्, तेऽनाक महिमानः सचयन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः," यज्जाग्रत इत्यस्य षड्चस्य प्रजापतिऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, मनोदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः, "यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं, तदुसुप्तस्य तथैवैति, दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः, शिवसंकल्पमस्तु"। "येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति। विदथेषु धीराः, यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु"। "यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु, यस्मान्न ऋते किंचन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु"। "येनेदं भूत भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वं, येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु"। "यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन् प्रतिष्ठितारथनाभाविवाराः, यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु"। "सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव। हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु"। मण्डलब्राह्मणं, विनियोज्यत्वेन मन्त्रकार्यकरत्वाभावधर्मलाभेन ऋष्यादिस्मरणं, प्रजापतिऋषिः, यजुः, सूर्योदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः। "ॐ यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थना

भृचश्च मऽऋचां लोकोऽथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानि सषाम्नांल्लोकोथ य ऽएष ऽएतस्मिन् मण्डले पुरुषश्च सोऽग्निस्तानि यजूंषि सयजुषां लोकः।१। सैषात्रय्येव विद्या तपति तद्धैतदप्यविद्वांश्च स आहुस्त्रयी वा एषा विद्या तपतीति वाग्घैव तत्पश्यन्ति वदति।२। स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽथैतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यते तस्मान्मृत्युर्नम्रियते मृते-ष्वन्तस्तस्माद् न दृश्यते मृतेष्वन्तः।३। तदेष श्लोको भवति, अन्तरम्मृत्योरमृतमित्यवरश्च तन्मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहित-मित्येतद्ध्यस्मिन् हि पुरुष एतन्मण्डलं प्रतिष्ठितं तपति मृत्यु-र्विवस्वन्तं वस्त ऽइत्यसौवा ऽआदित्योविवस्वानेषह्यहोरात्रे विवस्ते तमेष वस्ते सर्वतो ह्यनेन परिवृतोमृत्योरात्मा विवस्वतीत्येतस्मिन् हि मण्डल ऽएतस्य पुरुषस्यात्मैतदेष श्लोको भवति।४। तयोर्वा ऽएतयोरुभयोरेतस्य चार्चिष ऽएतस्य च पुरुषस्यैतन्मण्डलं प्रतिष्ठा तस्मान् महदुक्थं परस्मैनशंश्च वेवेदेतां प्रतिष्ठां छिनदा इत्येतांश्च ह स, प्रतिष्ठां छिन्तेऽजो महदुक्थं परस्मैशंश्च सति तस्मादुक्थशंसं भूयिष्ठं परिचक्षते प्रतिष्ठा छिन्नो हि भवतीत्यधिदेवतं।५। "अथाधियज्ञ"। यदेतन्मण्डलं तपत्ययश्च स रुक्मोऽथ यदेतदर्चि-र्दीप्यत इदं तत्पुष्करपर्णमापोहेताऽआपः पुष्करपर्णमथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषोयमेव स योयश्च हिरण्मयः पुरुषस्तदेतदेवे-तत्त्वयश्च सश्च्छृत्यै ह्योपधत्ते तद्यस्यैवानुसंख्यामूर्द्ध्वमुत्क्रामति तदेतमप्येति य ऽएष तपति तस्मादग्निनाद्रियेत परिहन्तुमसुष ह्येष तदा भवतीत्यु ऽएवाधियज्ञं।६। "अथाध्यात्मं," यदे-

तन्मण्डलं तपति यस्यैषऽर्क्कं इदं तच्छुक्लमक्षन्नथ यदेतदर्च्चिर्दीप्यते यद्वैतत्पुष्करपर्णमिदं तत्कृष्णमक्षन्नथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चैष हिरण्मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुषः ।७। स ऽएष ऽएव लोकं पृणातामेव सर्वोऽग्निरभिसंपद्यते तस्यैतन्मिथुनं योऽयꣳ सव्येक्षन्पुरुषोऽर्द्धमु हैतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह-मिथुनेनाथ सर्वोऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतायै तद्यत्ते द्वे भवतो द्वन्द्वꣳ हि मिथुनं प्रजननं तस्माद् द्वे द्वे लोकंपृणे ऽउपधीयेते तस्मादु द्वाभ्यां द्वाभ्यां चितिं प्रणयन्ति ।८। स ऽएष ऽएवेन्द्रः। यो यं दक्षिणे-क्षन्पुरुषो येयमिन्द्राणी ताभ्यां देवा ऽएतां विधृतिमकुर्वन्नासि-कान्तोऽस्माज्जायाया ऽअन्ते नाश्नीयाद्वीर्य्यवान् हास्माज्जायते वीर्य्य-वन्तमुह सा जनयति यस्या ऽअन्ते नाश्नाति ।९। तदेतद्देवव्रतं राजन्यबन्धवो मनुष्याणामनुतमां गोपायन्ति तस्मादु तेषु वीर्य्य-वाञ्जायते सूतवाका वयमाꣳ साक्षिप्राश्नेनं जनयति।१०। तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्तौ यदा मिथुनस्यान्त-ङ्गच्छतोऽथ है तत्पुरुषः स्वपिति तद्यथा हैवेदं मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वा संविद ऽइव भवत्येवꣳ हैवैतदसंविद ऽइव भवति दैवꣳ ह्येतन्मिथुनं परमो ह्येष ऽआनन्दः ।११। तस्मादेवं विमत्स्वप्यात् ॥ लोक्यꣳ हैते ऽएव तद्देवते मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति तस्मादुह स्वपन्तं धूरेव न बोधयेन्नेदेते देवते मिथुनीभव हिनन्त्यौमानीति तस्मादु हैतत्सुषुपुषः श्लेष्मणमिव मुखं भवत्येते ऽएव तद्देवते रेतः सिञ्चतस्तस्माद्रेतस ऽइदꣳ सर्वꣳ संभवति यदिदं किञ्च ।१२। स ऽएष ऽएव मृत्युः । य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले

पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य हैतस्य हृदये पादावतिष्ठतौ तौ हैतदाच्छिद्योत्क्रामति स यदोत्क्रामत्यथ हैतत्पुरुषो म्रियते तस्माद् हैतमेतमाहुराच्छेद्यस्येति। १३। एष उ एव प्राणः॥ एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति तस्यैते प्राणाः स्वाः स यदास्वपित्यथैनमेते प्राणाः स्वा अपियन्ति तस्मात्स्वाप्ययः स्वाप्ययोहवैतꣳ स्वप्न इत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः। १४। स एतैः सुप्तो न कस्यचन वेद न मनसा संकल्पयति न च वाचान्नस्य रसं विजानाति न [1]प्राणेन गन्धं विजानाति न चक्षुषा पश्यति न श्रोत्रेण शृणोत्येतꣳ ह्येते तदा पीता भवन्ति स एष एकः सन्प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तस्मादेका सती लोकं पृणा सर्वमग्निमनुविवत्यथ यदेक एव तस्मादेकः। १५। तदाहुः। एको मृत्युर्बहव इत्येकश्च बहवश्चेतिह ब्रूयाद्यदसावमुत्र तेनैकोऽथ यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो बहवः। १६। तदाहुः, अन्तिके मृत्युर्दूरा इत्यन्तिके च दूरे चेतिह ब्रूयाद्यदयमिहाध्यात्मन्तेनान्तिकेऽथ यदासावमुत्र तेनोदूरे। १७। तदेष श्लोको भवति। अन्ये भात्यपश्रितो रसानाꣳ संचरेऽमृत इति यदेतन्मण्डलं तपति तदश्मय स एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽत्ताम एतस्मिन्नस्मेऽपश्रितो भातीत्यधिदैवतं।। १८। "अथाध्यात्मं" इदमेव शरीरमश्मय योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः सोऽत्ताम एतस्मिन्नस्मेऽपश्रितो भाति। १९। समेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते, यजुरित्येष हीदꣳ सर्वं युनक्ति सामेति छन्दोगा एतस्मिन् हीदꣳ

(१) न सा प्राणेन —।

सर्वं समानमुक्थमिति बह्वृचा ऽएष ह्येवेदं सर्वमुत्थापयति यातुरिति यातुविद ऽएतेन ह्येदं सर्वं यतं विषमिति सर्पाः सर्प इति सर्पविद ऽऊर्गिति देवा रयिरिति मनुष्यामायेत्यसुराः स्वधेति पितरो देवजन ऽइति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वा गन्ध ऽइत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवति, तद्धैनान् भूत्वा ऽवति तस्मादेनमेवंवित्सर्वैरेवैतैरुपासीत सर्वं ह्येतद्भवति सर्वं हैनमेतद्भूत्वा ऽवति। २०। स ऽएष चीष्टकोऽग्निर्ऋगेका यजुरेका सामैका तद्याङ्काञ्चर्चोपदधाति रुक्म ऽएव तस्या ऽआयतनमथ-यां यजुषा पुरुष ऽएव तस्या ऽआयतनमथयाꣳ साम्नापुष्करपर्णमेव तस्या ऽआयतनमेवं चीष्टकः। २१। ते वा ऽएते उभे ऽएष च रुक्म ऽएतच्च पुष्करपर्णमेतं पुरुषमपीत ऽउभे ह्यृक्सामे यजुरपीत एवमेकेष्टकः। २२। स ऽएष ऽएव मृत्युः, य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेचन्पुरुषः, स ऽएष ऽएवंविद ऽआत्मा भवति स यदेवंविदस्माꣳल्लोकात्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति सो ऽमृतो भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति। २३। नैव वा इदमग्रे सदासीन्नैव सदासीत्। इति मण्डलमाह्मणं दिवाकीर्त्यं शतरुद्रीय शतैरिति लक्ष्मीधरः।

नमस्ते इति चिसृणां प्रजापतिर्ऋषिः, गायत्रीछन्दः द्वयोरनुष्टुप्छन्दः, रुद्रोदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः। "ॐ नमस्ते रुद्रमन्यव उतोऽतइषवे नमः बाहुभ्यामुत ते नमः, या ते रुद्रशिवा तनूरघोरा पापकाशिनी, तया नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि, यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे,

शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिꣳसीः पुरुषं जगत्"। सौराः परमेष्ठिप्रजापतिर्ऋषिः, द्वयोरनुष्टुप्छन्दः, तृतीया विराट् आदित्योदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः। "कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे, उपोपेन्नुमघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते, आदित्येभ्यस्त्वा"। "कदाचन प्रयुच्छस्युभे निपासि जन्मनी, तुरीयादित्य सवनंत इन्द्रियमातस्थावमृतं दिव्यादित्येभ्यस्त्वा"।

"यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृड़यन्तः, आ वोऽर्वाचि सुमतिर्ववृत्यादꣳहोश्चिद्या वरिवो वित्तरासदादित्येभ्यस्त्वा। अघमर्षणसूक्तेनोपस्थानं, गुह्योपनिषत्, पूर्णमदः पूर्णमिदं, पूर्णात् पूर्णमुदच्यते।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते, ॐखं ब्रह्म खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणी पुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा-विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यं, असम्भवे मण्डलब्राह्मणान्तः, अशक्तौ विभ्राड़िस्यनुवाकमात्रेण वोपस्थानं, ततः प्रदक्षिणमावृत्य नमस्कृत्योपवेशनं, आसनस्थेषु प्रागग्रे दर्भेषु प्राङ्मुखत्वेन सव्यतयोपवीत परामर्शः, हस्तयोस्तोयेनाघमर्षणं, त्रिराचमनं, अङ्गुष्ठमूलेन ओष्ठयोर्द्विमार्जनं, ओष्ठयोरेवाङ्गुल्यैः सकृदुपस्पर्शनं, उदकेन वामपाणिप्रोक्षणं, पादयोश्च प्रोक्षणं, शिरश्चक्षुर्द्वयनासिकाद्वयश्रोत्रद्वयानां हस्तेन स्पर्शनं, पवित्रलक्षणोपेतकुशत्रयेण इन्द्रियस्पर्शनं, तदेव पावनं, पञ्चदशमात्राभिः प्रणवेन प्राणायामत्रयं, दक्षिणजानूपरि पवित्रोपग्रहव्यतिरिक्तपवित्रलक्षणोपेत-कुशत्रययुक्ताञ्जलि-

धारणं, प्रणवमुच्चार्य्य व्याहृतित्रयोच्चारणं, गायत्र्या द्विपा[१]दादीन व्यस्तानामुच्चारणं, पुनर्गायत्र्याः पादद्वयरूपमर्द्धर्चमुच्चार्य्य तृतीयपादोच्चारणं, पुनराचामवान् सर्वं गायत्र्या उच्चारणं, तत आदावारभ्य मन्त्रसंहितायाः, प्रथमाध्यायक्रमेण अनुवाकानुवाकक्रमेण वा प्रतिदिन यावत्समाप्ति पाठः, मन्त्रसमाप्तौ ब्राह्मणसंहिताया, अध्यायाध्यायक्रमेण, ब्राह्मणब्राह्मणक्रमेण वा यावत्समाप्ति पाठः, अशक्तौ कण्डिकाक्रमेण वा, एवमेकां शाखां समाप्य यस्यानेक वेदाध्ययन तस्यापरस्य वेदस्य एवमेव क्रमेण समापनं, पश्चादाथर्वण प्रणवपुराणेतिहासाङ्गानामपि यथाक्रमेण समापनं।

[२]एभिर्यावद्भिर्दिनैरेतेषां समाप्तिः, पुनरादावारभ्य वेदमित्येवं क्रमेण यावज्जीवमभ्यासः, अशक्तौ गायत्रीमात्रं, व्याहृतित्रयं वा प्रणवमात्रं वा फलावशेषार्थं[३] पुरुषसूक्तस्य जपनियमः, भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीत्येतावन्मात्रं वा, अशक्तौ सर्ववेदफलार्थिनः, सोंकारचतुरावृत्तिगायत्रीजपः, त्र्यम्बकजातवेदा गायत्रीरूपशताचरे जपो वा काम्यः, एवं ब्रह्मयज्ञं कृत्वा अन्ते प्लुतप्रणवोच्चारणं, ॐ नमो ब्रह्मणे, नमोऽग्नये, नमः पृथिव्यै, नमः ओषधीभ्यः, नमो वाचे, नमो वाचस्पतये, नमो विष्णवे, नमो महते, करोमीति त्रिर्जपः, भूमिं स्पृष्ट्वाचमनं, इति तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मयज्ञविधिः, अस्य प्रत्यक्षश्रुतिगतत्वात् प्रकारान्तरं न लिख्यते स्मृत्युक्तत्वात्।

(१) गायत्र्याः — पादानां —। (२) एवं —।
(३) फलविशेषार्थिनः —।

अथ तर्पणविधिः, प्रागग्रकुशत्रयास्तरणं ततः, पृच्छमहा ऋषिः,[१] गायत्रीछन्दः, विश्वेदेवा देवताः, आवाहने विनियोगः, "ॐ विश्वेदेवाः स आगत शृणुता म इमं हवं, एदं वर्हिर्निषीदत," इत्यक्षतपुष्पाभ्यां ब्रह्मादयो विश्वेदेवा अत्रागच्छतेत्यावाहनं, यवान् विकीर्य्य, सूत[२]होत्रऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, विश्वेदेवा देवता, जपे विनियोगः, "ॐ विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं ये मे अन्तरीक्षे य उपद्यविष्ठ, ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन् वर्हिषि मादयध्वं," इति जपः, दक्षिणजानुपातनं, उदङ्मुखत्वं ऋजुकुशत्रयस्य दक्षिणहस्तेन तर्पणार्थं ग्रहणं, वामहस्तेन दक्षिण-हस्तस्पर्शनं, ॐ ब्रह्मा तृप्यतामिति देवतीर्थेन [३]यवाभिः प्रादेश-मात्रं उद्धृतजले जलप्रक्षेपणं ब्रह्मतर्पणं, इदं ब्रह्मण इति त्यागः, एवं पुनर्वारद्वयं, यवाभावे प्रतिनिधित्वेन तण्डुलाः, चिन्तामणिकारस्तु यवानां वैकल्पिकमाह. एवं विष्णुस्तृप्यतामिति तर्पणत्रयं, ॐ रुद्रस्तृप्यतामिति वारद्वयं,[४] प्रजापतिस्तृप्यतामिति कनिष्ठाङ्गुष्ठमूलप्रजापतितीर्थेन सकृत् देवास्तृप्यन्तां, छन्दांसि तृप्यन्तां वेदास्तृप्यन्तां, ऋषयस्तृप्यन्तां, पुराणाचार्यास्तृप्यन्तां, इतराचार्यास्तृप्यन्तां, संवत्सराः सावयवास्तृप्यन्तां, देव्यस्तृप्यन्तां, अप्सरसस्तृप्यन्तां, देवानुगास्तृप्यन्तां, नागास्तृप्यन्तां सागरास्तृप्यन्तां, पर्वतास्तृप्यन्तां, सरितस्तृप्यन्तां, दिव्या-मानुषास्तृप्यन्तां, यक्षा-

(१) पृच्छमहर्षिः। (२) सुहोत्र — ऋषिः।
(३) यवैः। (४) त्रयं।

स्तृप्यन्तां, रक्षांसि तृप्यन्तां; पिशाचास्तृप्यन्तां; सुपर्णास्तृप्यन्तां, भूतानि तृप्यन्तां, पशवस्तृप्यन्तां, वनस्पतयस्तृप्यन्तां, पृथिवी तृप्यतामिति वा, ओषधयस्तृप्यन्तां, भूतग्रामचतुर्विधस्तृप्यतां, एतेभ्यो ॐकारनाम्ना देवतीर्थेनान्वारब्धेन वारत्रयं तर्पणं, प्रतितर्पणं इदं विष्णवे इत्यादिरूपेण त्यागः, जलप्रक्षेपश्च जलस्थस्य जले स्थलस्थस्य तीरसमीपे, चेज्जले स्थले चेदुद्धृतोदकेन स्थले असम्भवे चावाहनस्थानकुशेषु जलप्रक्षेपः, जले स्थले वापि, ततो यज्ञसूत्रोत्तरीययोः, कण्ठावसक्तकरणं, तर्पणार्थकुशत्रयमध्यस्य तोयाभिमुखं धारणं, उदङ्मुखत्वमस्येव सव्यान्वारम्भे दक्षिणहस्तेन प्राजापत्यतीर्थेन वारद्वयं द्वयं, मनुष्या अत्रागच्छतेत्यावाहनं; नात्र मन्त्रः, सनकस्तृप्यतां, इदं सनकाय, पुनरपरतर्पणत्यागौ, सनन्दस्तृप्यतां; सनातनस्तृप्यतां; कपिलस्तृप्यतां, वोढुस्तृप्यतां, आसुरिस्तृप्यतां, पञ्चशिखस्तृप्यतां सर्वेषां प्रणवादिनाम्ना वारद्वयं द्वयं, ऋषितर्पणमिति सनकादितर्पणवत् प्राजापत्येन तीर्थेन वारद्वयं द्वयं च, कुशमध्येन निवीतीत्वेन च कर्त्तव्यं; मरीचिस्तृप्यतां, इदं मरिचये, पुनरपि वा तर्पणत्यागौ, अत्रिस्तृप्यतां, अङ्गिरास्तृप्यतां, पौलस्त्यस्तृप्यतां, प्रचेतास्तृप्यतां, वशिष्ठस्तृप्यतां, भृगुस्तृप्यतां, नारदस्तृप्यतां, प्रणवादिनाम्ना वारद्वयं तर्पणत्यागौ, ततोऽपसव्यकरणं, यज्ञोपवीतवाससोः, दक्षिणाभिमुखत्वं, सव्यजानुपातनं, आवाहनस्थानात् कुशानां(१) ग्रहणं, तिलपुष्पमादाय। ग्रंथऋषिः

(१) आवाहनस्थानकुशानां द्विगुणाग्रकरणं।

त्रिष्टुप्छन्दः पितरोदेवता, आवाहने विनियोगः "ॐ उशन्तस्त्वा-निधीमह्युशन्तः समिधीमहि ; उशन्नुशत आवह पितॄन् हविषे अत्तवे"। ॐ कव्यवालनलादयो यमो[१] वैवस्वतादयो ऽस्मत्पितृ-पितामहप्रपितामहा अस्मन्मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहा अस्मन्मातृपितामही-प्रपितामह्यः अत्रागच्छत, पितरोऽत्रागच्छतेति वा, सर्वेषां, तिलविकिरणं, शंखऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः पितरोदेवता, जपे विनियोगः, "ॐ आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथि-भिर्देवयानैः अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान्" इतिजपः, राजतेन पात्रेण सौवर्णेन वा, तदभावे खड्गेन तदभावे ताम्रेण असम्भवे नारिकेलादिपात्रेण वा दारुशाङ्कुल[२]वारणे वा ; पात्राभावे रजतादि, तिलयुतेनाञ्जलिना वा तर्पणं। अत्यन्ता-सम्भवे गुणलोपे तु मुख्यस्येति केवलाञ्जलिना वा, तर्पणसाधन-कुशत्रयस्य द्विगुणीकृत्य जलेन मोटककरणं, कुशमूलाग्रयोर्जले प्रवेशाय सव्यहस्तेन कुशमध्यधारणं ; पितृतीर्थेन पात्रे जलपूरणं, दक्षिणहस्ते अङ्गुष्ठतर्जनीयोगरूपमुद्रां परिहृत्य पात्रस्थेषु जलेषु तिलमिश्रणं, शुद्धाञ्जलिना ग्रहणे जलग्रहणात्पूर्वमेव दक्षिण-हस्तेन तिलमादाय वामहस्ते करणं, उद्धृतोदकतर्पणे च भूमिस्थ-जलपूर्णपात्रे तिलमिश्रणं, तस्मात्पात्रेण सतिलग्रहणं, जीवत्पितृ-कस्य तिलमिश्रणाभावः न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैरिति

(१) यमादस्मादयोऽ —।
(२) दारुशाङ्कुल—काष्ठ शिलादरेत्र वा।

निषेधात्। कृष्णत्वस्य पितृकर्मणोचितं प्राप्तानुवादित्वेन मन्त्रवद्दाषो निषेधवदिशेषणपरत्वाभावात्।

ॐ कव्यवालनलस्तृप्यतां, इति पितृतीर्थेन गोशृङ्गमात्रं उद्धृत्य क्षिपेत्, (१)इदं कव्यवालनलादयः पुनर्वारद्वयं, एवं सर्वत्र प्रणवपूर्वकनाम्ना वारत्रयतर्पणत्यागः, सोमस्तृप्यतां, यमस्तृप्यतां अर्यमास्तृप्यतां, अग्निष्वात्ताः पितरस्तृप्यन्तां, सोमपाः पितरस्तृप्यन्तां, बर्हिषदः पितरस्तृप्यन्तां ; ततो यमतर्पणं वैकल्पिकं संयोगपृथक्त्वात् यावज्जीवं पापक्षयश्चास्य फलकरणपक्षे ; तच्च देवतीर्थेनेत्येके, देवतीर्थपक्षे ऽप्यपसव्यदक्षिणामुखत्वादयः सन्त्येव, यमाय नम इति वाक्येनाञ्जलित्रयतर्पणं, इदं यमाय एवमन्येभ्योऽञ्जलीत्रयं त्रयं तर्पणं, धर्मराजाय नमः, मृत्यवे नमः, अन्तकाय नमः, वैवस्वताय नमः, कालाय नमः, सर्वभूतक्षयाय नमः, ज्ञानाय नमः, औदुम्बराय नमः, दध्नाय नमः, लोलाय नमः, परमेष्ठिने नमः, वृकोदराय नमः, चित्राय नमः, चित्रगुप्ताय नमः, कृष्णचतुर्दश्यामुषसि नदीस्नानपूर्वकं यमतर्पणं सर्वपापक्षयार्थं, नदीस्नानसहितं कर्मान्तरमेव कार्य्यं, एतावज्जीवत्पितृकस्य मातरि मृते पितरि जीवति समाचारान्मातृपितामह्यादीनां अत्रैव तर्पणं, ततो मृतपितृकस्य कथ्यतेऽधिकं, एवं ; ॐ वसवस्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानम इति त्रिवारं इदं वसुभ्यः, ॐ रुद्रास्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, ॐ आदित्यास्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, ॐ आचार्यास्तृप्यन्तामिदं जलं

---

(१) एवं —।

तेभ्यः। अथ पित्रादितर्पणं, प्रजापतिऋषिः; त्रिष्टुप्छन्दः, पितरो-देवता; "ॐ उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः, "असुं यईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु" ॐ अमुक-सगोत्रोऽस्मत्पिता अमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः, इदमस्मत्पित्रेऽमुकदेवशर्मणे, अत्र मन्त्रादौ प्रणवोच्चारणं, नामविशेषेण गोत्रादौ च एवं वक्ष्यमाणेषु सर्वत्र, अङ्गिराऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, पितरो देवता, तर्पणे विनियोगः, "ॐ अङ्गिरसोनः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः, तेषां वयं सुमतौ यज्ञीयानामपि भद्रे सौमनसे स्याम"। ॐ अमुकसगोत्रो ऽस्मत्पिताऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, इद-मस्मत्पित्रे, शंखऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, पितरोदेवता, तर्पणे विनि-योगः, "ॐ आयन्तु नः पितरः सोम्यासो ऽग्निष्वात्ता पथिभिर्देवयानैः, अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु ते ऽवन्त्वस्मान्"। अमुक-सगोत्रोऽस्मत्पिताऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मत् पित्रे, प्रजापतिर्ऋषिः, यजुः, पितरो देवता, तर्पणे विनि-योगः, "ॐ ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयःकीलालं परिस्रुतं, स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन्"। अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मत् पितामहायाऽमुक-देवशर्मणे, प्रजापतिर्ऋषिः, यजुः, पितरोदेवता, तर्पणे विनियोगः, स्मार्त्तकर्मणि परादिना पूर्वान्त इति श्रौतवन्मन्त्रपरिच्छेदहेत्व-दर्शनात्कण्डिकापरिच्छेदस्य स्मार्त्तविनियोगार्थत्वात्, यजुस्त्रयमन्त्रः एकः; "ॐ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः, ॐ पितामहेभ्यः

स्वधायिभ्यः स्वधानमः, ॐ प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः, "अचन्पितरो ऽमुमदन्त पितरोऽतितृपन्त पितरः पितरः शुन्धध्वं"। अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मत्पितामहायामुकदेवशर्मणे। प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, पितरो देवता, तर्पणे विनियोगः।

"ॐ ये चेह पितरो ये च नेहयाꣳश्च विद्मयां उचन प्रविद्म, त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः सुधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व"। अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मत्पितामहायामुकदेवशर्मणे। गौतम ऋषिः, गायत्री छन्दः, विश्वेदेवा देवता, तर्पणे विनियोगः, "ॐ मधुवाता ऋतायते मधु चरन्ति सिन्धवः, माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः"। अमुकसगोत्रोऽस्मत्प्रपितामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मत्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे। गौतम ऋषिः, गायत्रीछन्दः, विश्वेदेवा देवता, तर्पणे विनियोगः, "ॐ मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिव रजः मधुद्यौरस्तु नः पिता"। अमुकसगोत्रोऽस्मत्प्रपितामहो ऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मत्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे। गौतम ऋषिः, गायत्रीछन्दः, विश्वेदेवा देवता, तर्पणे विनियोगः।

"ॐ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः, माध्वीर्गावो भवन्तु नः"। अमुकसगोत्रो ऽस्मत्प्रपितामहो ऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मत्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे। अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकदेव-अमुकदेव-

अमुकदेवशर्माणः, तृप्यध्वमिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, इदमस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्योऽमुक-अमुक-अमुक-देवशर्मभ्यः, एवं पुनर्वारद्वयं तर्पणत्यागौ, पितामहे जीवति प्रपितामहे पितामहसम्बन्धिमन्त्राः, वृद्धप्रपितामहे प्रपितामहमन्त्राः; एवं प्रपितामहे जीवत्यूह्यं, ततः कृताञ्जलिरिमं मन्त्रं पठेत्। प्रजापति ऋषिः, यजुः, पितरो देवता, जपे विनियोगः, "नमो वः पितरः शुष्मा[1]य, नमो वः पितरस्तपसे, नमो वः पितरो यज्जीवं तस्मै नमो वः पितरो रसाय, नमो वः पितरो घोराय मन्यवे स्वधायै वः पितरो नमः"। ततो मातामहादितर्पणं, अमुकसगोत्रोऽस्मन्मातामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मत्मातामहायामुकदेवशर्मणे, एवमपरवारद्वयं तर्पणत्यागौ, अमुकसगोत्रोऽस्मतवृद्धप्रमातामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मतवृद्धप्रमातामहायामुकदेवशर्मणे, एवमपरवारद्वयं तर्पणत्यागौ।

मात्रादितर्पणं, अमुकसगोत्रा-ऽस्मन्माताऽमुका[2]देवी तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधानमः, इदमस्मन्मात्रे अमुका देव्यै एवमपरवारद्वयं तर्पणत्यागौ, अमुकसगोत्रास्मत्पितामही अमुका देवी तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधानमः, इदमस्मत्पितामह्यै अमुकादेव्यै, एवमपरवारद्वयं तर्पणत्यागौ, अमुकसगोत्राऽस्मत्प्रपितामही अमुका देवी तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधानमः, इदमस्मत्प्रपितामह्यै

---

(१) शोषाय। (२) अमुकी देवी।

अमुकादेव्यै एवमपरवारद्वयं तर्पणत्यागौ, अमुकसगोत्रा अस्मत्ज्येष्ठमाता अमुकादेवी तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधानमः, एकोऽञ्जलिः, इदमस्मत्ज्येष्ठमात्रे, ततः कनिष्ठमात्रे, ततो ज्येष्ठकनिष्ठरूपेण पितृतर्पणं, अनेनैव क्रमेण भ्रातृतर्पणं, एवं मातामही-प्रमातामही-वृद्धप्रमातामहीनां, भगिनीनां ज्येष्ठादिक्रमेण, एवं मातुलादीनां, श्वशुरमातृभगिनीनां ज्येष्ठादिक्रमेण, ततः स्वपत्नीनां ज्येष्ठादिक्रमेण, ततः स्वपुत्राणां ज्येष्ठादिक्रमेण, ततः स्वदुहितॄणां, ततो गुरूणां, शिष्याणां, मित्राणां यथास्मरणंसविशेषज्ञातीनां क्रमेण, भावुक-श्याल-बान्धवानां च, स्वामिनामन्येषां च, कारुण्यात् स्मरणे तर्पणं, एतेभ्योऽरेकैकाञ्जलिः, यथानाम त्यागः, ततः,

"देवासुरास्तथा यक्षा नागा गन्धर्वराक्षसाः ।
पिशाचाः गुह्यकाः सिद्धाः कुष्माण्डास्तरवः खगाः ॥
जलेचरा भूनिलया वाय्वाहाराश्च जन्तवः ।
तृप्तिमेते प्रयान्त्वाशु मद्दत्तेनाम्बुनाखिलाः" ॥

इति जलाञ्जलिदानं ।

एते च प्रेतभावं गता इति बुद्ध्या तर्पणं । तथा,—

"नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया" ॥

इत्येकोऽञ्जलिः ।

"ये बान्धवा अबान्धवा अन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते तृप्तिमखिला यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः" ॥

इत्येकोऽञ्जलिः, ततो स्नात्तीयं दत्वा वस्त्रधारणं, तमाधारा-दास्तरणकुशाचयं तर्पणकुशांश्चैकीकृत्य भूमौ संस्थाप्य तत्र वस्त्रनिष्पीडनं ।

"ये चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीड़नोदकं" ॥

निष्पीडनकाले चासंस्कृतप्रमृतानां मुष्टौ करणं, तथात्यागिनां कुशयोषितां, दासवर्गतत्पितृवर्गस्य च, ततो यज्ञोपवीती भूत्वा पूर्वमुखस्य: सकृदाचमनं, प्रातःस्नानं काम्यतीर्थस्नानादौ तर्पणाङ्गत्वेन एतावत्पर्यन्तकरणं, मध्याह्ने तु स्नानवत्तर्पणमपि प्रधानं प्रधान-भूतेनापि तर्पणेन स्नानाङ्गत्वनिर्वाहः, ततो जपयज्ञः, गायत्र्या ध्यानादिस्मरणं, यथाशक्ति गायत्रीजपः, स च द्विविधः दशप्रणव-संयुक्तः सप्तव्याहृतिशिरःसहित एकः, प्रणवव्याहृतिसहितोऽपर इत्युक्तं प्राक्, एवं अघमर्षणद्रुपदा, हंसपावमानि कुष्माण्डसंज्ञक-प्रमृतीनां शक्तौ सत्यां जपः, जपधर्माद्योक्ताः, अथ सूर्यार्घ्यः, अथतो-ऽष्टदलपद्मालिखनं, तिलयवरक्तचन्दनयुतजलपात्रं गृहीत्वा हंसः शुचिषदिति पठित्वा मूर्द्धपर्यन्तमुपस्थाप्य सूर्यायार्घं नम इति मण्डलेऽर्घजलप्रक्षेपः शिरस्यञ्जलिं निधाय जपः ।

"ॐ नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ।
सहस्ररश्मये नित्यं नमस्ते सर्वतेजसे ॥
नमस्ते रुद्रवपुषे नमस्ते भक्तवत्सल! ।
जगत्स्वामिन्नमस्तेऽस्तु दिव्यचन्दनरूपधृक्! ॥
पद्मनाभ! नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभूषित! ।

नमस्ते सर्वलोकेश! सुप्तानामपि बुध्यसे ॥
सुकृतं दुष्कृतं चैव सर्वं पश्यसि सर्वदा।
सत्यदेव! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर! ॥
दिवाकर! नमस्तेऽस्तु प्रभाकर! नमोऽस्तु ते"।

एवं नमस्कृत्य त्रिःप्रदक्षिणकरणं, तर्पणोत्तरकर्म, ब्रह्माणं, चतुर्वक्त्रं (१)कनकवर्णं कमण्डलुस्रुक्स्रुवाक्षसूत्रकरं ध्यात्वा हिरण्यगर्भ इत्यस्य, प्रजापतिऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, हिरण्यगर्भो देवता, पूजायां विनियोगः।

"हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम"॥

इति जलेषु पुष्पप्रक्षेपः, नाचावाहनादि, पुष्पदानमात्र-पूजा एवं रुद्रादिषु, विष्णुपूजायां विशेषः, प्रणव ऋष्यादिस्मरणं अर्घसंस्कारः, ॐ नारायणमावाहयामि, नारायण अत्रागच्छ, इति पुष्पाक्षताभ्यां जले ध्येयः सदेत्युक्तरूपस्यावाहनं, ॐ नारायणाया-सनं ददानीत्यासनदानं, ॐ नारायणाय पाद्यं ददानीति पुष्पा-क्षतसहितं पाद्यजलदानं, ॐ नारायणाय अर्घोदकं इत्यर्घदानं, ॐ नारायणायाचमनं ददानीत्याचमनीयदान, ॐ नारायणाय स्नानीय ददानीति स्नानीयदानं. पुनराचमनीय, ॐ नारायणाय वस्त्रयुग्म ददानीति वस्त्रयुग्मदानं, ॐ नारायणाय यज्ञोपवीत ददानीति यज्ञोपवीतदानं, ॐ नारायणाय गन्धं ददानीति गन्ध-दानं, पुरुषसूक्तऋष्यादि कृत्वा ॐ सहस्रशीर्षेत्यादि साध्याः सन्ति देवा इत्यन्तं सूक्तमुच्चार्य्य नारायणाय पुष्पं ददानीति पुष्पदानं।

(१) रक्तवर्णं।

गायत्र्या ऋष्यादि स्मृत्वा गायत्रीमुच्चार्य्य नारायणाय धूपं स्वाहेति धूपः, एवं गायत्रीमुच्चार्य्य दीपं स्वाहेति दीपः, गायत्रीमुच्चार्य्य नैवेद्यं ददानीति नैवेद्यं, आचमनं, गायत्रीमुच्चार्य्य नारायणाय नम इति पुष्पाञ्जलिदानं, गायत्रीमुच्चार्य्य नारायण! स्वस्थानं गच्छेति हृदयकमले गतिचिन्तनं अशक्तौ गन्धादिपञ्चोपचारेण वा, पुष्पेणैव गन्धधूपदानं पुष्पस्यासम्भवे जलेनैव सर्वोपचाराः, तदन्ते निरञ्जनप्रज्वलेन सूर्य्यध्यानं, ततो रुद्रध्यानं, अघोरऋषिः, गायत्रीछन्दः, रुद्रोदेवता, पूजायां विनियोगः, "रुद्रं वृषारूढ़ं शूलहस्तं शुक्लवाससं, ॐ नमस्ते रुद्रमन्यव इति उच्चार्य्य रुद्राय नमः, इति पुष्पदानं, नारायण ऋषिः, यजुः, सूर्य्योदेवता, नारायण ऋषिः, गायत्रीछन्दः, सवितादेवता, विश्वामित्र ऋषिः, सवितादेवता, सूर्य्यपूजायां विनियोगः, "आदित्यं रक्तवर्णं द्विभुजं पद्महस्तं ध्यात्वा, देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय, दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः सवितुः, विश्वानि देव सवित दुरितानि परासव, यद्भद्रं तन्न आसुव गायत्रीमुच्चार्य्य सवित्रे नम इति पुष्पदानं। प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः, मित्रोदेवता, मित्रपूजायां विनियोगः, मित्रस्य चर्षणि धृतो वो देवस्य सानसि, द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं, मित्रो न एहि सुमित्र्या इन्द्रस्योरुमाविशदक्षिणं चरं, उशन्नुशतः स्योनः स्योनं, दृते दृंहस्यामि मित्र समाचक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्तां, मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षामहे,[१] इति मन्त्रमुच्चार्य्य

(१) समीक्षे।

मित्राय नम इति जले पुष्पप्रक्षेपः, "इमं मे वरुण" "तत्त्वायामि" "उदुत्तमं" "इति" मन्त्रत्रयस्य ऋष्यादिस्मरणं, शुक्लवर्णं पाशहस्तं मकरवाहनं वरुणं ध्यात्वा मन्त्रत्रयमुच्चार्य्य वरुणाय नम इति जले पुष्पप्रक्षेपः। पुष्पाभावे सर्वत्र जलं। "ॐ हंसः शुचिषदि"ति सूर्यावलोकनं। प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः, सूर्योदेवता, उपस्थाने विनियोगः। अदृश्रमस्य केतवो-विरश्मयोजनाँ[1] अनु भ्राजन्तो अग्नयो यथा। इति सूर्याभिमुखस्योर्द्ध्वबाहोरवस्थानं, प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, त्वष्टा देवता, मुखविमार्जने विनियोगः। "ॐ संवर्चसा पयसा संतनूभिरगन्महिमनसासं [2]शिवेन त्वष्टा सुदत्रोविदधातु रायोऽनुमार्ष्टितन्वोयद्विलिष्टं"। अनेन तोयेन पाणिभ्यां मुखमार्जनं। प्रजापति ऋषिः, यजुः, सूर्योदेवता, उपस्थाने विनियोगः। "ॐ स्वयंभुरसि श्रेष्ठोरश्मिर्वर्चोदा असि वर्चोमे धेहि सूर्य्यस्यावृतमन्वावर्त्ते"। अनेन सूर्योपस्थानं। सूर्य्यस्येत्यस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, सूर्योदेवता, प्रदक्षिणे विनियोगः। "ॐ सूर्य्यस्यावृतमन्वावर्त्ते"। अनेन प्रदक्षिणकरण। उपविश्य दिग्देवतानां नमस्कारः। दिग्भ्यो नमः, दिग्देवताभ्यो नमः, इति कर्काचार्याः; दिशां च देवतानां च प्रत्येकं नमस्कार—इत्याहुः। प्राच्यै दिशे नमः; प्रागदक्षिणायै दिशे नमः; दक्षिणायै दिशे नमः; दक्षिणापरायै दिशे नमः; पश्चिमायै दिशे नमः; पश्चिमोदीच्यै दिशे नमः; उदीच्यै दिशे नमः; अर्वाच्यै दिशे नमः; इन्द्राय नमः; अग्नये नमः; यमाय नमः। नैर्ऋताय नमः, वरुणाय नमः,

(१) जनाँ२ऽ। (२) सिवेन।

वायवे नमः, कुवेराय नमः, ईशानाय नमः, ब्रह्मणे नमः, अनन्ताय नमः, ॐ ब्रह्मणे नम इति सूर्य्यं नमस्कृत्य जलाञ्जलिदानं। ॐ अग्नये नम इति जलाञ्जलिदानं। नमः पृथिव्यै, नमो वाचे, नमो वाचस्पतये, ॐ ओषधीभ्यो नमः, नमो विष्णवे, नमो महते, नमोऽद्भ्यो अपांपतये वरुणाय नमः। एतेभ्य नमस्कृत्य जलाञ्जलिदानं, तीर्थदेशप्रक्षालनं, नमोऽद्भ्यो अपांपतये वरुणाय नमो नमः इति नमस्कारः। अथ भूमौ शिरः कृत्वा वेदनमस्कारः। ऋग्वेदाय नमः, यजुर्वेदाय नमः, सामवेदाय नमः, अथर्ववेदाय नमः, परमेष्ठी प्रजापति ऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः, वरुणोदेवता, तीर्थविसर्जने विनियोगः, प्रजापति ऋषिः, धाम्नोधाम्न इति यजुः, यदाहुरघ्न्या इति गायत्रीछन्दः, वरुणोदेवता, तीर्थविसर्जने विनियोगः। "ॐ मापोमौषधीर्हिंसीर्द्धाम्नो धाम्नो (१)राजस्ततो वरुण नो मुञ्च, यदाहुरघ्न्या इति वरुणेति(२)शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च"। गङ्गे स्वस्थानं गच्छ इति तीर्थविसर्जनं। प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः, सोमोदेवता, जपे विनियोगः। "ॐ आप्यायस्व (३)समेतं ते विश्वतः सोमवृष्ण्यं। भवावाजस्य संगथ" इति शतं दश वा जपः। प्रजापति ऋषिः, यजुः, (४)शान्तविदो देवता, (५)जपनिवेदने विनियोगः। "ॐ देवा-शान्तविदो शान्तमित्याशान्तमिति मनसस्पत इमं देवायज्ञं

(१) राजस्ततो।
(२) शपामहे।
(३) समेतु।
(४) खातुविदो।
(५) जपसमर्पणे।

स्वाहा" वा वेधा। अनेन जप्येन परमात्मा विष्णुः प्रीयतां। इति जपनिवेदनं। अनेनैव विधिना नैमित्तिकं काम्यं प्रातःस्नानं च कार्य्यं। नैमित्तिकं संक्रान्तिग्रहोपरागार्द्धोदयादिविशिष्टयोगनिमित्तकं। यत्तु चाण्डालादिस्पर्शननिमित्तकं तदमन्त्रकमित्युक्तमेव, संक्रान्तिस्नानं नैमित्तिकं। संक्रान्तिस्वरूपं ज्योतिःशास्त्रे।

"मृगकर्कटसंक्रान्ति यत्तु दिग्दक्षिणायने।
विषुवतीतुलामेषे विष्णुपद्यः स्थिरात्मके।
षड़शीति (१)द्विस्वभावे द्वादशैवं प्रकीर्त्तिताः"॥

मृगो मकरः, स्थिरा वृष-सिंह-वृश्चिक-कुम्भराशयः। (२)द्विःस्वभावते, मिथुन-कन्या-धनु मीनाः, देवीपुराणे, "त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमे"। देवलः,—

"संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्लक्ष्यः (३)पिशितेक्षणैः।
तद्योगादप्यधश्चोर्द्धं (४)त्रिंशन्नाड्यः प्रकीर्त्तिताः॥"

इदं संक्रान्तिपूर्वकालीनषष्टीदण्डात्मकतदुपलक्षिताहोरात्रपरं उपवासादिविषयं तैलस्त्रीमांसवर्जनविषयं चेति प्राञ्चः।

देवीपुराणे,—

"षड़शीतिमुखेऽतीते वृत्ते च विषुवद्द्वये।
भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे॥"

---

(१) द्विशरीरे। (२) द्विःशरीराः।
(३) पिशितोपमैः। (४) त्रिंशनाड्यः।

विशेषमाह देवलः,—

"त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः परा ।
वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश ॥"

उभयतः तुलामेषयोः—

"षड्शीत्यामतीतायां षष्ठीरुक्ता तु नाडिका ।
पुण्यायां विष्णुपद्यां च प्राक्पश्चादपि षोड़श ॥
अह्नः संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितं ।
रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनार्द्धं स्नानदानयोः" ॥

इति रात्रिसंक्रमणेन पुण्यकालविधिपरत्वात्तत्त्वाहः । पुण्यत्वं यथा प्राप्तानुवादः, एतेषां वचनानां दिवस-संक्रान्तिविषयत्वं. रात्रौ वचनान्तरेण व्यवस्थावगमात् ।

देवीपुराणे,—

"मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरीदले ।
पूर्णे तूभयतो ज्ञेयमतिरेकेऽपरेऽहनि ॥"

मानार्द्धं भास्करे भास्करोपलक्षितदिवसेऽर्द्धमित्यर्थः, विशेष-माह वशिष्ठः,—

"अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।
ऊर्द्धं संक्रमणे चोर्द्धमुदयात्प्रहरद्वयं ॥"

मध्याह्नस्योपरि पूर्वदिवसस्य, दिनं पुण्यमागतमिति-देवीपुराणात् ।

"संपूर्णे चेदर्द्धरात्रे रविसंक्रमणं भवेत् ।
प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ ॥

आदौ पुण्यं विजानीयाद्यद्भिन्ना तिथिर्भवेत्" ।

इति वचनात्संक्रान्तिकालीनतिथेः पूर्वदिनगामित्वे पूर्वदिने पुण्यकालः, यदा तिथिभेदे भेददिने पुण्यकालः । एवं च सपूर्णार्द्धरात्रे संक्रमणे संक्रान्तिकालीनतिथेः पूर्वदिनगामित्वे उभयदिनगामित्वेऽपि पूर्वदिनमध्याह्नादूर्द्ध्वं पुण्यकालः । संक्रान्तिकालीन तिथेरुत्तरदिनगामित्वे चोत्तरदिनार्द्धमेव पुण्यकाल इति व्यवस्था, आदौ पुण्यमिति वचनस्य दिनद्वयव्यापितिथिकेऽपि [१]प्रवृत्त्य विशेषात् । वृद्धगार्ग्यः—

"यद्यस्तमनवेलायां मकरं याति भास्करः ।
प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥
अर्द्धरात्रे तदूर्द्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।
पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः ॥"

भविष्योत्तरेऽपि—

"मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।
[२]प्रदोषे वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः ॥"

एतच्च यद्यपि कल्पतरुकारेण न लिखितं तथापि प्रामाणिकबहुनिबन्धलिखितत्वेन सर्ववैदिकशिष्टपरिगृहीतत्वेन च निःसन्दिग्धत्वादेतद्विरुद्ध आचारो नादरणीयः ।

एताः संक्रान्तयः प्रत्येकं सप्तधा,

"उत्तराषयरोहिण्यो मन्दा संक्रान्तिरुच्यते ।
तत्र चिनाडिकास्तु प्रशस्ततम उच्यते ॥

(१) प्रवृत्ति । (२) प्रभाते ।

चित्रानुराधामृगशिरोरेवतीषु च संक्रमे ।
मन्दाकिनीचतुर्नाड्यस्तत्र पुण्यतमाः स्मृताः ॥
पुष्याश्विहस्तसंक्रान्तौ ध्वांचा पञ्चैव नाड़िकाः ।
द्विजामघाचिपूर्वासु घोरायां सप्त नाड़िकाः ॥
श्रवणादित्रय-स्वाति-पुनर्वसुषु संक्रमे ।
महोदरी पुण्यतमास्तत्र कालोऽष्टनाड़िकाः ॥
मूलाश्लेषार्द्रासु शाक्ते राचस्यां नव नाड़िकाः ।
विशाखाकृत्तिकाप्येवं मिश्रिता तत्र संक्रमे ॥
शस्ता द्वादशनाड्यश्च सर्वत्रैव च कल्पयेत् ।
या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः ॥
यस्य यः पुण्यकालस्तु तन्मध्ये नाड़िकास्त्विमाः ।"

तथा—

"रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायात् यदि मानवः ।
सप्त जन्मन्यसौ रोगी निर्द्धनश्चापि जायते ॥
अयने कोटिगुणित लक्ष्यं विष्णुपदीफलं ।
षड़शीति सहस्रं तु षड़शीत्यां स्मृतं बुधैः ॥"

शातातपः,—

"संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।
तानि तेषां ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥"

आपस्तम्बः,—

"अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
अहोरात्रोषितः स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥"

इत्यचोपवासो गृहस्थेतरेषां ।

स्मृतिमीमांसायां,—

"आदित्येऽहनि संक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
उपवासो न कर्त्तव्यो गृहिणा पुचिणा सदा ॥"

विष्णुपुराणे,—

"विशाखायां यदा सूर्य्यश्चरत्यंशं तृतीयकं ।
तदा चन्द्रं विजानीयात्कृत्तिकाशिरसि स्थितं ॥
कृत्तिकायां यदा सूर्य्यः प्रथमांशं तु गच्छति ।
विशाखायां तदा ज्ञेयस्तृतीयांशे दिवाकरः ॥
तदैव विषुवाख्योऽयं कालः पुण्यो विधीयते ।
तदा दानानि देयानि विप्रेभ्यः प्रयतात्मभिः ॥"

अच च स्नानदानादिकं यथोक्तदिने कर्त्तव्यं नत्वयं विषुवाख्यसंक्रान्तिकालः ।

किन्त्वन्यः पारिभाषिकः ।

देवीपुराणे,—

"द्वादशैते समाख्याताः स्नानाः पुनरवार्चिताः ।
कल्कक्षीनाशनात् धन्या महापातकनाशनाः ॥"

द्वादशसंक्रान्तिषु द्वादशविधं स्नानमुक्तं ।

"कुंकुमं रोचना मांसी सुराचन्दनवालुकं ।
हरिद्रारस(१) संयुक्तं मेषे स्नानं महापहं ॥

(१) हरिद्रारससंयुक्तं ।

प्रियङ्गुपद्मकं कुष्ठं लचामांसी निशाकरं ।
रोचनागुरुसंयुक्तं वृषे स्नानं महाफलं ॥"

निशाकरः कर्पूरः।

"उशीरं पद्मकं कुष्ठं रोचनाग्रन्थिपर्णकं ।
कुंकुमागुरुसंयुक्तं मिथुने राज्यदं मतं ॥
रोचना वालुकं मुस्तां मुराशैलेयचन्दनं ।
हरिद्रा-कुष्ठसंयुक्तं कर्किसंक्रमणे शुभं ॥
पद्मकं रोचनं मुक्ता मांसी गन्धं च चन्दनं ।
सिंहे स्नानं सुराध्यक्ष ! राज्यायुःपुत्रवर्द्धनं ॥
हरिद्रा-वालुकं कुष्ठ मांसी रोचन-चन्दनं ।
कन्ये स्नानं प्रकर्त्तव्यं सन्तानरतिवर्द्धनं ॥
रोचना-तगरं कुष्ठं पद्मकोशीर-पद्मकं ।
हरिद्रावालसंयुक्तं तुले दुष्कृतनाशनं ॥
प्रियङ्गुं स्फटिकं मांसी पद्मकं रोचनागुरुं ।
मुस्ता-कुष्ठ-समोपेतं वृश्चिके राज्यदं मतं ॥
प्रवाल-मौक्तिकं कुष्ठं रोचनागुरुपद्मकं ।
मुरामांसी-समोपेतं धनुः-संक्रमणे शुभं ॥
रोचना-वालुकं कुष्ठं चन्दनागुरुकुंकुमं ।
उशीरं समभागांशं मकरे सर्वसौख्यदं ॥
ग्रन्थिपर्णं लचावालं केशरं जाति-पत्रिका ।
रोचना-सह संयुक्तं कुम्भे पृथ्वीराज्यदं ॥"

जातिः जातिफलं। पत्रिका तेजपत्रम्।

"कर्पूर-फलमूलैला-मांसी-चन्दनपङ्कजं।
कक्कोल-(१)मगन्धोशीरं नवं मौने सुखावहं॥"

अथ ग्रहणस्नानं। तत्र निमित्तनिर्णये जावालिः शातातपश्च।

"संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोड़शोभयतः कलाः।
चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः"॥

अत्र चन्द्रसूर्य्यग्रहणे स्नायादित्यादौ स्नानान्ते (२)नैमित्तिके चन्द्रसूर्योपरागमात्रस्य निमित्तश्रवणेऽपि वाक्यान्तरेण "यावद्दर्शन-गोचर" इति निमित्तस्य विशेषणान्तरमुपादीयते।

"यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया"दिति (३)जीवनस्य निमित्तत्व-श्रुतावपि सायंप्रातर्जुहोतीति वाक्यान्तरेण सायंप्रातःकाला-वच्छिन्नजीवस्य निमित्तवत् संक्रान्तिपुण्यकालसाहचर्य्याच्चैवमेव निर्णयः, दर्शनं चाक्षुषज्ञान दिदिक्षणस्थायित्वात्र स्वरूपेण निमित्त-विशेषणं। दर्शनकाले स्नानश्राद्धादेरसंभवात्, तेन तद्योग्यता लक्ष्यते, यद्यपि स्नानादिकाले स्वदर्शनाभावे परदर्शनमस्ति, तथापि तद्ज्ञानं योग्यतावशादेव लभ्यत इति लाघवाद्योग्यतैव निमित्तविशेषणं, मेघाच्छन्ने च यद्यपि देशान्तरमनुष्यैर्दृश्यत्व-योग्यतास्ति, तथा यत्र मेघाच्छादनं तत्र योग्यतानिश्चयाभावा-न्निमित्तानिश्चयान्न श्राद्धाद्यनुष्ठानं, निमित्तनिश्चये स्यादेव, स्वदर्शनयोग्यता वा निमित्तविशेषणं, मेघाच्छन्ने तदानीं स्वदर्शन-योग्यतैव नास्ति. न च ग्रहणस्नानाङ्गत्वेन, चाक्षुषज्ञानविधिरेव

---

(१) स्वपनो।
(२) नैमित्तिक।
(३) वचनस्य।

किं नस्यादिति वाच्यं तथा सत्यदृष्टान्तरकल्पनाप्रसंगात्, न च ग्रहणे निमित्ते विधानान्निमित्तनिश्चयोऽङ्गमिति तस्यैव चाक्षुषल-विशेषविधाने लाघवमवशिष्टमिति वाच्यं, विषये प्रायदर्शना-दितिन्यायेन संस्कारप्राये दर्शनार्थवत् समालभेतेति स्पर्शनविधि-रिति न यागविधिरितिवत्।

संक्रान्तिपुण्यकालसाहचर्य्येण निमित्तविशेषण अनिश्चयात्,

"नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसोगतमि"ति यद्यप्येतत्पर्यु-दासरूपेणानीक्षणसंकल्परूपं विधीयते नतु निषेधः, तथापि स्नातकव्रतमध्यपाठादकरणे प्रत्यवायात् स्वस्य चाक्षुषदर्शनं विधातुं शक्यते। वाक्यार्थद्वैधे हि यस्मिन्नर्थे न विध्यन्तरविरोधः, स एव गृह्यते, [1]यथा दक्षिणावाक्ये गौयाश्वश्चाश्वतरश्चेत्यादौ द्वादशशत-सख्या नाश्वविषया विध्यन्तरविरोधादित्युक्तं, अथाश्वोपकारकतरा भवेयुर्यद्येषां दानप्रतिग्रहौ प्रतिषिद्धौ न स्यातामिति, तस्सिद्धं स्वदर्शनयोग्यतानिमित्तविशेषणं, तेन स्वयमदृष्टेऽपि स्नानाद-धिकार आप्तवाक्यादिना योग्यतानिश्चयात्। यद्वा मनुष्याधिकार-शास्त्रमिति मनुष्ययोग्यता विशेषणं। तेनार्थादेरप्यधिकारसिद्धिः, चाक्षुषज्ञानविषयस्यैव निमित्ततेति लक्ष्मीधरव्याख्या स्फुटमेव दर्शयति, तेन दृष्टेरिष्टप्रदो राहुरित्यादिदोषेण यो न पश्यति तेनापि स्नानादिकं कार्य्यं।

---

(१) तथा।

ज्योतिःशास्त्रे,—

"जन्मर्क्षे जन्मनक्षत्रे सप्तमे चाष्टमे तथा ।
चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनं ॥"

एतद्दोषभीत्या सूर्य्ये च स्नातकव्रतभङ्गभीत्या स्वयमदर्शनेऽपि स्नानादावधिकारः ।

"सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात्पूर्वं यामचतुष्टयं ।
इन्दुग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना ॥"

पूर्वभोजननिषेधः पुरुषार्थः, (१)निमित्तग्रहणकालीनस्नानाद्यङ्गं मानाभावात्, तथा ग्रहणकाले तु (२)नाश्नीयात् ।

"मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।"

ग्रस्तास्तयोस्तु । स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽहनि ग्रस्तास्तमितयोस्तयेति, (३)परेह्नीति सूर्य्ये (४)परेह्नि चन्द्रे परराचावित्यर्थः, परदिने उदयकाले मेघाच्छादने ।

"मेघकालादिदोषेण मुक्तयोरनवेक्षणे ।
आकालाख्यस्ततः कालं भुञ्जीत स्नानपूर्वकं ॥"

इति वाक्याद्दर्शनाभावेऽपि शास्त्रान्निश्चित्य भोजनमिति, ततः स्नानफलं स्मृतिसमुच्चये,—

"सर्वं भूमिसमं दानं सर्वे व्याससमा द्विजाः ।
सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

---

(१) नतु ।
(२) स्नानीयात् ।
(३) परेऽह्नो ।
(४) परेऽह्नो ।

इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणं स्मृतं।
(१)गङ्गातीरे तु संप्राप्ते इन्दोः कोटि रवेर्दश ॥"

अन्यस्नानं इन्दुग्रहे लक्षगुणं, सूर्यग्रहे तु दशगुणं, शिष्टाः पठन्ति।

"(२)कोटिजन्मकृतं पापं पुरुषोत्तमसन्निधौ।
कृत्वा सूर्यग्रहे स्नानं विमुञ्चति महोदधौ॥
दशजन्मकृतं पापं स्नानान्नश्यति पुष्करे।
शतजन्मकृतं पापं गङ्गासागरसंगमे॥
जन्मान्तरसहस्रेण यत्पापं समुपार्जितं।
तत्सर्वं मत्विहत्यायां राहुग्रस्ते दिवाकरे॥"

संहत्या कुरुक्षेत्रे तीर्थं।

देवीपुराणे—

"कार्त्तिके ग्रहणं पुण्यं गङ्गासागरसङ्गमे।
मार्गे तु ग्रहणं पुण्यं देवीकायां महामुने॥
पौषे वै नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा।
फाल्गुने श्रवणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती॥
वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्वरा।
ज्यैष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढ़े (३)अविकानदी॥
श्रावणे सिन्धुनाम्ना च तथा भाद्रे च गण्डकी।
आश्विने सरयू श्रेष्ठा भूयः पुण्या तु नर्मदा॥

(१) गङ्गाद्वारे। (२) कुर्यात्। (३) तापकी।

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते ।
सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोभूते महामुने ॥
नर्मदातोयसंस्पर्शात् कृतकृत्या भवन्ति ते ।
एवं गङ्गापि द्रष्टव्या तद्वदेव सरस्वती ॥"

स्मृतिसमुच्चये—

"सूर्य्यग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा ।
चूड़ामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तफलं स्मृतं ॥"

अथ ग्रहणस्नानमन्त्रः—

"स्वस्थानं गम्यतां राहो त्यज्यतां (१)चन्द्रसंगमः ।
(२)कर्मचाण्डालयोने! त्वं मम पाप क्षयं कुरु" ॥

सूर्यसंगम इति सूर्यग्रहे—

तीर्थस्नाने तीर्थस्नानमन्त्रं बाधित्वा अस्य निवेशः वैश्यादि-निमित्त-पांचदश्यवन्नैमित्तिकत्वान्निरवकाशत्वाच्च । इदं च स्नानं सूतकादावपि कर्त्तव्यमेव ।

तथाच लिङ्गपुराणे—

"चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नायात्सूतके मृतकेऽपि च ।
अस्नायात् मृत्युमाप्नोति स्नात्वा(३)त्पापं न विन्दति ॥"

तथा दानादिकमपि सूतकिनां कर्त्तव्यं ।

तत्रैव—

"सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
तावत्कालं भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥"

---

(१) सूर्य्यसङ्गमः । (२) परं । (३) मर्त्यं ।

अत्र शुद्ध्यभिधानं, दानश्राद्धार्थमेव पूर्वेण स्नानस्य प्राप्तेः।

तथा—

"सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने।

स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रुतमन्नं विवर्जयेत्॥"

ग्रहणनिमित्तमशौचं यत्तदपि स्नानापनोद्यमेव केवलं मुक्तिपर्य्यन्तं पाकस्पर्शादिनिषेधपरं।

शातातपः—

"सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने।

अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव मज्जति"॥

इदं श्राद्धमामश्राद्धमेव, आमश्राद्धं ग्रहे चेति वचनात्, हेमश्राद्धमपि क्वचित् श्रूयते "हेम्ना वामेन ग्रहे" इति द्वयोर्विकल्पः, आमश्राद्धे च पिण्डनिषेधः।

मार्कण्डेयः,—

"ग्रहणे च व्यतीपाते नवशस्यसमागमे।

नित्यश्राद्धे च संक्रान्तावपिण्डं श्राद्धमिष्यते॥"

दानं तु मुक्तिकाले, विमोचे चन्द्रसूर्य्ययोरिति शातातपवचनात्।

मत्स्यपुराणे,—

"यस्य राशिं समासाद्य भवेद्ग्रहणसम्भवः।

स्नानं तस्य प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधिविधानतः॥"

उपरागात्पूर्वे कुम्भे वन्यौषधिरत्नाद्याहरणं, उपरागकाले स्वस्तिवाचनं ब्राह्मणचतुष्टयपूजनं, शुक्लमाल्याम्बरधरैः, कुम्भचतुष्टय-

स्नापनं सागरवुद्ध्या, गजाश्वरथ्या-वल्मीकसंगमात् ह्रदगोकुलात्, राजद्वाराच्च मृदमानीय प्रक्षेपः, पंचगव्य-गुडूचमुक्ताफल-गोरोचना-पद्म-शंख-आम्र-पत्र-जम्बु-वट-प्लक्ष-पिप्पलपल्लवस्फटिक-श्वेतचन्दन-तीर्थवारि-श्वेतसर्षप-गजदन्त-कुमुदोशीर-गुग्गुलूनां कुम्भेषु प्रक्षेपः।

अथ तीर्थाद्यावाहनं।

"सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः।
आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः॥
योऽसौ (१)वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः।
सहस्रनयन(२)श्चेन्द्रो ग्रहपीड़ां व्यपोहतु॥
मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चिरमितद्युतिः।
चन्द्रोपरागसम्भूतामग्निः पीड़ां व्यपोहतु॥
यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः।
यमश्चन्द्रोपरागोत्थां पीड़ां वै स व्यपोहतु॥
रक्षोगणाधिपः साक्षात्प्रलयानलसप्रभः।
खड्गव्यग्रोऽतिभीमोऽसौ रक्षःपीड़ां व्यपोहतु॥
नागपाशधरो देवो महामकरवाहनः।
स जलाधिपतिश्चन्द्रो ग्रहपीड़ां व्यपोहतु॥
प्राणरूपेण यो लोकान् पाति कृष्णमृगाश्रयः।
वायुश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीड़ां व्यपोहतु॥
योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः।
चन्द्रोपरागकलुषं धनदोऽयं व्यपोहतु॥

(१) चक्रधरो। (२) शक्रो।

योऽसौ विन्दुयुतो रुद्रः पिनाकी वृषवाहनः ।
चन्द्रोपरागपापानि स नाशयतु शंकरः ॥
त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
ब्रह्मविष्णवर्कयुक्तानि तानि पापं हरन्तु वै ॥"

प्रतिकुम्भमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं । ते च पूजिताश्चत्वारो ब्राह्मणाः स्रक्माल्यानुलेपनाः ऋग्यजुःसाममन्त्रैर्यजमानं (१)स्नपयेयुः । स्नातो यजमानो वस्त्र-गोदानैर्ब्राह्मणान् पूजयेत्, इष्टदेवताञ्च । तच कस्मिंश्चित् पत्रे अनेन मन्त्रान्विलिख्य तत्पत्रकं कनकपत्ररचं पट्टे कृत्वा तत्पट्टं यजमानस्य शिरसि चत्वारो ब्राह्मणा बध्नीयुः एवमुपरागमोक्षपर्य्यन्तं स्थित्वा स्नात्वा कृतस्वस्त्ययनः तत् पट्टं ब्राह्मणाय दद्यात्, इष्टदेवतां नमस्कृत्य ।

"अनेन विधिना यस्तु ग्रहणस्नानमाचरेत् ।
न तस्य ग्रहपीड़ा स्यान्न च (२)बन्धुजनक्षयः ॥"

सूर्य्यपक्षे सूर्य्यनामपदे मन्त्रेषु (३)कीर्त्तयेत्, कुम्भेष्वधिकत्वेन पद्मपरागप्रक्षेपः, गोदाने कपिलागावः पराशरः, जन्मर्क्षोपरागे रुपभस्य शृङ्गमूत्रे तदर्णायाय पयः कुम्भोदकुम्भे निधायाभिषेकः, इति ग्रहणस्नानं, शिष्टाः ।

" आषाढ़ी-कार्त्तिकी-माघी-वैशाखीषु कृतं च यत् ।
तदनन्तफलं प्रोक्तं स्नानदानजपादिकं ॥

(१) स्नापयेयुः । (२) बन्धुविपर्य्ययः । (३) कीर्त्तनात् ।

अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिर्भानुवासरः ।
तत्र स्नानं जपो होमो देवतार्चनमेव च ॥
उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतं ।"

तथा,—

"व्यहस्पृशि तिथौ स्नानं दानं च जप एव च ।
सहस्रगुणितं प्राहुरेवमेव दिनक्षये" ॥

तथा— "षष्ठ्यष्टम्यावमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अस्नातानां गतिं गच्छेदद्यहं नागमेत् पुनः ॥"

अत्र काम्यस्नानस्यैव फलाभावेन निन्दा, न तु पृथक् (१)स्नाना-नन्तरं नित्यं ।

एवं अलभ्ययोगेषु स्नानं काम्यं—

"अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेत् पुष्यमाघयोः ।
अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्य्यग्रहैः समः ॥
तदेव कोटिगुणितं पुरुषोत्तमसन्निधौ ।"

आग्नेये—

"अनुमत्यामतीतायां प्रतिपद्रोहिणी शशी ।
यदा भवति संयोगः कार्त्तिकान्ते विशेषतः ॥
कोटिसन्निहितं पुण्यं स्नात्वा चैव महोदधौ ।"

कौर्मे,—

"मार्गे मासि शिनिवाल्यां सागरे यत्र कुत्रचित् ।
स्नात्वाश्वमेधावभृथस्नानस्य लभते फलं ॥

(१) स्नानान्तरं ।

चीरोदके वार्यवगाह्य यो नरः संपूज्य हृष्णं रजनीमुपोषितः
एतेन पापं द्विजन्मभिः कृतं जेप्नीयते तस्य समस्तमाशु तत्॥'

शिष्टाः—

"पुनर्वसु-बुधोपेता चैत्रे मासि शिताष्टमी।
तस्यां नदीषु स्नानेन वाजपेयफलं लभेत्॥
सप्तमी रविवारेण बुधवारेण चाष्टमी।
अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी॥
सोमवारे त्वमावास्या सूर्यपर्वशताधिका।"

योगी याज्ञवल्क्यः—

"स्नानं दान जपो ध्यानं पितृदेवार्चनं तथा।
पावनानि मनुष्याणां दुष्कृतस्येह कर्मणः॥
अगम्यागमनात् स्तेयात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात्।
रहस्याचरितात् पापान्मुच्यते स्नानमाचरन्॥
सकर्तुममर्थश्चेत्सुहोति यजति क्रिया।
स्नानध्यानजपैर्होमैरात्मानं पावयेद्बुधः॥
यदेव स्नान कुरुते विशुद्धेनान्तरात्मना।
तेनैव सर्वमाप्नोति विधियज्ञक्रियाफलं॥"

एवमादि-स्नानं काम्यं, यथोक्तविधिना कर्त्तव्यं, मुख्यासामर्थ्ये ऽनुकल्पेऽधिकारः।

एवं तीर्थस्नानेषु—

आदिब्रह्मपुराणे समुद्रस्नानविधिः।

"उग्रसेनं पुरा दृष्ट्वा स्वर्गद्वारेण सागरं।
गत्वा तस्य शुचिस्तत्र ध्यात्वा नारायणं परं॥"

इत्यभिधानादुग्रसेनदर्शनं स्वर्गद्वारगमनमपि समुद्रस्नानाङ्गं।

तथा—

"शतानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विमानेनार्कवर्चसा॥
कुलैकविंशमुद्धृत्य विष्णुलोकं च गच्छति॥
भुक्त्वा तत्र वरान् भोगान् मन्वन्तरशतं पुनः।
वेदशास्त्रार्थवित् विप्रो भवेद्यज्वा तु वैष्णवः॥
योगं च वैष्णवं प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात्।"

इति सामान्यतः पुरुषोत्तमक्षेत्रावच्छिन्नं समुद्रस्नानफलं। "पौर्णमास्यां विशेषेण हयमेधफलं लभेत्" इति वचनात् पौर्णमास्यामेतदेव फलमधिकं।

तथा—

"ग्रहोपरागे संक्रान्त्यामयने विषुवे तथा।
युगादिषु षडशीत्यां व्यतिपाते दिनक्षये॥
आषाढ्यां चैव कार्त्तिक्यां माघ्यां चान्यशुभे दिने।
ये तत्र दानं विप्रेभ्यः प्रयच्छन्ति सुमेधसः॥
फलं सहस्रगुणितमन्यतीर्थाल्लभन्ति ते।"

अत्र यद्यपि ग्रहणादिषु दानस्य फलाधिक्यमुक्तं न स्नानस्य तथापि माघ्यां चेति चकारेण स्नानस्यापि ग्रहणादिषु फलातिशयजनकत्वं बोध्यं।

तथापि—

"पितॄणां ये प्रयच्छन्ति पिण्डं तत्र विधानतः।
अक्षयां पितरस्तेषां प्रीतिं संप्राप्नुवन्ति वै"॥

अत्र च दानस्य पृथक् फलकथनान्न स्नानाङ्गत्वमसंयुक्तं, प्रकरणादितिकर्त्तव्यतार्थत्वादिति फलवतां प्रकरणेनाङ्गत्वबोधनात्, विष्णुपूजा (१)तु तदङ्गमेव, एवं स्नात्वा तीर्थे नारायणमन्त्रमभ्यर्च्येत्यनुवाद्य विशिष्टस्योक्तं फलकथनात्। अत्र च उत्तीर्य्य वाससी धौते प्राणानायम्य, आचम्य गायत्रीं जपेदष्टोत्तरशतं, स्वाध्यायं प्राङ्मुखः कृत्वा इत्यादि कीर्त्तनं, मध्याह्नकालीन समुद्रस्नानस्य तत्कालीनसन्ध्यामाध्यचर्य्यात् यथाप्राप्तानुवादः, न तु समुद्रस्नानाङ्गत्वेन सन्ध्याब्रह्मयज्ञादेर्विधितर्पणस्यापि वाक्यान्तरप्राप्तस्यानुवादः, तर्पणाङ्गविधानं सन्ध्याङ्गविधानं च पुरुषार्थविषयं, न समुद्रस्नानाङ्गत्वेन, वरुणप्रपा सप्रकरणे मौलिक प्रणयनाङ्ग पैत्रवारवादि विधिवत् कातीयसूत्र इति, तत्र प्रथमं श्वेतमाधवादक्षिणतः शतपादे स्थितस्योग्रसेनस्य दर्शनं, नमस्कारः, समुद्रस्नाने अनुज्ञाप्रार्थनं। समाचारात्—

"उग्रसेन! महाबाहो! बलवन्! सत्यविक्रम!।
(२)समुद्रे स्नातुकामोऽस्मि अनुज्ञां दातुमर्हसि"॥

ततो धन्वन्तर-शतत्रये स्वर्गद्वारकाष्ठस्तम्भद्वयदर्शनं, तयोः पूजनं, परिष्वङ्गः।

---

(१) वत्।

(२) तीर्थस्नानं करिष्यामि।

मोकारं वामकव्यां तु नाकारं दक्षिणे कटौ ॥
राकारं नाभिदेशे तु यकारं वामबाहुके ।
णाकारं दक्षिणे बाहौ यकारं मूर्ध्नि विन्यसेत्" ॥

ॐ नम इति देहाधः । ॐ नं नमः देहोर्द्ध्वे, ॐ मों नमः हृदये, ॐ नां नमः दक्षिणपार्श्वे, ॐ रां नमः वामपार्श्वे, ॐ यं णायं नम इति वर्णचयं पृष्ठे, अथवा अध-आदिस्थानषट्के सर्वस्य मन्त्रस्य न्यासः, नारायणध्यानं ।

कवचबन्धनं—

"पूर्वे मां पातु गोविन्दो दक्षिणे मधुसूदनः ।
पश्चिमे श्रीधरो देवः केशवश्च तथोत्तरे ॥
पातु विष्णुस्तथाग्नेये नैर्ऋत्यां, माधवोऽव्ययः ।
वायव्ये च हृषीकेशस्तथेशाने च वामनः ॥
भूतले पातु वाराहस्तथोर्द्ध्वे च त्रिविक्रमः ।
अहं नारायणो देवः शंखचक्रगदाधरः" ॥

इतिध्यानं ।

वक्ष्यमाणमन्त्रेण लिङ्गात् समुद्रस्य दण्डवत् प्रणामः ।

"त्वमग्निर्धिषणं नाथ! रेतोधानामदीपनः ।
प्रधानं सर्वभूतानां जीवानां प्रभुरव्ययः ॥
अमृतस्यारणिस्त्वंहि देवयोनिरपांपते! ।
वृजिनं हर मे सर्वं तीर्थराज! नमोऽस्तु ते" ॥

समाचारादनेन मन्त्रेण समुद्रे पाषाणप्रक्षेपः ।

मण्डलमध्यस्थं शुक्लं मूर्त्तिं ध्यात्वा तदुत्थितामृतवृष्ट्या देहप्लावनं, ततः करशुद्धिः, अष्टाक्षरेण पञ्चविंशतिजप्ते प्राणायामत्रयं। मातृकान्यासः, ततो भावनाचतुष्टयं, अष्टाक्षरं देहे न्यासः, यथा, ॐ शुक्लं भूर्नम इति वामपादे, ॐ नं रक्तं भुवः नम इति दक्षिणपादे, ॐ मों श्यामं स्वर्नम इति वामकट्यां, ॐ नां रक्तं महर्नम इति दक्षिणकट्यां, ॐ रां कुंकुमाभं जनः नम इति नाभौ, ॐ यं पीतं तपः नम इति वामांशे, ॐ णां कज्जलाभं सत्यं नम इति दक्षांशे, ॐ यं बहुवर्णं सर्वलोकाधिष्ठानं नम इति शिरसि, ॐ नारायणाय नमः हृदयाय नमः, ॐ विष्णवे नमः, शिरसि स्वाहा, ॐ ज्वलनाय नम इति शिखायै वषट्। ॐ विष्णवे नमः कवचाय हुं, ॐ विष्णवे सुरद्विषे बन्धाय हुं फट् अस्त्राय फट्, इत्यङ्गन्यासः ।

ॐ शिरसि शुक्लो वासुदेवः, इति शिरसि न्यासः, ॐ अं ललाटे रक्तः संकर्षणो गरुत्मान् वह्निस्तेज आदित्य इति ललाटे न्यासः, ॐ आं ग्रीवायां, पीतः प्रद्युम्नो वारिमेघाभ इति कण्ठे, ॐ आं हृदये कृष्णो ऽनिरुद्धः सर्वशक्तिसमन्वित इति हृदये न्यासः ।

इति चतुर्व्यूहन्यासः । अथ कवचं—

"समापनस्थितो विष्णुः पृष्ठतश्चापि केशवः ।
गोविन्दो दक्षिणे पार्श्वे वामे तु मधुसूदनः ॥
उपरिष्टात्तु वैकुण्ठो वाराहः पृथिवीतले ।
अवान्तरदिशो यास्तु तासु सर्वासु माधवः ॥

गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा।

नरसिंहकृता गुप्तिर्वासुदेवमयो ह्यहं" ॥

इति विष्णुमयत्वचिन्तनं, अष्टाक्षरविधिनार्घसंस्कारः, ॐ नम इति मन्त्रेण पूजोपयोगि-सर्वद्रव्यप्रोक्षणं, अथ हृदये पूजा, हृदये पद्मचिन्तनं, तदुपरि सूर्य्यबिम्बं। तदुपरि चन्द्रबिम्बं। तदुपरि वह्निबिम्बं चिन्त्यं, तत्र पवनमण्डलं, तत्र आकाशमण्डलं च चिन्त्यं। तत्र ॐकारात्मकं (१)विद्युज्ज्योति तत्रस्थं चिन्तयित्वा तत्राष्टाक्षर-मन्त्रस्य मनसा न्यासः, अष्टाक्षर-प्रत्येकवर्णैः, ॐ नारायणाय नमः, नं नारायणाय नमः, इत्यादिना मनसा पूजनं, समस्तेन अष्टाक्षरमन्त्रेण गन्धपुष्पादिना पूजनं, पश्चाद्द्वादशाक्षरमन्त्रेण पूजनं, एवं मनसा पूजयित्वा पाद्यादिकं संस्थाप्य बहिः पीठपूजा, ततो लिखितपद्मस्य कर्णिकायां प्रतिमां संस्थाप्य शालग्रामं वा तथैव स्थण्डिले वा, चतुर्भुजं शङ्ख, चक्र, गदा, पद्मधरं नारायणं सूर्य्य-कोटिसमप्रकाशं विचिन्त्यावाहनम्।

तत्र मन्त्रः—

"मीनरूपो वराहश्च नरसिंहो ऽथ वामनः।

आयान्तु देवो वरदो मम नारायणोऽग्रतः" ॥

ॐ नमो नारायणाय नम इति चिन्तयित्वा नारायण अत्रा-गच्छ, इह तिष्ठेत्यावाहनं।

"सुमेरुः पद्पीठं ते पद्मकल्पितमानसं!

सर्वमलहितार्थाय तिष्ठस्व मधुसूदन!" ॥

---

(१) विद्युज्ज्योतिस्य।

ॐ नमो नारायणाय इत्यासन समर्प्य तत्र स्थापनं।

ॐ त्रैलोक्यपतीनां पतये देवदेवाय हृषीकेशाय श्रीविष्णवे नमः. ॐ नमो नारायणाय नमः, अर्घं ददामीति अर्घदानं।

"पाद्यं ते पादयोर्देव! पद्मनाभ! सनातन!।
विष्णो! कमलपत्राक्ष! गृहाण मधुसूदन"!॥

ॐ नमो नारायणाय नमः, पाद्यं ददामीति पाद्यं।

"मधुपर्कं महादेव! ब्रह्माद्यैः कल्पितं तव।
मया निवेदितं भक्त्या गृहाण मधुसूदन"!॥

ॐ नमो नारायणाय नमः मधुपर्कं ददामीति मधुपर्कं।

"मन्दाकिन्यास्तु ते वारि सर्वपापहरं शुभं।
गृहाणाचमनीयं (१)त्वं मया भक्त्या निवेदितं"॥

ॐ नमो नारायणाय नमः, आचमनीयं ददामीति।

"त्वमापः पृथिवी चैव ज्योतिस्त्वं वायुरेव च।
लोकसंवृतिमात्रेण वारिणा (२)स्नावयाम्यहं"॥

ॐ नमो नारायणाय नमः स्नानं कारयामीति।

"वेदतत्त्व समायुक्ते यज्ञ (३)क्रतुसमन्विते।
स्वर्णवर्णप्रभे देव! वाससी तव केशव!"॥

ॐ नमो नारायणाय नमः वस्त्रं ददामि।

"शरीरं ते न जानामि चेष्टां चैव च केशव!।
मया निवेदितान् गन्धान् प्रतिगृह्य विलिप्यतां"॥

(१) तु।

(२) स्नापयाम्यहं।

(३) तन्तु।

ॐ नमो नारायणाय नमः, गन्धं ददामि ।

"ऋग्यजुःसाममन्त्रेण निर्वृत्तं पद्मयोनिना ।
सावित्रीग्रन्थिसंयुक्तमुपवीतं तवाच्युत"! ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः यज्ञोपवीतं ददामि ।

"दिव्यरत्नसमायुक्ता वह्निभानुसमन्विताः ।
गात्राणि शोभयन्ते ते अलंकाराश्च माधव"! ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः अलंकारं ददामि ।

अष्टाक्षरप्रत्येकवर्णैः ॐ नमः पुष्पं ददामि, ॐ नं नमः पुष्प ददामि, इत्येवं रूपेणाष्टपुष्पाञ्जलिं दत्वा । ॐ नमो नारायणाय नमः पुष्पं ददामीति एवं मन्त्रव्यस्तसमस्ते पुष्पदानं, ततः ॐ पुरुषोत्तमाय नम इति पुष्पाञ्जलिदानम् ।

"वनस्पति रसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुरभिश्च ते ।
मया निवेदितो भक्त्या धूपोऽयं प्रतिगृह्यतां" ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः धूपं ददामि स्वाहा,

"सूर्यचन्द्रमसोर्ज्योतिर्विद्युदग्न्योस्तथैव च ।
त्वमेव ज्योतिषां देव! दीपोऽयं प्रतिगृह्यतां" ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः दीपं स्वाहा।

"अन्नं चतुर्विधं चैव रसैः षड्भिः समन्वितं ।
मया निवेदितं भक्त्या नैवेद्यं तव केशव"! ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः नैवेद्यं ददामि स्वाहा, पूर्व-मन्त्रेणाचमनीयं, मुखवासं करघट्टं ताम्बूलं च दत्वा, आवरण-पूजा, पूर्वादिचतुर्दिक्षु दलेषु, वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न, अनि-

रुद्राणां, स्थापनं पूजनं, आग्नेयादिकोणदलेषु, वराह-नृसिंह-वामनत्रिविक्रमाः स्थाप्याः पूज्याः, एषामष्टाक्षरेण पूजा गन्ध-पुष्पाभ्यां, वक्ष्यमाणानां स्वनामचतुर्थी नमो मन्त्रेण। पुरतो गरुडं संस्थाप्य पूजनं, दक्षे चक्रं, वामे शंखं, गदां दक्षे, शार्ङ्गं वामे, दक्षिणे चेषुधौ, खड्गं वामे, श्रियं दक्षे, पुष्टिमुत्तरे, पुरतो वनमालां, ततः श्रीवत्सकौस्तुभौ, पूर्वादिचतुर्दिक्षु, हृदयादीनि, कोणेष्वस्त्रं, अष्टदिक्षु, अध ऊर्द्धं, इन्द्रादीन् ब्रह्मानन्त संस्थाप्य पूजनं, आवरणपूजां समाप्य मुद्रादर्शनं, पद्म, शंख, श्रीवत्स, गदा, गरुड, वाण, चक्र, शार्ङ्गाख्या, अष्टौ मुद्राः, ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा, अष्टाक्षरमन्त्रेणाष्टशतं अष्टाविंशतिं वा जपः, समर्पणं, स्तुति-प्रदक्षिण-नमस्काराः, पुनरर्घं दत्त्वात्मानं समर्प्य विसर्जनं।

"गच्छ गच्छ परं स्थानं पुराण पुरुषोत्तम!।
यत्र ब्रह्मादयो देवा न विदुस्ते परं पदं" ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः, क्षमस्वेति हृत्पद्मे संहरणं। ततः शिरसा प्रणम्य सागरप्रसादन।

"प्राणस्त्वं सर्वभूतानां योनिश्च सरितांपते!।
तीर्थराज! नमस्तुभ्यं! त्राहि मामच्युतप्रिय"! ॥

ततो रामाय नमः, कृष्णाय नमः, सुभद्रायै नमः, सागराय-नमः। इति नमस्काराः, ततो ऽक्लिद्रावधारण, इति स्नानं।

"अर्चनं ये न जानन्ति हरेर्मन्त्रं यथोदितं।
तेन ते मूलमन्त्रेण पुजयन्त्वच्युतं तदा" ॥

इति वचनात् उक्तपौराणिकवक्त (१)मन्त्रज्ञाने अष्टाक्षरमूल-मन्त्रेण यथोक्तोपचारैः पूजा । तदथावरणपूजा ऽनेनैव प्रकारेण क्रमोऽप्ययमेव, इति ब्रह्मपुराणोक्त-समुद्रस्नानविधिः ।

अथ मार्कण्डेयहृदस्नानविधिः, नरसिंहपुराणे, मार्कण्डेयं प्रति विष्णुवाक्यं,—

"इदं तीर्थं महाभाग ! त्वन्नाम्ना ख्यातिमेष्यति" ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

"मार्कण्डेयहृदं गत्वा नरश्चोदङ्मुखः शुचिः ।
निमज्जयेत्त्रिचतुरान् इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
संसारसागरे मग्नं पापग्रस्तमचेतनं ।
त्राहि मां भगनेत्रघ्न ! त्रिपुरारे ! नमोऽस्तु ते ॥
नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।
स्नानं करोमि देवेश ! मम नश्यतु पातकं ॥
नाभिमात्रे जले (२)स्नात्वा विधिवद्देवतापितॄन् ।
तिलोदकेन मतिमान् पितॄंश्चान्यांश्च तर्पयेत्" ॥

अन्यानपि करुणतया येषां तर्पणमनावश्यकमित्यर्थः ।

"प्रविश्य देवतागारं कृत्वा तं त्रिः प्रदक्षिणं ।
मूलमन्त्रेण संपूज्य मार्कण्डेयस्य चेश्वरं ॥
अघोरेण च यो विप्राः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।
त्रिलोचन ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते शशिभूषण ! ॥
त्राहि मां त्वं विरूपाक्ष ! महादेव ! नमोऽस्तु ते" ।

(१) मन्त्राज्ञाने । (२) स्थित्वा ।

मूलमन्त्रः पञ्चाक्षरः—

"मार्कण्डेयह्रदे त्वेवं स्नात्वा दृष्ट्वा च शंकरं ।
दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
शिवलोके वरान् (१)भुक्त्वा चेहलोके भवेत्पुनः ।
शंकरं योगमासाद्य ततो मोक्षमवाप्नुयात्" ॥

अथेन्द्रद्युम्नस्य सरः,—

"गत्वा तत्र शुचिर्धीमान् (२)आचम्य मनसा हरिं ।
ध्यात्वोपस्थाय च जलमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
अश्वमेधाङ्गसंभूत ! तीर्थ ! सर्वाघनाशन ! ।
स्नानं त्वयि करोम्यद्य पापं हर नमोऽस्तु ते ॥
एवमुच्चार्य्य विधिवत् स्नात्वा देवानृषीन् पितॄन् ।
तिलोदकेन चान्यांश्च संतर्प्याचम्य वाग्यतः ॥
दत्त्वा पितॄणां पिण्डांश्च संपूज्य पुरुषोत्तमं ।
दशाश्वमेधिकं सम्यक् फलं प्राप्नोति मानवः ॥
सप्तावरान् सप्त परान् वंशानुद्धृत्य वैष्णवं ।
(३)भोगं भुक्त्वा चिरं पश्चादिह मोक्षं लभेद्ध्रुवं" ॥

तत्र क्रमः, तत्र गत्वाचमनं, हरिध्यानं, जलोपस्थानं तूष्णीं, मन्त्रेण स्नानं, तर्पणं, पिण्डदानं, श्रीपुरुषोत्तमपूजनं चेति, स्नानं प्रधानमन्यान्यङ्गानि ।

श्वेतगङ्गायां, ब्राह्मे श्वेतं प्रति विष्णुवाक्यं ।

---

(१) भुत्वा ।
(२) संस्मरन् ।
(३) लोकं ।

"प्रासादस्य समीपे त्वं कुण्डं कारय सुव्रत ! ।
श्वेतगङ्गेति गास्यन्ति यावदाभूतसंप्लवं ॥
कुशाग्रेणापि कौन्तेय श्वेतगाङ्गेयमम्बु च ।
स्पृष्ट्वा स्वर्गं गमिष्यन्ति मद्भक्ता ये समाहिताः" ॥

इति वचनात् । मज्जने महत् फलं गम्यते ।

अथ गङ्गास्नानं—

"सकृत्तीर्थं निषेवेत गंगां चैव पुनःपुनः ।
सर्वतीर्थमयी गंगा [1]सर्वतीर्थमयो हरिः ।
अवगाहनमात्रेण मानवानां सदैव हि ॥
पापौघं निर्दहेत् गंगा तूलराशिमिवानलः ॥
गच्छध्वं विबुधा गंगां ज्ञात्वा विश्वमशाश्वतं ।
सुघोरेऽस्मिन् कलौ प्राप्ते मुक्तिर्वो वाञ्छिता यदि" ॥

तथा,—

"अहो किं बहुनोक्तेन गंगा सेव्या सदा नरैः ।
नान्यत्संसारदुःखस्य नाशकं मोक्षकारकं ॥
स्नाताभिलषिता दृष्टा पीता स्पृष्टावगाहिता ।
या पावयति भूतानि कीर्त्तिता च दिने दिने ॥
इत्युप्तमहस्रन्तु यः कुर्यात्कायशोधनं ।
पिबेद्यश्चापि गंगाम्भः समौ स्यातां न वा समौ ॥
दृष्टा जन्मकृतं पापं स्पृष्ट्वा जन्मत्रयार्जितं ।
स्नानाद् जन्मशतोद्भूतं हन्ति गंगा कलौ युगे" ॥

---

(१) सर्वदेवमयो।

तत्र गंगास्नाने मन्त्रः ।

"[१]विष्णुपादार्घ्यसंभूते ! गंगे ! त्रिपथगामिनि ! ।
धर्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि ! ॥
श्रद्धया भक्तिसंपन्ने श्रीमातर्देवि जाह्नवि ! ।
अमृतेनाम्बुना देवि ! भागीरथि! पुनिहि मां" ॥

तथा,– "गौतमी जाह्नवी रेवा चतुर्थी च पुनः पुना ।
कावेरी गोमती कृष्णा ब्राह्मी वैतरणीति च ॥
[२]विष्णुपादार्घसंभूता गंगेह नवधा स्मृता" ।

इतिवचनात् [३]आसु गंगाशब्दप्रयोगस्य कार्यार्थत्वाद्गंगामन्त्र एतास्वपि प्रयोज्यः, गोदावर्य्यां तु ।

"गोदावरी जलस्पर्शाद् वातो यत्र प्रवर्त्तते । .
तद्देशवासिनां मुक्तिः किमु तत्तीरवासिनां" ॥

ततः स्नानमन्त्रः—

"त्र्यम्बकजटोद्भूते ! गौतमस्याघनाशिनि ! ।
सप्तधा सागरं [४]यान्ति गोदावरि! नमोऽस्तु ते ॥
गोश्रोच-धाम्नि ! श्रियन्ति गोमदामविहारिणि ! ।
गोभागक्षतसंचारे ! गोदावरि ! नमोऽस्तु ते" ॥

वैतरण्यां विशेषः, महाभारते,–

"उपस्पृश्यैव भगवनस्यां नद्यां महामते[५] ! ।
मातुपादस्मि विपयाद्पेतः पुरुषर्षभ !" ॥

(१) विष्णुपादाग्र । (२) विष्णुपादाग्र । (३) नदीषु ।
(४) याति । (५) महामुने ! ।

इति युधिष्ठिरस्य लोमशं प्रति वाक्यं।

तत्र मन्त्रः—

"अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमं।
देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्रुद्रस्य शाश्वतं॥
इमां गाथामनुस्मृत्य य इहोपस्पृशेन्नरः।
देवयानस्तस्य पन्थाश्चाक्षुषैव प्रकाशते"॥

कृष्णवेण्यां च;—

"सह्यपादोद्भवा देवी श्रीशैलोत्सङ्गगामिनी।
कृष्णवेणीति विख्याता सर्वपापप्रणाशिनी"॥

तत्र स्नानमन्त्रः—

"सह्यपादोद्भवे! देवि कृष्णवेणीति विश्रुते!।
सर्वपापविशुद्ध्यर्थं स्नास्ये देवि तवाम्भसि॥
प्रसीद मे देवि! सदामरेश!
देवेश! स्रष्टा[१] जगतां विमुक्ते।
स्नानेन यस्या मलधौतपापः
प्राप्नोति विष्णोः पदमेव मर्त्यः॥
ब्रह्मामृतानन्दरसेन पूर्णं
जलेन पूर्णामिव मेनिरेऽमराः।
तां त्वावगाह्यामि पिबामि कृष्णे!
देवानृषींस्तर्पयिष्ये पितॄंश्च"॥

(१) स्रष्टा।

नर्मदायां च,—

"आद्ये ! नमः पुण्यजले ! नमः सागरगामिनि ! ।
नर्मदे ! पापनिर्वारे ! नमो देवि ! वरानने ! ॥
नमोऽस्तु ते मुनिगणसिद्धसेविते
नमोऽस्तु ते ! [1]शंकरदेहनिःसृते ! ।
नमोऽस्तु ते धर्मभृतां वरप्रदे !
नमोऽस्तु ते सर्वपवित्रपाविनि" ॥

तत्र गंगासागरस्नानमन्त्रः,—

"त्वं देवि ! सरितां [2]नाथ ! त्वं देवि ! सरितां वरे ! ।
उभयोः सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै" ॥

करतोयास्नानमन्त्रः,—

"करतोये ! सदा नीरे ! सरित् श्रेष्ठेति विश्रुते ! ।
[3]आप्लावयसि [4]गोत्राणां पापं हर नमोऽस्तु ते" ! ॥

कौशिकीस्नानमन्त्रः,—

"गाधिराजसुते ! देवि ! विश्वामित्रमुनेः स्वसः ।
ऋचीकभार्य्ये ! सत्तोये । पापं मे हर कौशिकि" ॥

भीमरथीमन्त्रः,—

"भीमस्वेदसमुद्भूते ! रथनेमिविनिसृते ! ।
सर्वपापप्रशान्त्यर्थं स्नास्ये देवि ! तवाम्भसि" ॥

---

(१) शंकरदेहनिर्गते । (२) सौम्य ।
(३) अप्लावयामि । (४) गोचाणि ।

लौहित्यसमुद्रसंगमे,—

•"ब्रह्मपुत्र! महाभाग शान्तनोः कुलवर्द्धन!।

अमोघागर्भसंभूत! पापं लौहित्य! मे हर"॥

तथा—

"देव्यास्त्रिंशत्सहस्रं जलधिगतनदीस्नानमन्योन्यतुल्य"मिति-वचनात् समुद्रगानदीस्नानं गायत्री-त्रिंशत्सहस्रजपफलकामिना कार्य्यं।

"हुच्छ्रं देव्ययुतं चैव प्राणायामशतत्रयं।

समुद्रगानदीस्नानं सममेतच्चतुष्टय"मिति॥

दशप्रणवयुक्तं देव्ययुतं परं।

यत्तु,—

समुद्रगानदीतीरवासिनामल्पायासत्वात्तेषां स्नानं देव्ययुतसमं, अन्येषां त्रिंशत्सहस्रसममिति।

भविष्यपुराणे,—

"भास्करायतनाभ्यासे यत्तोयं पुरतः स्थितं।

सूर्य्यगङ्गेति तत्तोयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत्"॥

तथा,—

"शिवलिङ्गसमीपस्था नद्यः सर्वाश्च भारत!।

वापीकूपतड़ागाश्च शिवतीर्था इति स्मृताः॥

स्नात्वा तेषु नरो भक्त्या शिवतीर्थेषु मानवः।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः"॥

एवमादिषु पृथगेव स्नानान्तरं, माध्याह्निकस्नानं तु चतुर्थभाग-

इतेन तीर्थस्नानेन प्रसंगात् सिध्यति, प्रातःसन्ध्योत्तरं तीर्थस्नानेन माध्याह्निकस्नानसिद्धिः, किं तु चतुर्थभागे पृथगेव कार्यं, प्रातःस्नानकाले तु न तीर्थस्नानादेः काम्यस्नानान्तरस्य वा प्रसंगः।

"सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु।
यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेदि"ति॥

सन्ध्यानुष्ठानात् पूर्वमनधिकारात्, यत्तु प्रातःस्नानकाल एव विशेषेण विहितं, माघस्नानं तस्य प्रातःकाल एव कालः सन्ध्यातः पूर्वमपि तदनुष्ठानं।

यथा,— "प्रातः स्नात्वा मुनिश्रेष्ठाः! शिवतीर्थेषु मानवः।
अश्वमेधफलं प्राप्य रुद्रलोकं च गच्छति"॥

इत्यादावपि प्रातःसन्ध्यातः पूर्वं कालः।

"प्रातःस्नाय्यरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नाया"दिति नित्यकाम्यफलप्रातःस्नानोद्देशेनारुणोदयकालविधिः।

यथा,—

य इष्ट्वा पशुना सोमेन यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति नित्यकाम्यसोमयागानां कालविधिः। कार्त्तिकस्नाने तु यद्यपि विष्णुस्मृतौ प्रातःशब्दो नास्ति।

तथापि,—

"कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन!"।

इति मन्त्रलिङ्गात्।

"तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी भवेन्नरः।
हविष्यभुक् ब्रह्मचारी सर्वपापैः प्रमुच्यते"॥

इति वाक्ये वाक्यान्तरैः कार्त्तिकादिमासत्रयविहितानां व्रतानां तत्तेषु फलसम्बन्धकथनार्थमिदं वाक्यं । मूलत्वात् कल्प्यते ।

तथाश्विनापरपक्षश्राद्धमेव कन्यागतापरपक्षश्राद्धमिति सौरमासेन व्यपदिश्यत इति वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वाक्ये ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिःपदेनानुवादेन (१)निमित्तसम्बन्धवत्, अनुवादस्य गौणत्वेऽप्यदोषात्, न च संहतानां तुलादिमासानां व्रतसम्बन्धो मासस्य कालस्योद्देश्यत्वेन माहित्याविवक्षणात् ।

अन्यथा आकामा वेषु यत्स्नानमित्यादावपि पौर्णमासीचतुष्टयकालीन पृथक् स्नानविधिनापत्तेः, न चैतत् कस्यचिदिष्टं, अस्मिन् पक्षे सुतरां कार्त्तिकस्नानं प्रातःकालीनमिति, तथापि सन्ध्यातः पूर्वमधिकारः, काम्यस्नानानां सर्वेषां सन्ध्याराधितिरिक्ते ऽनुष्ठानमिति सर्वं रमणीयं, एवं स्नात्वा गृहागमनं, माध्याह्निककर्मान्तरं ।

याज्ञवल्क्यः,—

"प्रदाप्य तीर्थदेशं तु गत्वा स्वं धर्ममाचरेत्" ।

तथा—

"स्नानस्यादिभ्यचारस्य सोपानत्कोऽथ संवृतम् ।
आगतः सोद्पादस्तु यत्नेन शुचिरेव सः ॥
तेनोद्केन द्रव्याणि प्रोक्ष्यात्मस्य पुनर्व्रजेत् ।
ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वै यानि कानिचित्" ॥

(१) निम ।

द्रव्याणि पूजापंचयज्ञोपयुक्तानि।

"पात्रादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना।
न तेन प्रोक्षणं कुर्यादस्त्रनिष्पीड़नेन च" ॥

शातातपः—

"नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्ध्यर्थमप आहरेत्।
यदानीतं तु सव्येन प्रोक्षये(१)द्दक्षिणेन तु" ॥

अत्र प्रोक्षणमुपलक्षणं।

पूजा पञ्चयज्ञ भोजनाद्यर्थमीदृशमेव जलमित्यवगन्तव्यं।

विष्णुपुराणे तर्पणानन्तरं,—

"ततो गृहार्चनं कुर्य्यादभीष्टसुरपूजनं।
जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादीनां निवेदनैः" ॥

पद्मपुराणे,—

"द्विज गां कांचनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत्।
आश्रयस्तु ततः पूज्य प्रतिमां वापि पूजयेत्" ॥

नरसिंहपुराणे,—

"जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः।
विधिना पुरुषसूक्तस्य ततो विष्णुं समर्चयेत्" ॥

एवंगतप्रातर्विष्णुपूजायां कृतायामपि पुरुषसूक्तेन मध्याह्ने पूजावश्यं कर्त्तव्या नित्यवद्विधानात्।

तथाच शिष्टाः,—

"प्रातस्तु पूजयेद्विष्णुं पंचरात्रविधानतः।

(१) — दर्शनेन।

ह्नितत्वात्, तेनात्र षष्ठ्या स्नानं कर्त्तव्यमित्युक्तं तत्फलेन कार्य्यं पापमुक्तिपूर्व्वकविष्णुलोकप्राप्तीच्छायां एतेन स्नानं शंखभेरी-निनादादिसहितं षष्ठ्या स्नात्वा पृथक् कर्त्तव्यमित्यतिदिश्यते, एवमन्यदूह्यं ।

तथाहि द्वाविंशाध्याये श्रूयते,—

"आगच्छ नरसिंहेत्यावाहनावतपुष्पकैः ।
एतावतापि राजेन्द्र! सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
दत्वार्घ्यमासनं पाद्यं स्नानमाचमनीयकं ।
देवदेवस्य विधिना स्वर्गलोके महीयते ॥
तोयेन स्नापयेद्भक्त्या नरसिंह नराधिप! ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
स्नाप्य दध्ना महाविष्णुं निर्म्मलः प्रियदर्शनः ।
विष्णुलोकमवाप्नोति सेव्यमानः सुरोत्तमैः ॥
यः पुनर्नृहरेरर्घं मधुना स्नापयेन्नरः ।
अग्निपुरे स मोदित्वा पुनर्विष्णुपुरे वसेत् ॥
एतेन स्नपनं यस्तु पर्व्वकाले विशेषतः ।
नरसिंह ततः कुर्यात् शंखभेरीनिनादितं ॥
पापकञ्चुकनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ।
पञ्चगव्येन देवेशं स्नापयेत् योऽतिभक्तितः ॥
मद्यकृच्छ्रविधानेन विष्णुलोके महीयते ।
कुशपुष्पोदकैः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
रत्नोदकेन सावित्रं वैरजं हेमवारिणा ।

महिषाख्यं गुग्गुलं यः आज्ययुक्तं मशर्करं ।
धूपं ददाति राजेन्द्र! नरसिंहाय भक्तिमान् ॥
वायुलोकं समासाद्य विष्णुलोके महीयते ।
घृतेन तिलतैलेन दीपं यो ज्वालयेन्नरः ॥
ज्योतिष्मता विमानेन विष्णुलोके महीयते ।
हविःशाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं मशर्करं ॥
निवेद्य नरसिंहाय यावकं पायसं तथा ।
(१)समास्तु कुलसंख्याता यावत्यस्तावती नृप ॥
विष्णुलोके महाभोगान् भुञ्जानास्ते सवैष्णवः" ।

एवं देवस्तस्य समस्तादलिदानं, (२)नैवेद्यविशेषेण लोकपालेभ्यः शान्तिकरं, प्रदक्षिणकरणं पृथ्वीप्रदक्षिणफलं, नमस्कारेण विष्णुलोकफलप्राप्तिः, स्तोत्रजपेन विष्णुलोकं, सन्ध्यायां गीतवाद्येन पर्वसु विशेषेण कामरूपता, गरुडध्वजदानाद्विष्णुलोकप्राप्तिः, मुकुटकटककेयूरादिसुवर्णाभरणे(३)रिन्द्रलोकः, पयस्विनी धेनुदानाद्गोसहस्रदानफलं। अत्र पुष्पमध्ये तुलसीकीर्त्तनं पुष्पफलं, अत्रोपक्रमे, "राजपुत्र! शृणुष्वेवं हरिपूजाविधिक्रम"मिति कीर्त्तनादुपसंहारे च इत्येवमुक्तं स्वगुचोदितेन मया तवेष्टार्चनमच्युतस्येति पूजोपसंहारात्, सर्वेषां पृथक् पृथक् फलवतां पृथगेव पूजात्वं। नहि षोड़शोपचार, एव पूजा।

(१) समास्तण्डुल।
(२) नैवेद्यशेषेण।
(३) रुद्रलोकः।

किन्तु प्रीतिहेतुक्रिया मात्रं, तेन गृहसंमार्जनो लेपनादीनि गोदानादीन्यपि प्रीतिहेतुत्वात् पूजा।

तदुक्तं भट्टैः, स्तुतेरपि हि पूजात्वादिति, नात्र पुरुषसूक्त-पूजायामेवमादीनां गुणफलत्वमप्रकरणात्, नापि गुणविधिमात्रत्वेन फलश्रुतेरर्थवादत्वं, अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धाभावेन पूजागतस्या-वाहनादेरनुपस्थितेः, अनेकगुणविधाने वाक्यभेदभयेन बलात्कर्मा-न्तरत्वे फलापेक्षयामुक्तिफलाम्बधात्।

तेन सधर्मकमिदमावाहनं, पुरुषसूक्तपूजायामावाहनमधर्मकं। तेनाक्षादक्षतपुष्पादिधर्मान्तरं गृह्णातीति, एवं यान्यत्र पुष्पाण्यनु-लेपनादीनि वा तान्येव पुरुषसूक्तपूजायामपि पुष्पदानविधिना अत्रत्य धर्मग्रहणात् शेषकर्माणि पूर्ववदित्यनेन तु कर्माण्येवाति-दिश्यन्ते, न द्रव्याणीति, कर्मपदेन द्रव्यलक्षणा वा मन्तव्या, द्रव्याणां वा क्रियायां कर्मत्वात् कर्मपदेनोपादानमिति, कल्पोक्त-विधिना वा पुरुषसूक्तेन पूजयेत्।

याज्ञवल्क्यकल्पे,—

चतुरस्रं परं कृत्वा चतुर्द्वारविभूषितं।
तन्मध्ये विलिखेत्पद्मं कर्णिका केशरान्वितं।
प्रणवेन (१)फडन्तेन करौ संशोधयेत्ततः।
दिग्बन्धनं ततः कुर्य्याद्विधिवद्भूतशोधनं॥
प्रणवं भूतशुद्ध्यर्थं वीजं संचिन्त्य निर्द्दिशेत्।
तन्मध्याद्दूर्द्धरश्मेण महता शोषयेत्ततः।

(१) फडन्तेन।

निर्दहेदग्निबीजेन प्लावयेद्वारुणेन च ॥
(1)एकार्णवमपर्य्यन्तं भावयेत् स चराचरं ।
ततोऽण्डं जलमध्यस्थं शुद्धकाञ्चन-सप्रभं ॥
वारुणेन तु संचिन्त्य तन्मध्ये चिन्तयेद्धरिं ।
फुल्लारविन्दवदनं पीतनिर्मलवाससं ॥
पङ्कजासनमध्यस्थं शुद्धजाम्बुनदप्रभं ।
केयूरकटकोपेतं हारकुण्डलमण्डितं ॥
सशंखचक्रं सक्षोरं मुकुटादुपशोभितं ।
संचिन्त्य बीजमात्मानं तं हृदिस्थं विचिन्तयेत् ॥
सोऽहमस्मीत्यभेदेन चिन्तयित्वात्मपूजनं ।
कृत्वा मुद्रात्रयं धृत्वा कुर्य्यान्न्यासं विधानतः ॥
आद्यामृचं न्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा ॥
पंचमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
सप्तमीं वामकट्यां तु दक्षिणस्यां तथाष्टमं ॥
नवमीं नाभिदेशे तु दशमीं हृदये तथा ।
एकादशीं कण्ठदेशे द्वादशीं वामबाहुके ॥
त्रयोदशीं दक्षिणे च मुखे चैव चतुर्दशीं ।
अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्द्ध्नि विन्यसेत् ॥
एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात् पात्रस्य शोधनं ।
अस्त्रेण क्षालयेद्विष्णोर्गायत्र्या जलपूरणं ॥

---

(१) एकैकार्णवपर्य्यन्तं ।

गन्धादि दत्त्वा दशधा बीजं तु प्रणवं न्यसेत्।
मन्त्रन्यासं ततः कृत्वा प्रोचयेन्मण्डलान्तिकं॥
अवगुण्ठ्य ततोऽस्त्रेण शंखमुद्रां प्रदर्शयेत्।
हृदये श्रीधरं देवं गन्धाद्यैर्मानसैर्यजेत्॥
पूजयेदासनं तत्र क्रमादाधारशक्तितः।
आधारशक्तिं कूर्मं च अनन्तं चितिमण्डलं॥
धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यमपि कोणतः।
पूर्वतोऽधर्ममज्ञानमवैराग्यमनैश्वरं॥
संपूज्याष्टदलं पद्ममर्कसोमाग्निमण्डलं।
उपर्य्युपरि संपूज्य मध्ये तु पुरुषं यजेत्॥
ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती।
नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः॥
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी।
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः॥
आवाह्यावाहयेद्देवं पूर्वमुद्राः प्रदर्शयेत्।
एतावन्तः प्रिया विष्णोर्वन्दनीयास्तु भो द्विजाः।
एतावद्दर्शयेत्तिस्रः स्नानत्रयस्ततो भवेत्॥
द्वितीययासनं दद्यात् पाद्यं दद्यात्तृतीयया।
स्वदेहे विन्यसेद्देवे सूक्तेन पुरुषस्य तु॥
चतुर्थ्यार्घ्यं ततो दद्यात् पञ्चम्याचमनीयकं।
षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या पीतवाससी॥
यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या गन्धमुत्तमं।

पुष्पं दद्याद्दशम्यां तु एकादश्यां तु धूपकं ॥
द्वादश्यां दीपदानं स्यात् त्रयोदश्यां निवेदनं ।
पूर्ववत् स्नाननैवेद्ये वस्त्रेणाचमनं भवेत् ॥
गणेशं चेत्रपालं च नारदं गुरुमेव च ।
सर्वतः पूजयेद्विद्वान् मध्ये लोकेशपद्मयोः ॥
इन्द्रमग्निं यमं चैव नैर्ऋतं वरुणं तथा ।
वायुं कुवेरमीशानमनन्तं परमेष्ठिनं ॥
स्वासु दिक्षु ततोऽस्त्राणि नामभिः प्रणवादिभिः ।
सर्वतः पूजयेद्विद्वान् तत्सर्वं प्रणवे स्थितं ॥
देवं प्रणववीजेन संपूज्याञ्जलिभिस्त्रिभिः ।
जपेदष्टोत्तरशतं तन्नमोऽन्तं ततो द्विजाः ॥
गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत् कृतं जपं ।
सिद्धिर्भवतु मे देव! त्वत्-प्रसादादधोक्षज! ॥
एवं निवेद्य विधिवद्जपं श्रीपुरुषोत्तमे ।
पद्मं पुरतो जप्त्वा ऊर्द्धमष्टं ततो जपेत् ॥
विश्वक्सेनं तथैशान्यां प्रणवेनैव पूजयेत् ।
गन्धपुष्पादिभिः कृष्णं दंष्ट्रिणं (१)घोरदर्शिनं ॥
चतुर्दश्याञ्जलिं कुर्यात् पञ्चदश्यां प्रदक्षिणं ।
कृत्वा देवस्य पुरतः प्रणमेद्दण्डवत्क्षितौ ॥
ध्यायेन्मण्डलमध्यस्थं सकाशं निष्कलं हरिं ।
अच्छिद्रमवधार्यान्ते नमस्तेति ततो वदेत् ॥

(१) घोररूपिणं ।

संहृत्य मण्डलाद्देवं षोडशशं प्रणवं पठेत्।
नासाकर्षणयोगेन हृदि संस्थापयेत् प्रभुं॥
आदित्यवर्णं पुरुषं पुण्डरीकनिभेक्षणं।
भक्तिस्निग्धेन मनसा ध्यायेत् शापहरं हरिं॥
योगमूर्त्तिं चतुर्बाहुं शंख-चक्र-गदाधरं।
यो वा ध्यायेद्विभुत्यर्थमाप्नोति वसुमीप्सितं" ॥

अत्र वीजं संचिन्त्य निर्दहेदिति वीजं वायुवीजं यं संचिन्त्य मरुत् शोषयेदिति सम्बन्धः, निर्दहेदिति वक्ष्यमाणवह्निना दाहस्य शोषणसाध्यत्वदर्शनाय प्रथममुपात्तं, निर्दग्धं शोषये-दित्यर्थः, मध्याद्ब्रह्मरन्ध्रेणेति जीवमात्मानं हृदि संचिन्तयेदिति वक्ष्यमाणत्वान्मध्यात् सुषुम्णामार्गेण ऊर्द्ध्वं ब्रह्मरन्ध्रेण जीवं द्वादशान्तं नयेदित्यर्थ निर्णयेदिति पाठे स्फुटमेव जीवनयनचिन्तनं, रमित्यग्निवीजं, वं वारुणवीजं, सोऽहमस्मीति विष्णुरहमस्मीत्यर्थः आत्मपूजनमस्याभेदचिन्तनमेव मानसपूजाया वक्ष्यमाणत्वात्, मुद्रात्रयमात्रं विष्णोरसाधारणं श्रीवत्सकौस्तुभ-वैनतेय-मुद्रात्रयरूपं एतावन्तः प्रियाविष्णोरिति वक्ष्यमाणत्वात्, यदि तु तत्त्वसागर-संहितोक्तं सर्व्वदेवसाधारणं मुद्रात्रयं स्याद्विष्णोः प्रिया इत्यसंगतं स्यात्। तत्त्वसागरसंहितायां,—

"बद्धाञ्जलिः शिरसा रूपं हृदये सैव वन्दिनी।
अङ्गुष्ठौ गोपयित्वा तु भ्राम्य संस्थापयेत् हृदि।
प्रसादनीति विज्ञेया तिस्रो मुद्रा इमाः समाः" ॥

कुर्य्यान्न्यासविधानं तु इति मातृकान्यासकेशवादिन्यास-

भावनाचतुष्टयरूपन्यासान्तराणि सूचितानि पूजाङ्गमन्त्रन्यासमाह ।

"आद्यामृचं न्यसेदात्म"इत्यादिना विष्णोर्गायत्र्येति गायत्रीछन्दस्को वैष्णवो मन्त्रस्तद्विष्णोर्गायत्र्येति गायत्रीछन्दस्को वैष्णवो मन्त्रस्तद्विष्णोरितिगाद्यः, गन्धादित्यादिशब्देन गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलश्वेतसर्षपदूर्वाः, मन्त्रन्यासं ततः कृत्वेति उक्तस्य दशधा प्रणवजपस्यानुवादः, पूर्वोक्तविष्णुगायत्री वा मन्त्रः पूजाङ्ग-पुरुषसूक्तमन्त्रो वा, प्रोक्षयेन्मण्डलान्तिकमिति, प्रोक्षणं शंखस्थजलस्य जलान्तरेण संस्कारार्थं, मण्डलान्तिकमित्यवगुण्ठन-स्वरूपकथनाय, मण्डलाकारेण शंखान्तिके अवगुण्ठयेत्यर्थः, मण्डलं चान्तिकं च यथास्यादिति क्रियाविशेषणं, अर्घ्यसंस्कारानन्तरमर्घ्योदकेन पूजोपकरणप्रोक्षणं, तन्त्रान्तरसिद्धं कार्य्यं, यद्वार्घ्यसंस्कारस्यात्र कृतस्य दृष्टार्थत्वादर्थक्रमेण वा, पाठक्रमबाधात् प्रोक्षयेन्मण्डलान्तिकमिति शंखमुद्रादर्शनानन्तरं सम्बध्यते, तत्र मण्डलं पद्मं तत्पर्य्यन्तं द्रव्यजातं सर्वमर्घ्यं संस्कृत्य प्रोक्षयेदिति सम्बन्धः, पूजयेदासनं तत्रेति, तत्र मानसपूजायां आधारादिक्रमेणासनपूजा कार्य्या, अर्थात् बाह्यपूजायामप्यनेनैव विधिना आसनपूजेति गम्यते, आसनं पूजयेदिति तत्रापि सम्बन्धात्, आवाहयेदिति तत्रापि सम्बन्धात् आवाहयेदिति हृदये विष्णुं ध्यात्वा नामाद्यारेणावाहनं, नामाप्रवेशेनोद्यासनस्य वक्ष्यमाणत्वात्, आसनपाद्यदानानन्तरं स्वदेहवदाद्यामृचं न्यसेदात्म इत्यादिक्रमेण न्यासः, पूर्ववदिति, नारसिंहोक्तपुरुषसूक्तपूजादौ इत्यर्थः, पुरुषसूक्त

पूजात्वेन वुद्धिस्थत्वात्, पूर्वता लघुप्रकारत्वात्, लोकेशपद्मयोरिति कर्णिकायां लोकेशो विष्णुः, तद्वाह्ये दलानि, तयोर्मध्य इत्यर्थः, तेन दलमूले शक्रादयः, ततोऽस्त्राणि तदनन्तरं दलमध्येऽस्त्राणि वज्रादीनि स्वासु दिक्षु पूजयेदिति सम्बन्धः, षड़ चैं जप्त्वा ऊर्द्धमन्य जपेदिति स्तोत्रान्तरं सहस्रनामादिजपेदित्यर्थः, मध्याह्ने गोपाल-पूजायां ध्याने विशेषः ॥

॥ इति श्रीमहामहोपाध्यायाग्निचिद्वाजपेयि-नरसिंहविरचिते नित्याचारप्रदीपे चतुर्थभागकृत्यं समाप्तम्
॥ श्रीशुभमस्तु, श्रीशुभमस्तु ॥

द्वितीयभागादारभ्य चतुर्थभागान्तः पुस्तकस्यैतस्य
द्वितीयभागः समाप्तः ॥

नित्याचारप्रदीपोद्धृत-प्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकर्तॄणां च अनुक्रमणी ।

ध

न

प

व

भ

म

य

र

ह

क्ष

नित्याचारप्रदीपस्य द्वितीयभागादारभ्य चतुर्थभागान्तमशुद्धिशुद्धिनिर्घण्टः।

अशुद्धं		शुद्धं		पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
निश्रेयसकरः	...	निःश्रेयसकरः	...	२	१८
नित्याचारपद्धतिः	...	नित्याचारप्रदीपः	...	३	१
ऋणापकरणं	...	ऋणापाकरणं	...	३	१६
नित्याचारपद्धतिः	...	नित्याचारप्रदीपः	...	४	१
नित्याचारपद्धतिः	...	नित्याचारप्रदीपः	...	५	१
आत्मकानापदि	...	आत्मज्ञानापदि	...	५	६
नित्याचारपद्धतिः	...	नित्याचारप्रदीपः	...	६	१
नित्याचारपद्धतिः	...	नित्याचारप्रदीपः	...	७	१
सम्मार्गोऽपि	...	सन्मार्गोऽपि	...	७	१९
सम्मार्गस्य	...	सन्मार्गस्य	...	७	२०
सम्मार्गात्तु	...	सन्मार्गात्तु	...	७	२१
नित्याचारपद्धतिः	...	नित्याचारप्रदीपः	...	८	१
नित्याचारपद्धतिः	...	नित्याचारप्रदीपः	...	९	१
नित्याचारपद्धतिः	...	नित्याचारप्रदीपः	...	१०	१
नित्याचारपद्धतिः	...	नित्याचारप्रदीपः	...	११	१
नित्याचारपद्धतिः	...	नित्याचारप्रदीपः	...	१२	१
नित्याचारपद्धतिः	...	नित्याचारप्रदीपः	...	१३	१
अध्ययनाङ्गाणि	...	अध्ययनाङ्गानि	...	१३	१९
नित्याचारपद्धतिः	...	नित्याचारप्रदीपः	...	१४	१
नित्याचारपद्धतिः	...	नित्याचारप्रदीपः	...	१५	१
नित्याचारपद्धतिः	...	नित्याचारप्रदीपः	...	१६	१
याज्ञकल्क्यः	...	यज्ञवल्क्यः	...	२९	१५
पांसु	...	पांसु	...	३१	६
ज्येष्ट	...	ज्येष्ठ	...	३०	०
बद्धाञ्जलिं	...	बद्धाञ्जलिं	...	४२	८
ऽऽयमय	...	मृण्मय	...	४३	१४
लोकाप्नोति	...	लोकानाप्नोति	...	४८	१५
यौगिकस्यामि	...	यौगिकस्यापि	...	७१	१०
मुखवर्द्दसः	...	मुखसंदंशः	...	८४	६

अशुद्धं		शुद्ध		पृष्ठाङ्का	पंक्त्यङ्का
परमेष्टी	...	परमेष्ठी	...	९४	१३
परमेष्टी,	...	परमेष्ठी	...	९४	१८
अन्तच	...	अन्ते च	...	१०५	१०
होभेन	...	होमेन	...	१०७	८
सस्पृष्टाः	...	संस्पृष्टाः	...	१०७	१५
दधिक्राव्नः	...	दधिकाव्ण्‌:	...	१०९	३
गग्ध	...	गन्ध	...	१२०	११
पपरममेधावी	...	परममेधावी	...	१३२	२
त्राम्बक	...	त्र्यम्बक	...	१४०	१३
उत्सृज्य	...	उत्सृज्य	...	१४६	११
इत्यभिधानात्	...	इत्यभिधानात्	...	१४८	१८
पुजादय	...	पूजादय	...	१५०	६
प्रक्षान्नऋषिः	...	प्रक्षालनऋषिः	...	१५५	१७
इन्द	...	इन्द्र	...	१५६	२
वल्गुमर्ससि	...	वल्गुमर्हसि	...	१५७	५
सर्वभूतेम्यो	...	सर्वभूतेभ्यो	...	१६०	७
नाश्रय	..	नाश्रय	...	१६३	१५
परब्रह्म	...	परंब्रह्म	...	१६६	६
ऋषिभिर्देवकन्याभिः		ऋषिभिर्देवकन्याभिः		१७३	२२
मुञ्जमुञ्ज	...	मुञ्जमुञ्जः	...	१७३	२२
चतुर्विंशति	...	चतुर्विंशति	...	१८७	७
म्रन्मय	...	मृण्मय	.	१८९	२
मिष्टमयाश्वसुखे	.	मिष्टमयाश्वमुखे	...	१९१	५
सर्वच	...	सर्वंच	...	१९१	७
उत्तरफल्गुण्यां	...	उत्तरफल्गुन्यां	...	१९२	१८
इन्द्राग्नीदेवता	...	इन्द्राग्नीदेवते	...	१९३	११
मरिजातपुष्पैः	...	पारिजातपुष्पैः	...	१९४	१६
चानूर	...	चाणूर	...	१९७	८
देग्रेषु	...	देग्रेषु	...	१९८	१८
अपामार्जन	...	अपामार्जन	...	२०३	१६
छाद्यातिछाद्य	...	छाद्यातिछाद्यं	...	२०५	४

अशुद्ध		शुद्ध		पृष्ठाङ्काः	पंक्त्याङ्काः
वासेद्वयं च	...	वासोदयं च	...	२०५	५
प्रायश्चिचं	...	प्रायश्चित्तं	...	२२३	५
पुरुषमूक्तेन	...	पुरुषसूक्तेन	...	२२८	५
कांग्यदानेन	...	कांस्यदानेन	...	२३२	१४
कमेति	...	क्रामेति	...	२५०	८
निर्धनोऽपि	...	निर्द्धनोऽपि	...	२५०	१५
अयज्ञीयं	...	अयज्ञीयं	...	२५२	११
तयोरनावृत्तित्वं	...	तयोरनापत्तित्वं	...	२५५	२०
यौधरेण	...	औधरेण	...	२६०	१७
तद्भूत्वा	...	तद्भुक्त्वा	...	२६५	१७
कुशादौ	...	कुसूलादौ	...	२६५	१८
प्रवृत्तिधर्म्मेण	...	प्रवृत्तिधर्म्मेण	...	२६६	२०
अद्धधानस्य	...	अश्रद्दधानस्य	...	२६९	९
आत्मनोऽर्थः	...	आत्मनोऽर्थः	...	२६९	१४
राजमहिषी	...	राजमहिषी	...	२६९	२०
दादाद्यधनाभावे	...	दायाद्यधनाभावे	...	२७०	१९
स्व	...	च	...	२७१	५
प्रतिग्रहालाभे	...	प्रतिग्रहालाभे	...	२७३	१६
अर्द्धपारिणः	...	अर्द्धसीरिणः	...	२७८	१८
पानीयमाने	...	पानीयपाने	...	२८०	९
प्रतिग्रहीतृभेदेन	...	प्रतिग्रहीतृभेदेन्	...	२९४	२
अध्यापनयाचनयोः	...	अध्यापनयाजनयोः		२९५	१२
भोज्यान्नता	...	भोज्यान्नता	...	२९६	२०
नाध्यपनान्तर्गतः	...	नाध्यापनान्तर्गतः	...	३०३	१९
त्र्ययम्बक	...	त्र्यम्बक	...	३०६	१०
३०९	...	३०९	...	३०९	१
संयाज्य	...	संयाज्य	...	३०९	१७
गा	...	न	...	३१४	१५
मृण्मय	...	मृण्मय	...	३१७	५
वृत्तिसङ्करनिषेधः	...	वृत्तिसङ्करनिषेधः	...	३२६	८
प्रच्यावितस्य	...	प्रच्युतस्य च	...	३२९	१०